

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ІВАНА ФРАНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ГУТІВ БОГДАН ІГОРОВИЧ

УДК: 34(091):342.2(456.31)(043.5)

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ-МІСТА ВАТИКАН:
ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Спеціальність 081 «Право»

галузь знань – 08 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Б. І. Гутів

(підпис)

Науковий керівник:
Тищик Борис Йосипович
кандидат юридичних наук, професор

Львів 2020

АНОТАЦІЯ

Гутів Б. І. Становлення та розвиток Держави-міста Ватикан: історико-правове дослідження. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії права за спеціальністю 081 «Право» (галузь знань – 08 «Право»). – Львівський національний університет імені Івана Франка; Національний університет «Львівська політехніка», Львів, 2020.

Дисертація є першим в українській історико-правовій науці комплексним дослідженням проблеми становлення, розвитку й набуття міжнародної правосуб'єктності Держави-міста Ватикан, здійсненим шляхом виявлення їхніх передумов, особливостей і джерел на основі аналітичного осмислення конкретних історичних фактів, подій, явищ і процесів соціально-політичного, державно-правового та релігійно-церковного характеру, пов'язаних із зародженням і поширенням християнства та утворенням Християнської (Католицької) Церкви (I-III ст.); появою папських володінь й об'єднанням їх у папську вотчину (Патримоній св. Петра), що фактично оформилась у Папську область (IV – середина VIII ст.); заснуванням на підставі «дару Пипіна» й утвердженням Папської держави (середина VIII – кінець XIX ст.); виникненням і функціонуванням її правонаступниці – Ватиканської держави (початок XX – XXI ст.).

На підставі аналізу висвітлення в історико-правовій літературі проблем становлення і розвитку державності Ватикану від найдавніших часів до сьогодення удосконалено теоретико-методологічні підходи до розуміння і трактування такого унікального державно-правового явища.

Внаслідок проведеного дослідження виявлено, що формування історико-правових передумов становлення державності Папської держави, а відтак, Держави-міста Ватикан пов'язане з процесами легалізації й зміцнення становища Християнської Церкви у Римській імперії упродовж III-V ст. Едикт Галлієна 260 р. – перший толерантний щодо християн закон, який закріпив їхні майнові (а саме земельні) права. Едикт віротерпимості Галерія 311 р. надав християнству право на

існування. Міланським едиктом 313 р. імператор Константин визначив та юридично закріпив правовий статус Церкви, а також її майнові, у т. ч. земельні, права, що зумовило розширення папських володінь як підґрунтя зародження державності. Застосування ще більш сприятливих для Церкви норм Кодексу Феодосія (V ст.) привело до заснування Патримонія св. Петра та набуття ним правосуб'єктності доволі незалежної від візантійських імператорських намісників Папської області – під юрисдикцією пап та призначуваних ними у своїх маєтностях місцевих управителів.

Досліджено історію заснування і функціонування Папської держави (з 756 р. до 1870 р.) як попередниці Ватикану. На її понад тисячолітнє існування вплинув, окрім різних історичних соціально-політичних, воєнних, економічних та релігійних обставин, й вагомий поступ в утвердженні значення і ролі Католицької Церкви, а також місця її Апостольської Столиці у міжнародних відносинах. Наявність характерних для тих часів атрибутів державності давала змогу папам відстоювати незалежність від світських володарів, а також поширювати ідею світської влади. За понтифікатів Григорія VII, Іннокентія III виникло й утвердилося найяскравіше явище в історії Західної Європи XI-XIII ст. – папоцентризм (папоцезаризм). Проголошення наприкінці XVIII ст. Римської республіки фактично перервало функціонування Папської державності.

Відтак, в роботі з'ясовано політичні та правові передумови виникнення Держави-міста Ватикан. Після остаточної ліквідації Папської держави, володіння якої були об'єднані зі створеною внаслідок національно-визвольної війни Італією, Папа Пій IX оголосив себе «в'язнем Ватикану», не погоджуючись на жодні компроміси з державною владою, що спричинило т. зв. «Римське питання». Його вирішення завершилося підписанням Латеранських угод 1929 р., які започаткували процеси становлення Держави-міста Ватикан.

Проаналізовано специфіку міжнародної правосуб'єктності Святого Престолу та Держави-міста Ватикан. Обґрунтовано, що сучасна державність Ватикану по суті становить унікальну конгломерацію Святого Престолу і Держави-міста Ватикан, що підтверджується визнанням їхньої «двоїстої» міжнародно-правової та церковно-

канонічної природи як суб'єктів права. За Латеранськими угодами Держава-місто Ватикан наділяється суверенітетом у міжнародних відносинах, перебуваючи під винятковою і необмеженою владою та юрисдикцією Святого Престолу, а відтак утворюючи з ним єдиний суб'єкт міжнародного права. Специфіка їхнього тісного політико-правового взаємозв'язку на міжнародній арені полягає у тому, що Святий Престол є носієм духовного і світського суверенітетів та водночас верховним органом всієї Католицької Церкви і сувереном Держави-міста Ватикан, а отже міжнародна правосуб'єктність центру Католицької Церкви проявляється у двох іпостасях – релігійній (Святий Престол) і світській (Держава-місто Ватикан).

В роботі розкрито передумови формування і особливості функціонування державно-правових і канонічно-церковних інститутів, які виникали, утверджувалися, удосконалювалися у різні цивілізаційні епохи існування Папської держави та були успадковані у церковно-правовій практиці Ватикану.

Автором вперше встановлено, що на формуванні політико-правового та церковно-канонічного статусу Папи Римського істотно позначився вплив релігійно-правової традиції та теорії ієрократії. Відповідно, Святіший Отець вважається наступником першого єпископа Риму – Святого апостола Петра, тож наділяється усією повнотою влади (законодавчої, виконавчої та судової), яка здійснюється від його імені та за його згодою. Притому, здобувачем вперше доведено, що сучасну Державу-місто Ватикан за загальноприйнятою у сучасній теорії держави типологією нема підстав вважати типовою теократичною монархією, оскільки вона є виборною, а отже, своєрідний авторитаризм правління поєднується із демократичними підходами до зайняття посади Глави держави.

Визначено організаційно-правові засади діяльності виконавчої влади Ватикану. На сьогодні справи, що стосуються поточних церковних проблем, Верховний Понтифік реалізує за допомогою Римської курії, яка діє від його імені і фактично є урядом Ватикану. Розглянуто структуру і компетенцію адміністративного апарату Римської курії, до якого належать: Державний секретаріат, конгрегації, папські комісії, папські ради, міжвідомчі комісії та низка інших відомств, служб, історичних установ і закладів (у т. ч. Швейцарська гвардія

як особиста охорона Папи Римського), а також 3 трибунали, та, крім того, Губернаторство, до якого входять дирекції та центральні управління (департаменти). У дослідженні набули подальшого розвитку обґрунтування оптимізації структури установ Римської курії та актуалізації здійснюваних церковних реформ.

Виявлено особливості функціонування судової системи Апостольської столиці, яку становлять такі окремі інституції: одноособовий суддя з обмеженою юрисдикцією, Трибунал, Апеляційний суд, Касаційний суд. Важливе місце у здійсненні судочинства належить трьом Трибуналам: Апостольській Пенітенціарії, Трибуналу Римської Роти і Найвищому Трибуналу Апостольської Сигнатури.

У роботі набули подальшого розвитку плюралістичні підходи в науці історії держави і права до проблеми пізнання правових закономірностей становлення змісту й особливостей ідеологічної, нормативної, інституційної, функціональної, результативної складових правової системи Ватикану. Констатовано, що основою юридичної самоідентифікації Святого Престолу і Держави-міста Ватикан є правова система, яка базується на канонічному праві, на законах, оприлюднених Верховним Понтифіком, а також частково на законодавстві Італійської республіки. Наголошено, що саме кодифіковане канонічне право – релігійне за змістом, але типове за структурою і формою для романо-германської правової сім'ї – є засадничим для правової системи Ватикану. Автором узагальнено головні тенденції кодифікації канонічного права, вдосконалення основних законодавчих актів, а також оприлюднення тематичних енциклік Папи Римського.

Вперше аргументовано, що Держава-місто Ватикан є правовою державою, в якій найвищою демократичною цінністю вважається верховенство права (насамперед – канонічного). І хоч у цій державі (із зрозумілих причин) нема громадянського суспільства, проте уся правова система, законодавча, виконавча і судова гілки влади відносно самостійні і незалежні одна від одної, хоча й підпорядковані Верховному Понтифіку, та їхня, координована ним, діяльність спрямована на захист прав людини незалежно від її громадянського чи ієрархічного становища. Відтак, засвідчено, що до низки провідних західноєвропейських країн,

національні правові системи яких стали базовими для формування правопорядку Європейського Союзу, слід долучати і Ватикан.

Ключові слова: Держава-місто Ватикан, Святий Престол, Папська держава, папські володіння, Патримоній св. Петра, Папа Римський, Верховний Понтифік, Латеранські угоди, Римська курія, канонічне право, «дар Пипіна», «Римське питання».

SUMMARY

Hutiv B. I. Formation and development of the Vatican City State: historical and legal research. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the scientific degree of Doctor of Philosophy in Law, specialty 081 «Law» (discipline 08 «Law»). – Ivan Franko National University of Lviv; the Defence will take place in the Specialized Scientific Council of Institute of Law, Psychology and Innovative Education of Lviv Polytechnic National University. Lviv, 2020.

The dissertation is the first complex study of the problem of formation, development, and acquisition of the international legal personality of the Vatican City State in the Ukrainian historical and legal science, it was conducted through revelation of the preconditions, peculiarities, and sources on the basis of analytical comprehension of certain historical facts, events, phenomena, and processes of social and political, state-legal and religious and ecclesiastical nature, connected with formation and spreading of Christianity and establishment of Christian (Catholic) Church (I-III c.); appearance of the papal possessions and their unification into the papal demesne (the Patrimony of St. Peter), that practically formed into the Papal States (IV – mid VIII c.); creation on the basis of the Donation of Pepin and approval of the Papal States (mid VIII – late XIX c.); emergence and functioning of their legal successor, the Vatican State (early XX – XXI c.).

On the basis of the analysis of the covered in the historical and legal literature issues of establishment and development of the Vatican State from the most ancient times till

present, theoretical and methodological approaches to understanding and interpreting such a unique state-legal phenomenon were improved.

The results of the research showed that the formation of historical and legal preconditions for the establishment of the statehood of the Papal State, and afterwards, the Vatican City State is connected with the processes of legalization and strengthening the position of the Christian Church in the Roman Empire through III-V c. The edict of Gallienus (260) was the first tolerant of the Christians law vesting their property (namely land) rights. The Edict of Toleration by Galerius (311) granted Christianity the right to exist. The Edict of Milan (313) by Emperor Constantine defined and legalized the status of the Church and also its property (including land) rights that led to the expansion of papal possessions as a basis for the emergence of statehood. Application of more favourable to the Church norms of the Theodosian Code (V c.) led to the establishment of the Patrimony of St. Peter and acquisition of the legal personality of rather independent from Byzantine imperial governors the Papal States under the jurisdiction of the popes and local governors appointed by them in their respective property.

The history of the establishment and functioning of the Papal State (from 756 to 1870) as a precursor of the Vatican was investigated. Apart from different social and political, military, economic and religious circumstances, their over a thousand-year existence was influenced by significant progress in establishing the importance and role of the Catholic Church as well as the position of its Apostolic Capital in international relations. Characteristic of the time attributes of statehood allowed the popes to assert independence from secular rulers and also spread the idea of secular power. Under pontificates of the Popes Gregory VII and Innocent III, the brightest phenomenon in the history of Western Europe XI-XIII c. emerged and consolidated, namely papocentrism (papoceasarism). The proclamation of the Roman Republic at the end of the XVIII century actually interrupted the functioning of the Papal State.

The work found out political and legal preconditions for the Vatican City State to emerge. After the final liquidation of the Papal States, which property was united with Italy created as a result of the national liberation war, Pope Pius IX declared himself a «prisoner of the Vatican» and did not agree to any compromises with the state authorities;

that led to the so-called «Roman question». It was settled by the signing of the Lateran Pacts in 1929, they laid the grounds for the establishment of the Vatican City State.

Peculiarities of the international legal personality of the Holy See and the Vatican City State were analysed. Modern statehood of the Vatican was proved to be a unique conglomeration of the Holy See and Vatican City State, which is confirmed by the recognition of their bipartite international, legal and ecclesiastical-canonical nature as legal entities. According to the Lateran Pacts, Vatican City State is vested with sovereignty in the international relations being under exceptional and unlimited authority and jurisdiction of the Holy See and, thus, establishing unitary subject of international law. Peculiarity of their tight political and legal interconnection on the international arena is that the Holy See bears spiritual and secular sovereignties and at the same time it is the supreme authority of the entire Catholic Church and the sovereign of the Vatican City State and thus, international legal personality of the Catholic Church centre is manifested in two hypostases, namely the religious (Holy See) and the secular (Vatican City State).

The work showed preconditions for forming and peculiarities of functioning of state-legal and canonical-church institutions that emerged, consolidated, improved in different civilizational epochs of the Papal State and were inherited in the Church-legal practice of the Vatican.

The author has for the first time determined that the formation of the political, legal and ecclesiastical canonical status of the Pope was significantly influenced by religious legal tradition and the theory of hierocracy. Accordingly, the Holy Father is considered the successor of the first bishop of Rome, the Holy Apostle Peter, thus, is vested with all the power (legislative, executive and judicial) exercised on his behalf and with his consent. Besides, the candidate was the first to prove that, according to the generally accepted in modern theory of the state typology, modern Vatican City State has no grounds to be considered a typical theocratic monarchy as it is elective and thus, a kind of authoritarian reign is combined with democratic approaches to occupy the position of the Head of State.

The organizational and legal principles of the Vatican's executive power activity have been determined. At present, cases, concerning current church issues, the Supreme Pontiff handles with the help of the Roman Curia acting on his behalf, which in its turn is

actually the Government of the Vatican. The author examined the structure and competence of the administrative apparatus of the Roman Curia, which includes the State Secretariat, congregations, papal commissions, papal councils, interagency commissions and a number of other agencies, services, historical institutions, and establishments (among them, the Swiss Guard as the bodyguard of the Pope), as well as 3 tribunals, and in addition the Governorate which includes directorates and headquarters (departments). The research further substantiated the optimization of the structure of Roman Curia institutions and the actualization of church reforms.

The peculiarities of the judicial system of the Apostolic Capital functioning have been found, which is constituted by separate institutions such as a single judge with limited jurisdiction, the Tribunal, the Court of Appeal, the Court of Cassation. An important place in the administration of justice belongs to the three Tribunals: the Apostolic Penitentiary, the Tribunal of the Roman Rota, and the Supreme Tribunal of the Apostolic Signatura.

The work further developed pluralistic approaches in the science of the state and law history to the problem of cognition of legal patterns of the content and peculiarities of ideological, normative, institutional, functional, and effective components of the Vatican legal system. It is stated that the legal system based on canon law, the laws promulgated by the Supreme Pontiff, and partly on the legislation of the Italian Republic is the basis for the legal self-identification of the Holy See and the Vatican City State. It is emphasised that the most codified canon law that is religious in content but typical in structure and form for the Romano-Germanic legal family, is fundamental to the Vatican's legal system. The author summarizes the main tendencies of codification of canon law, improvement of basic legislative acts, as well as promulgation of thematic encyclicals of the Pope.

It is first reasoned that the Vatican City State is a law-governed state where the rule of law (above all, canonical) is considered to be the highest democratic value. Although there is (for obvious reasons) no civil society in this country, the whole legal system, legislative, executive and judicial branches of power are relatively autonomous and independent from each other, though subordinate to the Supreme Pontiff; and their activities coordinated by him are aimed at the defence of human rights, regardless of their

civil or hierarchical status. Therefore, it is stated that the Vatican should be included in a number of leading Western European countries whose national legal systems have become the basis for shaping the rule of law of the European Union.

Keywords: the Vatican City State, the Holy See, the Papal State, papal possessions, the Patrimony of St. Peter, the Pope, the Supreme Pontiff, Lateran Pacts, the Roman Curia, canonical law, «the Donation of Pepin», «Roman Question».

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Гутів Б. Латеранські угоди як правове підґрунтя для становлення міста-держави Ватикан. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2017. Вип. 65. С. 22-29.

2. Гутів Б. Особливості правового інституту громадянства міста-держави Ватикан. *Knowledge, Education, Law, Management*. Kelm. 2018. № 4 (24). С. 113-121.

3. Гутів Б. Становлення канонічного права як одного з основних джерел права Держави-міста Ватикан. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2019. Вип. 68. С. 88-96.

4. Gutiv B. Formation of the Papal possessions in Italy and establishment of the Papal state. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2017. Вип. 64. С. 37-46.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Гутів Б. І. Громадянство Ватикану: специфіка, зміст, підстави набуття та припинення. *Становлення та трансформація державно-правової думки в Галичині (XVIII-XX ст.)* : матеріали круглого столу, присвяченого 25-річчю створення навчально-наукового юридичного інституту ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (19 травня 2017 року). Івано-Франківськ :

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2017. С. 119-123.

6. Гутів Б. До питання про передумови утворення Папської держави. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матеріали ХХІІІ звітної науково-практичної конференції (7-8 лютого 2017 р.) : у 2-х ч. Ч. 1. Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2017. С. 57-59.

7. Гутів Б. І. Історичний досвід державно-правового розвитку міста-держави Ватикан та його значення для сучасної України. *Актуальні проблеми викладання історико-правових дисциплін в системі вищої юридичної освіти України і зарубіжних країн* : матеріали Всеукраїнської наукової конференції (19 жовтня 2017 року) / І. Й. Бойко (голова редколегії), А. В. Кольбенко (відп. секр.). Львів, 2017. Вип. 1. С. 130-135.

8. Гутів Б. І. Організація здійснення виконавчої влади Держави-міста Ватикан. *Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи* : матеріали ХVІІІ міжнародної студентсько-аспірантської наукової конференції (18-19 квітня 2019 року). Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2019. С. 26-28.

9. Гутів Б. І. Політико-правовий статус глави сучасної Держави-міста Ватикан. *Актуальні проблеми реформування системи законодавства України* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (25-26 січня 2019 року). Запоріжжя : Запорізька міська громадська організація «Істина», 2019. С. 10-12.

10. Гутів Б. І. Правова система Держави-міста Ватикан. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід* : матеріали ІV міжнародної науково-практичної конференції (5-6 квітня 2019 р.). Тернопіль : Економічна думка, 2019. Т. 1. С. 29-31.

11. Гутів Б. Становлення правового статусу глави міста-держави Ватикан. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матеріали ХХІV звітної науково-практичної конференції (7-8 лютого 2018 р.) : у 2-х ч. Ч. 1. Львів :

Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2018. С. 43-46.

які додатково відображають наукові результати дисертації:

12. Тищик Б., Гутів Б. Правові засади виникнення папських володінь в Італії (III-VI ст.). *Вроцлавсько-Львівський юридичний збірник* : Збірник наукових праць. Вип. 8. Львів : Видавництво Львівського національного університету ім. Івана Франка, 2017. С. 9-37. (особистий внесок аспіранта становить 60%)

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ВСТУП.....	14
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	26
1.1. Історіографія дослідження.....	26
1.2. Джерельна база дослідження.....	43
1.3. Методологічна основа дослідження.....	59
Висновки до Розділу 1	70
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВИ МІСТА ВАТИКАН.....	73
2.1. Утворення папських володінь та заснування Папської держави.....	73
2.2. Політичні та правові передумови виникнення Держави-міста Ватикан.....	94
2.3. Латеранські угоди 1929 р. та їхня роль в утворенні Держави-міста Ватикан: укладення, зміст, оцінка. Міжнародна правосуб'єктність Святого Престолу та Держави-міста Ватикан	118
Висновки до Розділу 2	139
РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ ІНСТИТУТІВ ВАТИКАНУ	143
3.1. Політико-правовий та релігійний статус глави Держави-міста Ватикан.....	143
3.2. Організаційно-правові засади діяльності виконавчої влади Ватикану.....	165
3.3. Особливості функціонування судової системи Ватикану.....	178
3.4. Інституційні характеристики права Ватикану	195
Висновки до Розділу 3	203
ВИСНОВКИ	207
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	215
ДОДАТКИ.....	234

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Практична реалізація курсу нашої держави на європейську та євроатлантичну інтеграцію знаходить розуміння та підтримку Держави-міста Ватикан, загально визнаного суб'єкта міжнародного права, що має великий моральний авторитет і духовний вплив на перебіг сучасних глобалізаційних процесів у світі. Після встановлення у лютому 1992 р. дипломатичних відносин України з Ватиканом істотно зріс і якісно підвищився інтерес нашого суспільства, зокрема наукової спільноти, до цієї особливої держави-церкви, яка набула теперішнього статусу за Латеранськими угодами 1929 р. з урядом Італії.

Хоч офіційно сучасному Ватикану лише дев'яносто років, проте, за самоідентифікацією Святого Престолу, він наділений усіма атрибутами держави. Поєднана з ним у державну цілісність суверенна Держава-місто Ватикан успадкувала понад тисячолітню історію зародження, утвердження, розвитку, функціонування різних форм державності, державно-правових інститутів, правових традицій, які формувалися спочатку за звичаєвим, а згодом за канонічним і церковним правом. Саме на таких концептуально визначених засадах відбулося становлення цього міжнародно-правового суб'єкта, що є також адміністративним центром Вселенської Католицької Церкви.

Зважаючи на таку загально визнану варіативність представлення на міжнародній арені цих двох інститутів, слід очевидно мати на увазі, що їхня спільність має давнє історичне коріння, пов'язане із виникненням християнства, розвитком його церковно-організаційних структур, становленням інституцій папства, його володінь, та водночас із формуванням на їхній основі державної влади і, відтак, з понад тисячолітнім функціонуванням Папської держави, яку є всі підстави вважати попередницею сучасного Ватикану. Крім цього історичного аспекту, дослідження процесів заснування та подальшого розвитку усіх державницьких інститутів неодмінно пов'язані із правовими аспектами. Їхня суть полягає у тому, що процеси державотворення відбувалися одночасно й на основі

наявних у певні історичні періоди правових порядків. Отже, у цьому контексті розгляд багатоманіття правових проблем, що виникали і вирішувалися упродовж усієї історії Християнської, а згодом Католицької Церкви, слід проводити у тісному переплетінні з морально-етичними категоріями, що так чи інакше засновувалися на божественних істинах. Тож правосуб'єктність Церкви від початків християнізації Західної Римської імперії закріплювалася приписами римського права, внаслідок рецепції якого удосконалювалося і розвивалося канонічне право, релігійне за змістом, але типове за структурою і формою для романо-германської правової сім'ї. Саме кодифіковане канонічне право є основою правової системи Ватикану.

Для історико-правової науки актуальність дослідження комплексної проблеми становлення і розвитку Держави-міста Ватикан полягає насамперед у тому, що на основі аналітичного вивчення і пояснення передумов виникнення, розвитку і функціонування конкретних державно-правових інститутів, явищ і процесів, характерних для тривалого історико-цивілізаційного поступу, як глобального, так і локального масштабу, підходячи з конкретно історичних позицій оцінювання фактів, конкретних подій державно-політичного і релігійно-церковного життя, діяльності видатних особистостей, передусім Римських Понтифіків, аналізу правових джерел отримано підставу об'єктивно і всебічно узагальнити та теоретично обґрунтувати історичну закономірність створення унікальної держави, що займає гідне місце у світовій співдружності.

У процесі аналітичного опрацювання наукових публікацій таких авторів, як: П. Астапенко, Т. Барнс (Т. Barnes), Г. Бедуел, Дж. Бейкер, Д. Белов, О. Бись, В. Болотов, Н. Бортник, Ф. Вауліна, Д. Воловників, О. Волошин, Н. Воробйова, Т. Вудс, Є. Гергей, О. Гончаренко, М. Грант, Ф. Грегоровіус, Й. Григулевич, С. Дьяченко, М. Етерович, І. Жаровська, В. Задворний, О. Каждан, М. Казаков, М. Кельман, Я. Ковальський, В. Ковальчук, М. Козюбра, Е. Коровін, О. Корсунський, К. Корчагін, О. Котуха, А. Красіков, П. Кузенков, Й. Лаврецький, Б. Леконт, С. Лозинський, О. Льон, Й. Мадей, Ж. Марітен, С. Марітчак, В. Мельник, С. Моїсеєнко, З. Моравський (Z. Morawski), С. Мудрий, Е. Мюррей (A. Murray), І. Нагаєвський, Г. Невинна, М. Отрош, Р. Папаян, Л. Попсуєнко, Р. Рашкова,

Дж. Робертсон, В. Рожков, Т. Сироїд, В. Сухонос, О. Тарасов, Б. Тищик, А. Дж. Тойнбі, В. Ульманн (W. Ullmann), Є. Харитонов, Г. Хоружий, О. Штаєрман, М. Шейнман, А. Юраш, К. Ясперс та ін., а також богословських праць Лактанція, П. Євсевія, А. Спаського, Ф. Шаффа, О. Шаєка тощо – виявлено, що, навіть попри такий вагомий обсяг досліджень вітчизняними і зарубіжними істориками, правниками, політологами, богословами різних аспектів розглядуваної проблематики, історико-правове дослідження становлення та розвитку Держави-міста Ватикан все ще зберігає свою актуальність, з огляду на потребу у його комплексності, а також зважаючи на євроінтеграцію України та сучасну роль Ватикану у глобалізаційних процесах.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016-2020 роки, затверджених постановою Загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 року. Дисертаційна робота виконана в рамках науково-дослідної проблематики кафедри історії держави, права та політико-правових учень юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка «Характерні риси розвитку державності, права та політико-правової думки в Україні та зарубіжних країнах» (номер державної реєстрації 01112U003267).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дослідження є комплексне аналітичне осмислення історико-правових процесів, що сприяли становленню державності, створенню соціально-політичних та релігійно-церковних передумов формування і особливостей функціонування державно-правових і канонічно-церковних інститутів, які виникали, утверджувалися, удосконалювалися у різні цивілізаційні епохи існування Папської держави та були успадковані у церковно-правовій практиці Ватикану.

Для досягнення поставленої мети необхідно було вирішити такі **завдання**:

- проаналізувати висвітлення в історико-правовій літературі проблем становлення і розвитку державності Ватикану від найдавніших часів до сьогодення;
- охарактеризувати основну джерельну базу предмета дослідження;

- обґрунтувати методологічну основу дослідження;
- відстежити історико-правові передумови формування папських володінь та об'єднання їх у Папську область як підґрунтя зародження державності;
- дослідити історію заснування і функціонування Папської держави як попередниці Ватикану;
- з'ясувати значення Латеранських угод у вирішенні т. зв. «Римського питання», а також проаналізувати окреслену ними специфіку міжнародної правосуб'єктності Святого Престолу та Держави-міста Ватикан;
- розкрити особливості правового статусу Папи Римського як Глави Святого Престолу і суверена Ватикану;
- встановити організаційно-правові засади діяльності виконавчої влади Ватикану;
- виявити особливості функціонування судової системи Апостольської столиці;
- визначити структуру правової системи Ватикану як основи його юридичної самоідентифікації.

Об'єкт дослідження – релігійно-церковні, соціально-політичні та правові процеси, пов'язані з історією Християнської (Католицької) Церкви, з виникненням й утвердженням державності та функціонуванням Папської держави і Держави-міста Ватикан як її правонаступниці, а також з формуванням їхньої особливої правової системи, заснованої на принципах верховенства канонічного права.

Предмет дослідження – історико-правовий аналіз становлення й розвитку Держави-міста Ватикан.

Методологія дослідження зумовлюється предметом вивчення історико-правових аспектів заснування та функціонування Держави-міста Ватикан, в основу якого покладено концептуальний аналіз правових документів, а також теоретичних напрацювань, здійснених великою кількістю учених з різних галузей знань.

Методологію дослідження становить система філософських дослідницьких підходів та загальнонаукових і спеціальноюридичних методів, а також прийомів і засобів наукового пізнання досліджуваного явища.

З-поміж філософських дослідницьких підходів використовувалися наступні: діалектичний – для встановлення взаємозв'язку, взаємозумовленості генези й динаміки особливостей і тенденцій у становленні та розвитку Держави-міста Ватикан (розділи 1, 2, 3); та історичний – для аналізу подій і фактів християнської церковної історії в загальному суспільно-історичному контексті; з'ясування історико-правових чинників, що сприяли зародженню й утвердженню державності, та виявлення передумов й особливостей формування і функціонування державно-правових і канонічно-церковних інститутів на різних етапах існування Папської держави та її правонаступниці Держави-міста Ватикан (розділи 1, 2, 3).

Як загальнонаукові методи дослідження застосовувались наступні. Конкретно-історичний – дозволяє висвітлити еволюцію закономірностей становлення та розвитку Держави-міста Ватикан від найдавніших часів до сьогодення (розділи 1, 2, 3). Системний – передбачає розгляд Держави-міста Ватикан як системи, у т. ч. її взаємозв'язку з іншими системами зовнішнього середовища (а саме, місце і роль Ватикану на міжнародній арені та, зокрема, у глобалізаційних процесах) та неминучих її динамічних змін і вдосконалень відповідно до змін останніх (про що свідчить, зокрема, набуття політикою сучасних понтифіків гуманістичного характеру та загальнопланетарного масштабу), а також розкриття внутрішньої організації її підсистем та способу взаємодії їхніх елементів. Головним системоутворюючим елементом усіх аналізованих підсистем є Папа Римський, оскільки без нього неможливе функціонування системи Держави-міста Ватикан (розділи 1, 2, 3). Із зазначеним методом безпосередньо пов'язані ще два методи: структурно-функціональний та класифікації – означають багатоступеневий, послідовний поділ Держави-міста Ватикан як системи на структурні елементи, компоненти, підсистеми (зокрема, конкретні державні і правові інституції) та встановлення їхньої мети, завдань, функцій і ролі у системі, а також з'ясування особливостей її внутрішніх і зовнішніх зв'язків (наприклад, при дослідженні державного апарату та правової системи, а також при визначенні міжнародної правосуб'єктності Святого Престолу і Ватикану) (розділи 2, 3).

Діяльнісний метод полягає у комплексному розгляді усіх сфер функціонування Держави-міста Ватикан, а саме розкритті залежності становлення і розвитку Держави-міста Ватикан від різних суб'єктів, засобів, форм та способів їхнього здійснення, а також констатуванні найбільш суттєвих характеристик Святого Престолу і Ватикану та виявленні специфіки взаємоузгодженості їхньої спільної діяльності на міжнародній арені (розділи 2, 3). Проблемно-хронологічний – дозволяє виокремити ключові аспекти, що структурно відображають основні питання дослідження, та визначити послідовність викладу матеріалу (розділи 2, 3). Метод аналізу та синтезу охоплює системний аналіз, який передбачає виявлення структурних зв'язків між елементами Держави-міста Ватикан, зокрема між окремими державно-правовими інститутами (підрозділи 2.2, 2.3, 3.1, 3.2, 3.3, 3.4); та протилежний йому метод синтезу, котрий базується на інтеграції окремих елементів, ознак, особливостей, характеристик певних явищ у єдине ціле, що дає змогу узагальнювати існуючі знання про досліджуване явище та робити певні висновки, зокрема щодо розуміння сутності Держави-міста Ватикан як державно-правового явища, що становить конгломерацію зі Святим Престолом, та визначення їхньої «двоїстої» міжнародно-правової та церковно-канонічної природи (підрозділ 2.3).

Метод аналізу документів необхідний для вивчення релігійно-церковних, історичних та правових документів у контексті з'ясування поставлених у дослідженні завдань (підрозділи 1.1, 1.2, розділи 2, 3). Статистичний – використано для отримання точних цифрових даних про результати здійснення певних напрямів державницької діяльності, зокрема фінансової і з продажу посад Папською державою та судової Держави-міста Ватикан, а також щодо чисельності населення Ватикану (підрозділи 2.2, 3.3, 3.4).

Серед спеціальноюридичних методів у дослідженні послуговувались такими: порівняльно-правового аналізу – для зіставлення юридичних понять, категорій, інституцій, явищ і процесів, що супроводжували становлення та розвиток Держави-міста Ватикан (розділи 2, 3); формально-юридичний – для вивчення складових частин досліджуваного явища, зокрема елементів механізму державного апарату та

правової системи Держави-міста Ватикан як правового, а не лише історичного, феномену (підрозділи 2.2, 2.3, 3.1, 3.2, 3.3, 3.4); герменевтичний – для аналізу змісту як доктринальних, релігійно-церковних джерел, так і різних історичних документів та правових актів, а також наукових монографій й інших праць вчених, в яких сформульовано найбільш важливі аспекти визначення сутності правового статусу Держави-міста Ватикан (підрозділи 1.1, 1.2, розділи 2, 3); термінологічний – для опису явищ державно-правової дійсності за допомогою юридичної термінології (розділи 1, 2, 3).

А також дослідження здійснювалось на підставі логічних прийомів і засобів наукового пізнання, а саме: індукції та дедукції – дозволяє на підставі аналізу конкретних історично-політичних, релігійно-церковних та правових процесів, а також окремих державно-правових інститутів встановити правонаступництво Державою-містом Ватикан Папської держави та визначити її сучасний міжнародно-правовий статус; та, натомість, на підставі загальних положень про специфіку міжнародної правосуб'єктності Святого Престолу та Держави-міста Ватикан констатувати, зокрема, про особливості правосуб'єктності Папи Римського як Глави Святого Престолу і суверена Ватикану (розділи 2, 3); абстрагування – виокремлення з-поміж величезного різноманіття бібліографії, присвяченої проблематиці Святого Престолу і Держави-міста Ватикан, наукових доробок та релігійно-церковних, історичних і правових документів, які стосуються безпосередньо предмету дослідження (підрозділи 1.2, 1.3, розділи 2, 3); аналогії – для повноти аналізу Держави-міста Ватикан розглянуто схожі релігійно-церковні, соціально-політичні та державно-правові особливості її попередниці – Папської держави (розділи 2, 3).

Застосування принципів науковості, історизму, позаконфесійності дозволило вивчати процеси і явища у динаміці та тісному зв'язку з конкретними історичними умовами їхнього виникнення, формування і розвитку.

Емпіричною базою дослідження слугували наукові праці з історії держави і права зарубіжних країн, з теорії держави і права, багаточисельні наукові публікації різних авторів на означену тематику, а також богословські праці, зокрема з історії

Християнської, Католицької Церкви, Святого Престолу, біографістика видатних понтифіків. Важливим історико-правовим джерелом дослідження були видання Біблії з коментарем, Кодекс Феодосія, Кодекси канонічного права (надалі – ККП) та наукові праці з церковного і канонічного права. Також було проаналізовано низку законодавчих актів, зокрема едикти, булли, енцикліки, *motu proprio*, апостольські конституції, Латеранські угоди, конституційні документи 1929 та 2000 рр. тощо.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертація є першим в українській історико-правовій науці комплексним дослідженням проблеми становлення, розвитку й набуття міжнародної правосуб'єктності Держави-міста Ватикан, здійсненим на основі аналітичного осмислення значного масиву наукових публікацій та правових актів, що дало змогу оперувати всією різноманітністю фактів, конкретних явищ соціально-політичного, державно-правового та релігійно-церковного життя, хронологічний вимір якого становить майже два тисячоліття європейської історії (зародження і поширення християнства: I-III ст.; поява папських володінь і утворення папської вотчини, що фактично оформилась у Папську область: IV – середина VIII ст.; заснування і розвиток Папської держави: середина VIII – кінець XIX ст.; виникнення, становлення і функціонування Ватиканської держави: початок XX – XXI ст.).

У межах проведеного дослідження сформульовано низку нових для науки історії держави і права положень та узагальнень, що виносяться на захист:

уперше:

- доведено, що сучасну державність Ватикану, яка пройшла майже двотисячолітній шлях становлення, розвитку і самоідентифікації, за загальноприйнятою у сучасній теорії держави типологією нема підстав вважати типовою теократичною монархією, оскільки вона по суті становить унікальну конгломерацію Святого Престолу і Держави-міста Ватикан, що підтверджується визнанням їхньої «двоїстої» міжнародно-правової та церковно-канонічної природи як суб'єктів права;

- встановлено, що на формуванні політико-правового та церковно-канонічного статусу Верховного Понтифіка істотно позначився вплив релігійно-

правової традиції, започаткування якої пов'язане ще із зародженням Християнської Церкви, а відтак утвердженої із поширенням католицизму, становленням державних владних інституцій та їхнім розвитком. Кожен із обраних на найвищу посаду вважається наступником першого єпископа Риму – Святого апостола Петра, наділяється усією повнотою влади. Однак такий у минулому тотальний авторитаризм вже із середини ХХ ст., після II Ватиканського Собору, за часів понтифікату новітніх пап зазнав суттєвої демократизації, і тепер характеризується присутністю і життєдіяльністю багатьох демократичних інституцій;

- аргументовано, що Держава-місто Ватикан, наділена усіма атрибутами державності, правосуб'єктністю й узалежненою від Святого Престолу суверенністю, є правовою державою, в якій найвищою демократичною цінністю вважається верховенство права (насамперед – канонічного). І хоч у цій державі (із зрозумілих причин) нема громадянського суспільства, проте уся правова система, законодавча, виконавча і судова гілки влади відносно самостійні і незалежні одна від одної, хоча й підпорядковані Верховному Понтифіку, та їхня, координована ним, діяльність спрямована на захист прав людини незалежно від її громадянського чи ієрархічного становища;

- констатовано, що поява правових передумов виникнення і поширення автономних папських володінь, які згодом об'єдналися у папську вотчину (Патримоній св. Петра) під цивільною владою пап, що стало фактично зародженням Папської області, відносно незалежної від візантійських імператорських намісників, і, врешті, започаткувало формування Папської держави, – пов'язана з едиктом Галлієна 260 р., який надав християнським общинам права дозволеного в Римській імперії релігійного товариства, вперше закріпивши їхні майнові, а саме земельні, права, зокрема постановивши повернути їм усі конфісковані земельні угіддя.

удосконалено:

- теоретико-методологічні підходи до розуміння і трактування в історико-правовій науці такого унікального державно-правового явища, яким є Ватикан, становлення і розвиток якого відбувалися упродовж усієї історії папства;

- твердження про те, що до низки провідних західноєвропейських країн, національні правові системи яких стали базовими для формування правопорядку Європейського Союзу, слід долучати і Ватикан, правова система якого побудована на засадах рецепції римського права та кодифікованого канонічного права;

- знання про канонічне право як основу правосуб'єктності Католицької Церкви та її релігійного адміністративно-політичного центру;

- висновок про значення, яке надається загальною історією держави і права міжнародно-правовим договорам, укладеним упродовж усієї історії становлення та розвитку Держави-міста Ватикан з іншими державами щодо вирішення проблемних довготривалих міждержавних суперечок.

набули подальшого розвитку:

- плюралістичні підходи в науці історії держави і права до проблеми пізнання правових закономірностей становлення змісту й особливостей ідеологічної, нормативної, інституційної, функціональної, результативної складових правової системи Ватикану;

- визначення основних тенденцій кодифікації канонічного права, вдосконалення основних законодавчих актів, а також оприлюднення тематичних енциклік Папи Римського;

- обґрунтування оптимізації структури установ Римської курії та актуалізації здійснюваних церковних реформ.

Особистий внесок здобувача. Концептуальні положення і висновки, що виносяться на захист, сформульовані й обґрунтовані автором особисто на основі наукового опрацювання й аналітичного осмислення значного масиву наукових публікацій та правових актів, що дало змогу оперувати всією різноманітністю фактів і конкретних явищ соціально-політичного, державно-правового та релігійно-церковного життя, що тією чи іншою мірою стосуються предмета дослідження.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані у роботі наукові положення та висновки можуть бути застосовані:

- у науково-дослідницькій сфері – для подальших досліджень історії розвитку системи права в зарубіжних країнах;

- у правотворчості – у процесі вдосконалення законодавства України як правової держави, а відтак утвердження його людиноцентристських тенденцій, з врахуванням принципів гуманізму, послідовно відстоюваних сучасними понтифіками, з огляду на їхній безперечний моральний авторитет і духовний вплив загальнопланетарного масштабу;

- у правозастосовній діяльності – при реалізації євроінтеграційного курсу Української держави, зважаючи на місце та роль Держави-міста Ватикан на міжнародній арені та, зокрема, у глобалізаційних процесах; а також для налагодження тіснішої міжнародно-правової співпраці України й Ватикану (довідка про впровадження результатів, вид. Департаментом з питань культури, національностей та релігій Львівської обласної державної адміністрації від 16.03.2020 р. № 01/163);

- у навчальному процесі – в рамках викладання курсів «Історія держави і права зарубіжних країн», «Теорія держави і права», «Конституційне право зарубіжних країн», історичної частини «Міжнародного права».

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дисертаційного дослідження були оприлюднені у доповідях на 7, а саме 4 вітчизняних (1 всеукраїнському і 3 регіональних) та 3 міжнародних, наукових заходах (наукових і науково-практичних конференціях та круглих столах): XXIII звітна науково-практична конференція: «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні» (м. Львів, 7-8 лютого 2017 р.), круглий стіл, присвячений 25-річчю створення навчально-наукового юридичного інституту ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»: «Становлення та трансформація державно-правової думки в Галичині (XVIII-XX ст.)» (м. Івано-Франківськ, 19 травня 2017 р.), Всеукраїнська наукова конференція: «Актуальні проблеми викладання історико-правових дисциплін в системі вищої юридичної освіти України і зарубіжних країн» (м. Львів, 19 жовтня 2017 р.), XXIV звітна науково-практична конференція: «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні» (м. Львів, 7-8 лютого 2018 р.), міжнародна науково-практична конференція: «Актуальні проблеми реформування системи законодавства України»

(м. Запоріжжя, 25-26 січня 2019 р.), IV міжнародна науково-практична конференція: «Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід» (м. Тернопіль, 5-6 квітня 2019 р.), XVIII міжнародна студентсько-аспірантська наукова конференція: «Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи» (м. Львів, 18-19 квітня 2019 р.).

Публікації. Основні положення і висновки дисертації відображено в чотирьох наукових статтях, з яких три опубліковано у вітчизняних фахових виданнях з юридичних наук в Україні та одну в іноземному науковому періодичному виданні, що включене до міжнародної наукометричної бази, а також у семи тезах доповідей на всеукраїнських, регіональних та міжнародних науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Структура роботи, зумовлена її предметом, метою та завданнями, складається зі вступу, трьох розділів, які охоплюють десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та 3 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 253 сторінки, з них 213 сторінок – основний текст, 19 сторінок – список використаних джерел (234 найменування) та 20 сторінок – додатки.

Розділ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія дослідження

Враховуючи міждисциплінарний характер сучасної науки історії держави і права, зокрема зарубіжних країн, слід відзначити істотну різноманітність доволі великого, насамперед наукового, доробку з проблематики науково-теоретичного осмислення сутності держави та державної діяльності, у тому числі щодо Святого Престолу і Держави-міста Ватикану (саме такою є її офіційна назва [81; 108]). Це пояснюється певною мірою тим, що дослідники ставили перед собою чимало аналітично-пізнавальних завдань, метою вирішення яких було з'ясування багатоманітності доктринальних уявлень про таке соціально-правове явище, як держава та її функціонування. Це ж, на наш погляд, стосується і вчених (правників, політологів, соціологів, психологів, економістів, істориків та ін.), які досліджували правовий статус унікальних соціально-політичних утворень, що здійснюють досить тривалий час всебічний легальний вплив на підтримання світового правопорядку, на вирішення глобальних цивілізаційних проблем у різних сферах життя загальнопланетарної спільноти, а також на задоволення духовних і релігійних потреб понад мільярдної частини людства – вірян-католиків. Йдеться про Святий Престол і Державу-місто Ватикан.

Йому присвячено кільканадцятитисячний (без перебільшення) обсяг публікацій (а це сотні монографій, збірників матеріалів конференцій і форумів, офіційних документів, тисячі наукових статей у десятках провідних фахових часописів не лише усіх західноєвропейських країн, а й тих, що видаються у Північній і Південній Америці, Австралії тощо), значна частина яких зібрана у бібліотеці Папської церковної академії, заснованої у 1701 р., і до 300-ліття плідної діяльності якої видано у 2003 р. книгу «Папська Церковна Академія. Три століття (1701-2001)» («Pontificia Accademia Ecclesiastica. Terzo centenario (1701-2001)») під

редакцією її президента кардинала Х. М. Гарсії [47, с. 79]. Попри те, навіть з такого обсягу оприлюднених авторами різних політичних, релігійних орієнтацій наукових позицій про паралельно існуючі (ось уже упродовж дев'яносто років) державні структури важко скласти ґрунтовне уявлення про це виняткове державно-правове явище, яке один із сучасних ватиканознавців назвав (можливо, й цілком доцільно) «історичним феноменом» [153]. Звичайно, на таке сприйняття (об'єктивно багатоаспектне) істотно впливає усвідомлення того, що охопити неосяжне неможливо. Нам же слід шукати вихід із такої складної ситуації, обираючи шлях раціонального пізнання, а відтак і аналітичного засвоєння й опрацювання величезного інформаційного арсеналу. До цього належить підходити не лише з позицій науки історії держави і права, а й загальної теорії права і держави, застосовуючи також окремі методологічні засоби філософії права.

З огляду на це, на нашу думку, слухним є судження авторитетного українського теоретика права проф. М. Козюбри, який наголошує, що держава як необхідний компонент юридичної науки в цілому та загальнотеоретичної її галузі зокрема має досліджуватися лише під кутом зору взаємодії з правом [72, с. 36]. Інакше кажучи, предметом загальнотеоретичного юридичного правознавства має бути держава не як соціальний інститут у всій багатоплановості його зв'язків і проявів, а як, висловлюючись словами відомого дореволюційного авторитетного правознавця Є. Трубецького, «публічно-правовий союз».

У цьому сенсі поряд з історією держави і права до числа історико-правових наук доцільно віднести державознавство, предметом якого, на думку відомих українських учених С. Гусарева та О. Тихомирова, є тенденції виникнення, розвитку і функціонування держави та її інститутів, взаємовідносини держави з іншими суспільними явищами. Водночас, це допускає у державознавстві можливість тлумачення держави значно в ширшому аспекті, аніж як особливої універсальної політичної організації у певному суспільстві, що є суб'єктом також інших сфер суспільного життя – соціальної, духовної, економічної [30, с. 223-225].

У контексті загальної теорії держави, враховуючи множинність сучасних репрезентацій пропонованих концепцій, державознавство, в якому однією із

провідних тенденцій є державорозуміння, у поєднанні з іншими історико-правовими науками, на наш погляд, можуть забезпечити нас основним дослідницьким інструментарієм у розробці нами означеної проблематики. Саме використовуючи засадничі методологічні прийоми і засоби цих наук, можна на достатньому науково-теоретичному рівні комплексно розглянути основні історико-правові процеси, що супроводжували понад тисячолітнє набуття правового статусу таким унікальним державним утворенням, як своєрідний соціально-політико-правовий «симбіоз» (цей термін з природничих наук, на нашу думку, найточніше відповідає сутності розглядуваного явища) Святого Престолу як суб'єкта духовного та світського суверенітету, верховного центру Католицької Церкви та суверенної Держави-міста Ватикан як певною мірою автономного суб'єкта, наділеного чітко окресленими повноваженнями у проведенні державної діяльності.

Отже, саме у двох «іпостасях» – Святим Престолом та Ватиканом – представлена Католицька Церква на соціально-політичній арені світу, керівництво якими здійснює глава Апостольської Столиці – Папа Римський. Другою після нього особою є Державний секретар, який фактично виконує функції прем'єр-міністра Ватикану. Він є очільником центрального виконавчо-розпорядчого органу, тобто своєрідного уряду – Державного секретаріату, що структурно входить до складу Римської курії – найвищої об'єднаної інстанції Святого Престолу [158, с. 41]. Таким чином, у такий дещо ускладнений, але цілком виправданий спосіб відповідно до канонів церковного та постулатів міжнародного права вибудовано структурну підпорядкованість та інституційну субституційність цих вищих органів державно-церковної влади, а відтак і закріплено за кожним з них його правовий статус. Отже, на цій ієрархічній піраміді Ватикан займає місце особливого державного утворення, офіційно наділеного суверенними атрибутами державності, що у поширеному публічному державорозумінні сприймається як синонімічне поняття щодо Святого Престолу.

Становлення державності Ватикану, основні аспекти якого досліджували, крім згаданих, такі вчені, як Т. Бартошек, Ф. Вауліна, О. Волошин, Е. Веселі, В. Виноградов, Я. Ковальський, В. Мельник, Г. Невинна, Т. Сироїд, Б. Тищик,

відбувалося у нерозривному правовому зв'язку з трансформаційними процесами, пов'язаними із політично-правовим вирішенням наприкінці XIX – у 20-х рр. XX ст. т. зв. «Римського питання», що отримало відображення у Латеранських угодах, а згодом, у наполегливих і нелегких змаганнях за авторитет Католицької Церкви у протиборстві двох тоталітарних систем упродовж 30-40-х рр. XX ст. Завершене у той період утвердження державності набувало розвитку й удосконалення у повоєнні роки, але особливо відчутним у загальнопланетарному вимірі стало за понтифікатів Іоанна-Павла II (1978-2005) [158; 166] та Бенедикта XVI (2005-2013) [104; 115; 158]. Їхнє високе місійне служіння продовжує ось уже сім років Папа Франциск, особистість якого викликала величезне зацікавлення, про що свідчать сотні публікацій у засобах масової інформації, а також поява десятків книг. З поміж них слід виділити дві праці італійських публіцистів С. Гаети [21] та А. Торінеллі [152], які вийшли у світ у 2013 р. (перший рік понтифікату Папи Франциска) й оперативно перекладені українською мовою. Як і його попередники, Святіший Отець Франциск докладає багато зусиль, щоб Святий Престол і Ватикан поряд із високим політико-правовим статусом зберігав визнання як духовний і культурний центр світової цивілізації [197].

Колишній Посол України при Святому Престолі Г. Хоружий, доктор філософських наук, досвідчений науковець та автор популярної книги про історію і сучасність Ватикану, використав можливість опрацювати певні архівні джерела, ознайомитися з літературою Папської академічної бібліотеки. Тому його книга, на нашу думку, – цінний пізнавальний посібник для осмислення багатьох подій і фактів, пов'язаних із становленням сучасного суверенного статусу Ватикану. Орієнтуючись на багато висновків й узагальнень автора, аналітично сприймаючи їх і погоджуючись з ними, знаходимо обґрунтовано викладені передумови для відстеження шляхів і процесів набуття правосуб'єктності Держави-міста Ватикан.

«Свою високу місію у сучасному світі Ватикан, – зазначає Г. Хоружий, – дедалі більше визначає з урахуванням власного духовного і морального потенціалу та реальних викликів глобалізації. Святий Престол привертає увагу держав, транснаціональних корпорацій та міжнародних організацій не до можливості

отримання надприбутків чи підвищення ефективності робочої сили, а до гострих проблем сучасності: бездуховності й аморальності, усе більш нерівномірного розвитку різних країн, до бідності та безробіття, становища молоді та дітей, до питань сім'ї, мігрантів, масових захворювань, жертв воєн і міжетнічних конфліктів, а також стихійних лих.

У центрі міжнародних зусиль Апостольської столиці перебуває людина: її реальні проблеми, забезпечення її свободи, розвитку, гідності та прав. Наскрізною ідеєю діяльності Ватикану є духовна та етична складові різних сфер політики, економіки, науки і культури, суспільного життя в цілому. При цьому підкреслюється не лише потреба життя – забезпечення свободи, зокрема релігійної, а й необхідність відповідальності та компетентності кожного члена суспільства» [158, с. 11].

Із процитованого складається цілком виразна картина багатоаспектної державної діяльності Ватикану. Традиції такої співпраці утверджувалися, розвивалися та удосконалювалися упродовж тривалого часу, а започатковувалися вони ще у ранньосередньовічну епоху, коли на Апеннінському півострові (основній частині території сучасної Італійської Республіки) після розпаду Римської імперії почали виникати, формуватися й розвиватися перші державні утворення нового типу, який відповідав новому рівню суспільних відносин. Однією з таких була Папська держава, що проіснувала понад тисячу років (754-1870). Саме її правонаступником (такої думки дотримується багато зарубіжних і вітчизняних науковців) вважається Держава-місто Ватикан. Так, розглядаючи передумови історико-правового зародження підстав надання державного статусу Ватикану, С. Марітчак на основі дослідження низки давніх кодифікаційних юридичних актів, зокрема відомих едиктів, проаналізувавши концептуальні засади нормативно-правових основ створення й функціонування Папської держави, аргументовано довела, що сформовані упродовж усього періоду її існування правові прецеденти були успадковані певним чином у підготовці політичного договору Латеранських угод, відповідно до ст. 2 якого і створено Державу-місто Ватикан [91, с. 176].

Геополітичний вплив Папської держави на перебіг історії всесвітньої цивілізації, ініціювання численних реформ у церковному судочинстві та державному управлінні, започатковані роботи з кодифікації канонічного права, що стало одним із найважливіших інструментів закріплення незалежності Папи Римського від світської влади, – усе це заслуговує особливої оцінки, адже засвідчує навіть той факт, що ця держава була не лише соціально-політичним, а й дипломатичним двигуном середньовічної Європи. На цій знаковій ролі, на особливостях функціонування цієї світської держави Папи наголошують численні вчені, насамперед історики, з багатьох країн, які присвятили висвітленню особливостей становлення та розвитку Папської держави монографічні видання, статті у найрізноманітніших фахових часописах. Це, зокрема, американці Ф. Шафф і Т. Вудс, німець Ф. Грегоровіус, поляк Я. Ковальський, угорець Є. Гергей, росіяни В. Болотов, Й. Григулевич, А. Красіков, С. Лозинський, Ф. Успенський, а також українські дослідники Д. Воловників, Г. Хоружий, С. Марітчак, Л. Попсуєнко, Д. Трофімов та ін.

Виходячи із таких засад, на наш погляд, слід продовжити науково-теоретичне осмислення досліджуваної проблематики шляхом аналізу історичного минулого у тій частині, яку можна вважати значущою для успадкування і деякою мірою інкорпорування напрацьованих у період Середньовіччя та Нового часу релігійно-правових канонів у сучасну правову систему та для засвоєння кількасотрічного досвіду реформування теократичної монархії у правову державу, наближену до сучасного типу. Оскільки, як вже зазначалося, загально визнано вважати Державу-місто Ватикан правонаступницею Папської держави, то, як видається, слід докладніше зупинитися на аналізі передумов виникнення, становлення, а особливо понад тисячолітнього функціонування цієї держави, що водночас дозволить всебічно і ґрунтовно з'ясувати правові підстави появи, а відтак використання такої суспільно-політичної ситуації, що уможливила вирішення т. зв. «Римського питання», внаслідок чого постала ця державність. Усе це також сприятиме отриманню повнішої картини стану дослідження означеної проблеми.

Тож насамперед слід з'ясувати, як же висвітлюється вченими роль і значення функціонування Папської держави у створенні Ватикану? Що із її політико-правової спадщини інкорпоровано в нову правову систему, що формувалася в добу пізнього Середньовіччя та Нового часу? Яким чином усі ці процеси досліджувалися сучасними науковцями? На ці та на низку інших запитань слід шукати відповіді шляхом аналітичного огляду публікацій з цієї та наближеної до неї тематики.

З-поміж інших видань слід виділити невелику за обсягом працю Д. Трофімова «Папська держава – історичний феномен» (Донецьк, 2007), який в анотації заявляє, що в монографії розглядається еволюція богословських і правових концепцій виникнення й існування держави Ватикан [153, с. 2]. Проте дослідження вказаного автора, вважаємо, не зовсім відповідає, якщо навіть ознайомитися зі змістом [153, с. 98], задекларованому. На підтвердження цього застереження наведемо назви усіх чотирьох розділів роботи за порядком: «Історичний контекст заснування Папської держави», «Політичний статус папських володінь у контексті історичних подій VIII-XIX століть», «Теоретичне обґрунтування ідеї папської монархії», «Історичні обставини ліквідації Папської області у 1859-1870 роках. «Римське питання» і його розв'язання». Як бачимо, заголовки усіх чотирьох розділів відповідні назві монографії – нею дослідник цілком обґрунтовано наголошує на прецеденті історичного феномену Папської держави; на нашу думку, тут слід додати ще й про винятковість такого політичного, соціального, правового, духовно-релігійного явища в цивілізаційній історії людства. Однак, в розглянутому нема навіть жодного натяку на концепції виникнення й існування держави Ватикан. Такий «авторський прийом» логічно складно пояснити, щоправда, попри це, слід визнати працю вченого істотним науковим здобутком, що заслуговує досить високої оцінки.

Стоячи на позиції визнання Ватикану правонаступником держави, яка існувала понад тисячу років на території Апеннінського півострова, Д. Трофімов зазначає: «Сьогодні те, що лишилося від колишньої Папської держави, – це місто-держава Ватикан, який сприймається як своєрідний атавізм, релікт минулого» [153, с. 3]. Безперечно, автор має право робити власні висновки, однак він мав би, на наш погляд, виважено аргументувати таке твердження. Звичайно, досліджувана ним

держава, як і Римська імперія, наприклад, – «релікт минулого», проте як один, так і інший «релікт» посідають належне їм місце в історії світової цивілізації. А от вважати атавізмом Ватикан – надто сміливий, однак науково необачний крок. Можливо тут певне значення мала етимологія цього терміну (від лат. *atavus* – віддалений предок), який у природничих науках інтерпретується як «поява в організмі певних ознак, властивих їхнім далеким предкам» [140, с. 76]. У цьому сенсі, ймовірно передбачливо, «далекі предки» подбали про створення сучасної держави, що й зумовило доволі спрощений процес виникнення й існування Держави-міста Ватикан.

У контексті зазначеного зауважимо, що в авторитетному навчальному посібнику з історії держави і права зарубіжних країн (Б. Тищик, Львів, 2015), в якому висвітлюється історія становлення і розвитку, державно-політичний механізм, суспільний устрій, основні джерела та характерні ознаки права Великої Британії, США, Німеччини, Франції, Італії, Австрії та інших країн Північної, Західної, Південної та Східної Європи, країн Сходу в добу Нового часу [147, с. 2], не приділено уваги функціонуванню в той період Папської держави як попередниці Ватикану, що, безумовно, справляла відчутний вплив на тогочасні політико-правові процеси і на континенті, і поза його межами. Згадавши про те, що у добу Середньовіччя на території Італії виникло кілька більш-менш міцних і організованих держав та кільканадцять менших, та віднісши до перших Папську державу [147, с. 508], автор лише вказує на події 50-70-х рр. XIX ст., коли розгорнувся революційний рух, внаслідок якого було утворено об'єднане королівство Італії, та про виникнення т. зв. «Римського питання», однак не розглядає перипетії змагань за відстоювання Святим Престолом права на світську владу.

Оскільки названий посібник «є логічним і хронологічним продовженням» попередніх таких видань [148; 55], то повнішу інформацію задля якомога всебічного відтворення стану наукової розробки теми слід шукати в них. Так, в одному з посібників у розділі 7 «Держава і право Італії» є окремий підрозділ «Папська держава» обсягом 2,5 сторінки тексту, де істотно обмежені рамки її існування і

функціонування, бо фактично йдеться про період понтифікату Григорія VII (1073-1085). Цей Папа-реформатор започаткував процес перетворення Західної (Римської) церкви в універсальну спільноту християн-католиків латинського обряду. Його програма реформ була сформульована у документі під назвою «Диктати Папи» («*Dictatus Papae*») [55, с. 317].

Для цього періоду існування Папської держави характерні роботи з кодифікації канонічного права, яке стало одним з найважливіших інструментів забезпечення незалежності Папи Римського від світської влади, а також творення єдиного канонічного права, згідно з яким діяли всі латинські церкви і духовенство, відбувалося входження церков різних країн у єдину наддержавну спільноту, підпорядковану лише Папі Римському, – все це створювало передумови для виникнення суспільно-політичної та господарсько-економічної окремішності Католицької церкви.

Отже, якою була Папська держава не лише в епоху раннього Середньовіччя, а й у період розвинутого феодалізму та пізнього Середньовіччя та яким був вплив цієї світсько-духовної монархії на тогочасний правопорядок з цього підрозділу довідатися складно. Зрозуміло, що докладно висвітлити функціонування понад тисячу років такої держави не дозволяє ні обсяг, ні, зрештою, призначення навчального посібника. Тому для дослідника брак інформації може компенсувати праця Д. Трофімова, який цілком слушно вважає, що «у наші дні загальноприйнято пояснювати існування Папської держави з 756 по 1870 р. історичними обставинами того часу, а також тим, що папи мали відстоювати свою незалежність від світських володарів... Однак до тепер сам процес еволюції поглядів на державу, де папа є світським володарем, є недостатньо вивченим. Це зумовлено тим, що досі немає теоретичного обґрунтування існування Папської держави в богословській літературі» [153, с. 3]. Щоправда, у справедливості останнього твердження маємо підстави сумніватися, про що йтиметься нижче (але, безперечно, що такого ґрунтовного висвітлення бракує в історико-правовій науці).

Адже, як зізнається Д. Трофімов, він опрацював 35 видань, частина з яких багатотомні, як от: «Історія Церкви» («*History of the Church*») під редакцією Г. Єдіна

(10 томів), «Історія християнства від витоків до наших днів» («Storia del Cristianesimo dale Origini ai nostri Giorni») (14 томів), «Історія Християнської Церкви» («History of the Christian Church») (8 томів), «Історія Церкви: напередодні Реформації» («A History of the Church: to the Eve of Reformation») (3 томи) та ін. Вчений справедливо підкреслює, що у цих книгах можна знайти багатий фактичний матеріал з історії як усієї Християнської Церкви, так і Святого Престолу зокрема [153, с. 4-5]. І ця ремарка стосується лише першої групи видань, але цим не обмежується перелік. Автор додає, що до цього блоку літератури також можна віднести наступні книги: «Середньовічна Церква» Дж. Лінча (видана у Києві у 1994 р. – *Примітка Б. Г.*), «Церква у Західній Європі з десятого до початку дванадцятого століття» («The Church in Western Europe from the tenth to the early twelfth century») (Дж. Телленбах, Кембрідж, 1993. – *Примітка Б. Г.*); «Становлення християнства» («The Formation of Christendom») (Я. Геррін, Нью-Джерсі, 1989. – *Примітка Б. Г.*); «Реформація» («The Reformation») (В. Дюрант, Нью-Йорк, 1985. – *Примітка Б. Г.*).

Навіть цей перелік скупо анотованих фундаментальних видань підтверджує, що наукова думка вчених Англії та США не обминала увагою період раннього європейського Середньовіччя, коли створювалися передумови виникнення феодальної державності, формувалася станово-представницька монархія. Окрім того, Д. Трофімов доповнює поданий перелік виданнями, спеціально присвяченими історії папства. Це, зокрема, «Коротка історія папства у Середньовіччі» («A Short History of the Papasy in the Middle Ages») (В. Ульманн); «Папство: його історія, догми, геній та перспективи» («The Papasy: Its History, Dogmas, Genius and Prospects») (Дж. Вайлі), «Історія папства» («История папства») (Є. Гергей). У них вміщено багатий фактичний матеріал з історії Святого Престолу, але також наводяться деякі факти і з історії Папської області. Історію папства через призму біографії Святіших Отців, як зазначає автор, представляють праці «Історія Римських Вселенських Архієреїв» І. Нагаєвського та «Історія пап з кінця Середньовіччя» («History of the Papes from the Close of the Middle Ages») (3-й том; Л. Пастор, Лондон, 1961). Вчений вказує, що з цих праць можна дізнатися про головні події в

історії Католицької Церкви і Західної Європи та з'ясувати особистий внесок окремих понтифіків у розбудову Патримоніуму св. Петра [153, с. 576].

Ще один корпус літературних джерел Д. Трофімов виділив в окрему групу. Йдеться про видання, в яких «висвітлюються окремі (очевидно, досить важливі. – *Примітка Б. Г.*) проблеми історії Папської держави». Першим дослідник називає «Землі Св. Петра» («The Lands of St. Peter») (П. Петер, Лондон, 1972), що є монументальним дослідженням з історії папських дочасних (тобто прижиттєвих, тимчасових. – *Примітка Б. Г.*) володінь IX-XV ст. Книга «Криза Церкви і держави у 1050-1300 pp. З вибраними документами» («The Crisis of Church and State 1050-1300. With Selected Documents») (Б. Тірні) вивчає конфлікт між римськими понтифіками і світськими правителями в XI-XIV ст. Як додаток до неї наведено головні документи, що становили основу теорії ієрокрації у Середньовіччі. Більшість з них прямо або опосередковано торкається влади римського архієрея у Папській області.

Праці «Папська політична теорія у XIII столітті» («Papal Political Theory in the XIII Century») Б. Тірні, «Середньовічне папство: політичні теорії середньовічних каноністів» («Medieval Papalism: The political Theories of the Medieval Canonists») В. Ульманна та «Теорія Папської монархії у тринадцятому столітті» («The Theory of Papal Monarchy in the Thirteenth Century») Дж. Ватта присвячені аналізу теорій середньовічних каноністів і вчень пап-ієрократів. Саме ці дослідження допомагають сформуванню уявлення про теоретичне обґрунтування світської влади Римського архієрея і про можливість існування папських дочасних володінь, що домінували у Середні віки.

Книга «Погляди папи Іннокентія III на Церкву і державу: глосарій “Per Venerabilem”» (Pope Innocent III's views on Church and State: A Gloss to «Per Venerabilem») на основі дослідження декрету «Per Venerabilem» розкриває погляди Іннокентія III на світську владу папи, допомагає зрозуміти внесок цього Понтифіка у теорію папської теократії та його вплив на історичні процеси кінця XII – початку XIII ст.

У монографії «Життя в Папському Римі у вісімнадцятому столітті» М. Далі описує картину щоденного життя різних верств римського суспільства у XVIII ст., з

чого можна дізнатися про устрій Папської курії і систему управління Папською державою в той період.

У статті «Історія свободи» (The History of Freedom) лорда Дж. Дальберга-Актона докладно розглянуто, як відбулася ліквідація Папської держави упродовж 1859-1870 рр. [153, с. 8-9].

Огляд літературних джерел Д. Трофімов завершує довідниковими статтями таких енциклопедій: Нова католицька енциклопедія (The New Catholic Encyclopedia), Енциклопедія папства (Enciclopedia del Papato), «Британіка» (Encyclopedia Britannica), Об'єднана (Звід, Зведення. – *Примітка Б. Г.*) християнська енциклопедія (Societas Christiana Encyclopedia), Оксфордський словник пап (The Oxford Dictionary of Popes). У них, за переконанням автора, акумульовано багатий фактичний матеріал з історії Папської держави, який систематизовано і верифіковано [153, с. 9].

Звичайно, прагнучи якомога повніше розкрити стан дослідження означеної теми, ми не могли обминути того, як інтерпретувалася ця проблематика і в радянській історіографії. За прикладом Д. Трофімова, спробуємо на підставі аналізу праць окремих авторів подати їхнє розуміння Держави-міста Ватикан.

Так, істотно розширює коло знань про Папську державу дослідження радянського історика С. Лозинського, чия монографія «Історія папства» («История папства») тричі видавалася: у 1934, 1961 і 1986 рр. Як зазначено в анотації, у книзі з марксистських позицій (єдино можливих за радянського тоталітарного режиму. – *Примітка Б. Г.*) висвітлено історію католицької ієрархії, показано багатовікове прагнення папства до поширення свого панування у різних країнах світу. Вона адресована читачам, які цікавляться історією релігії і церкви. Вчений розглядає історію папства з часу його виникнення до кінця ХІХ ст. [85, с. 2].

Не будемо вдаватися до докладного аналізу концептуальних засад розробки великої (за хронологічними мірками) теми, зважаючи на те, що вже назви 14 глав книги дають достатню інформацію про масштабність дослідження. Починаючи із другої, в усіх наступних главах так чи інакше йдеться про Папську державу чи область, про діяльність її очільників, про їхню участь у вирішенні світських і

церковних проблем тощо. А завершується монографія висновком у такому традиційному для історико-правової літератури радянського часу стилі: «Вже у період революції 1848 р. папство виступило як вірний союзник капіталістів, які утверджували свою владу в Європі. Наприкінці XIX ст. папство, використовуючи багатовіковий досвід обману широких мас трудящих і винятково організований апарат католицької церкви, виступає як вірний зброєносець імперіалістичної буржуазії, як активний провідник її політики...» [85, с. 355].

Оскільки, як зазначено у передмові від видавництва, С. Лозинський (що помер у 1945 р.) не завершив роботу над другим томом цієї історії, то редактори вважали за необхідне у третьому виданні вмістити післямову «Папство після Пія XIX» відомого радянського історика Й. Григулевича. Він здійснив десятки публікацій, в яких висвітлювалася означена тематика, зокрема двічі (у 1978 і 1981 рр.) вийшла його книга «Папство. Сторіччя XX» («Папство. Век XX»), де подано аналіз (знову ж таки з позицій марксизму. – *Примітка Б. Г.*) діяльності папства як релігійно-політичного центру Католицької церкви у XX ст. [27, с. 6].

Тож у цій післямові (а її, на наш погляд, слід розглядати як окрему публікацію, що сконцентровано передає основні меседжі (скористаємося таким терміном) згаданої книги) вчений визначив своє завдання таким чином: оскільки С. Лозинський довів своє дослідження до 1871 р., тобто до кінця існування Папської області і папської світської влади, то Й. Григулевич хронологічно продовжив його виклад історії Святого Престолу, пов'язуючи це з понтифікатом кожного Папи, роблячи особливі акценти на визначальних подіях та документах, а саме: на «римському питанні», на Латеранських угодах, на Другому Ватиканському соборі, на діяльності Папи Іоанна-Павла II, на аналізі найвизначніших енциклік його та попередників. Дослідник віддає данину радянській традиції, завершуючи післямову надто песимістичним висновком, що своєю тональністю нагадує вирок Святому Престолу: «Успадковані Іоанном-Павлом II внутрішньо-церковні проблеми і суперечності залишаються невирішеними. Незадоволеність діяльністю Римської курії продовжує охоплювати все нові кола духовенства. Одне слово, глибинні процеси у католицизмі розвиваються за законами, які не підвладні Римському Папі.

Що стосується впливу Папи на вирішення глобальних проблем сучасності, то і тут нема підстав перебільшувати роль глави Католицької церкви» [28, с. 376-377]. Поза тим, розглядувана післямова є загалом цікавою пізнавальною довідкою, в якій використано багатий документальний фактаж.

Розглянемо також репрезентацію Держави-міста Ватикан і Святого Престолу деякими енциклопедичними виданнями. Зокрема, в Юридичній енциклопедії (в 6 томах, під відповідальним редакторством Ю. Шемшученка, Київ, 1998) про Ватикан зазначено, що це держава-місто, релігійний, політичний, адміністративний центр Католицької церкви. А окрім того вказано, що це: 1) комплекс будівель, який включає храм Св. Петра і апостольський палац з Сікстинською капелою, де з XV ст. обираються Папи Римські; 2) офіційна резиденція Римських пап з 1870 р., коли була скасована світська влада глави Католицької церкви і Пій IX оголосив себе «в'язнем» Ватикану» [170, с. 312]. Досить велика за енциклопедичними мірками довідка містить коротенький перелік найважливіших подій, пов'язаних зі становленням Держави-міста; інформує про адміністративне управління, однак, на жаль, жодної згадки не містить про правосуб'єктність, міжнародні відносини, роль Ватикану в підтриманні світового правопорядку.

Дещо повнішу інформацію подає Політична енциклопедія (Київ, 2011): Ватикан (лат. Status Civitatis Vaticanae, італ. Stato della Citta del Vaticano) – найменша за площею (0, 44 кв. км) і за населенням незалежна держава, анклав у західній частині Рима; адміністративний центр Римо-католицької церкви, резиденція її глави – Папи Римського (т. зв. територія Святого Престолу), специфічне державоподібне утворення (ймовірно, на думку Р. Кривоноса, автора цієї енциклопедичної статті, за політологічними «мірками» доцільно так кваліфікувати Ватикан, однак, як нам видається, таке спрощене трактування уневажнює правовий статус Держави-міста, його міжнародну правосуб'єктність і т. ін. – *Примітка Б. Г.*), єдиним сенсом існування якого є забезпечення відповідного статусу та безперешкодної діяльності Папи у його відносинах із главами держав світу [123, с. 85]. Слід певною мірою погодитися, але й заперечити автору, оскільки він не

врахував ту роль, яку відіграє Ватикан у міжнародній політиці та дипломатії, у впорядкуванні міжнародних конфліктних ситуацій тощо.

Вказана публікація за змістом і за науковою спрямованістю істотно відрізняється від подібної довідки у російському виданні Політичної енциклопедії (Политическая энциклопедия: в 2 т. Москва, 2000). У її першому томі вміщено статтю (автор – Ф. Овсієнко) з досить таки детальною характеристикою Ватикану, яка не позбавлена, однак, ще радянських тенденційних трактувань у ставленні до Католицької церкви, Святого Престолу, його Глави та інших політичних мотивів.

Відтак, у цій довідці ігнорується статус Ватикану як суверенної держави, він ідентифікується як певні локації (назва пагорбів, комплекс будівель, територія, резиденція), а, за прийнятим у російській традиції визначенням «Государство Град Ватикан», мається на увазі «абсолютистська держава». Таке «державорозуміння» Ватикану, на нашу думку, не викликає здивування, зважаючи на літературу, використану автором для підготовки цієї публікації. А це такі книги: «Сучасний Ватикан» («Современный Ватикан») (В. Нюнка, Москва, 1980); «Ватикан здалеку і зблизька» («Ватикан издалека и вблизи») (З. Моравський, Москва, 1981) (переклад з польського видання 1979 р. у Варшаві [208]; відзначимо, що автор – послідовний критик доктрини католицизму); «Ватикан і сучасна культура» («Ватикан и современная культура») (Р. Рашкова, Москва, 1989 [131]); «Ватикан: історія і сучасність» («Ватикан: история и современность») (А. Красіков, Москва, 1991 [78]). Ці пропагандистського спрямування праці цілковито відповідали тогочасними ідеологічним нормам.

Поза тим, зауважимо, що у загальній картині стану дослідження проблеми становлення і розвитку Держави-міста Ватикан поширена енциклопедична довідка, на наш погляд, є важливим інструментом у її пізнанні і вивченні.

Зазначимо, що вказані дослідження, на які покладался у своїй енциклопедичній статті Ф. Овсієнко, і за змістом, і за ідейно-правовим, і за світоглядно-філософським наповненням досить відчутно відрізняються від книги «Ватикан: релігія, фінанси і політика» («Ватикан: религия, финансы и политика») (Й. Лаврецький, Москва, 1957 [80]), просякнутої наскрізь духом марксистсько-

ленінської догматики і ненависті до релігійних святинь. Подібних видань у той час продукувалося чимало, щоб оббріхувати суверенну правову Державу-місто Ватикан, і виконавців замовлень на такі «дослідження» не бракувало. Досить згадати, скажімо, Я. Галана з його памфлетом «Плюю на папу», автора кількох такого ж штибу пасквілів. А чого вартий збірник тенденційно дібраних документів і матеріалів «Правда про унію» (Львів, 1968), в якому, за словами автора передмови, наводяться документи, що свідчать про звільнення трудящих від релігійної ідеології та утвердження марксистсько-ленінського матеріалістичного світогляду на розвиток природи і суспільства [128, с. 4].

З розпадом радянської тоталітарної системи, з проголошенням незалежності України ситуація докорінно змінилася, а зі встановленням дипломатичних відносин у лютому 1992 р. налагодилися доброзичливі стосунки між Україною і Ватиканом, які отримали виняткове піднесення під час візиту з 23 по 27 червня 2001 р. Папи Іоанна-Павла II в Україну. Цей візит, за словами Г. Хоружого, переконливо засвідчив християнськість і європейськість нашої країни, підняв її міжнародний імідж, розбудив у світі інтерес та симпатії до українського народу. Понтифік надав потужну моральну і політичну підтримку українському керівництву у процесі відродження України та її повної інтеграції в Європу. Візит Папи дав позитивний імпульс міжконфесійним відносинам в Україні [158, с. 214].

А його колега по дипломатичній службі архієпископ М. Етерович, апостольський нунцій в Україні, під час місії якого відбувався цей візит, зазначав, що візити Вселенського Архієрея до інших країн мають, в основному, душпастирський характер, дозволяючи Главі Католицької Церкви зустрітися зі своїми віруючими. Втім це не применшує їхнього політичного і дипломатичного значення, як це проявилось у випадку з Україною [47, с. 103].

Безумовно, праця цього автора, як і дослідження попередньо цитованого українського дипломата і науковця займають чільне місце у бібліографічному переліку видань, що сприяють глибокому науково-теоретичному осмисленню сутності діяльності Святого Престолу (Держави-міста Ватикан) «у лоні міжнародної співдружності». Як вказано в анотації, книга має науково-інформаційний характер і

призначена для широкого кола читачів, однак вона становить значний інтерес і для науковця – дослідника унікального державно-правового явища, «історичного феномена», «специфічного державоподібного утворення».

У цьому контексті важливе твердження М. Етеровича, що в особі Святішого Отця, відтак, може бути розв'язане певне дублювання діяльності Святого Престолу і Держави-міста Ватикан у світовій співдружності. Їх поєднує і символізує Святіший Отець, Видимий Глава Католицької Церкви, Суверен Держави-міста Ватикан. Держава-місто Ватикан визнана світовою спільнотою і забезпечує основоположну матеріальну базу й організаційні умови для гарантування суверенності і незалежності Святого Престолу в його різнобічній діяльності. Отже, Держава-місто Ватикан виконує практичну, технологічну роль. Безперечно, Святий Престол існував і до утворення Держави-міста Ватикан, і певним суб'єктом міжнародного права є Святий Престол, в той час як Держава-місто Ватикан є ним як структура, підпорядкована Святому Престолу, хоча відіграє дуже корисну роль. Що саме автор мав на увазі, дізнаємося із тексту примітки про те, що у період холодної війни дипломатичні і політичні діячі комуністичних держав мали певні контакти з представниками Держави-міста Ватикан, у той час як набагато важчим було для них зустрічатися з дипломатом Святого Престолу. Так само деякі держави організовували візит Папи, представляючи його частіше як Суверена Держави-міста Ватикан, ніж як Видимого Главу Католицької Церкви.

Завершує дослідник це принципове пояснення таким висновком: «Отже, можна образно сказати, що Держава-місто Ватикан є п'єдесталом, на який спирається Святий Престол у своїй багатогранній діяльності на міжнародній арені» [47, с. 49].

Наведений висновок переконує в тому, що Державу-місто Ватикан і Святий Престол слід розглядати як цілісне поєднання двох суверенних суб'єктів, наділених повноцінними правовими повноваженнями у межах компетенції і дієздатності кожного. Тож окреслене проблемою становлення і розвитку Ватикану дослідницьке завдання, на наш погляд, слід вирішувати, насамперед виходячи із позицій об'єктивного державорозуміння цього унікального державно-правового явища. І до

такої позиції схиляються всі вчені, які у той чи інший спосіб, у тій чи іншій мірі досліджували історико-правові шляхи виникнення, утвердження і розвитку Святого Престолу і Ватикану та набуття ними міжнародної правосуб'єктності.

1.2 Джерельна база дослідження

Беручи до уваги першоджерела та значну кількість наукових досліджень, деяку частку з яких розглянуто у попередньому підрозділі, маємо підстави ствердити, що сучасні Святий Престол і Ватикан успадкували понад тисячолітній досвід творення і розвитку європейської політичної та правової традиції, що позначилося на формуванні континентальної правової системи. Історія Християнської, а відтак Католицької Церкви, загально визнаним центром якої є Апостольська столиця, у добу Середньовіччя та Нового часу засвідчує її видатний вплив на розвиток процесів державо- і правотворення, а також правозастосування, зокрема на реалізацію ідей і практичне втілення такої особливої форми державності, як теократична монархія та її специфічних інститутів, на започаткування основ, а згодом удосконалення та реформування особливої форми права – канонічного права, у т. ч. запровадження конкордативної системи, яка, за словами професора С. Мудрого, «ствердившись у часі, закріпилася на режимі співпраці між тронем і вівтарем, даючи життя фігурі конфесійної держави і закріплюючись також на режимі захисту і привілею Церкви через дію держави» [100, с. 91].

Отже, канонічне право, що містить у своїй сфері публічно-правові відгалуження (як, наприклад, конкордативна практика), безумовно, становить одне з основних джерел вивчення процесів становлення і розвитку церковних і державних правових інститутів, що мають християнське походження і пов'язані з епохальними історичними подіями. Саме такою визначальною подією було ухвалення т. зв. «Міланського едикту», за яким імператор Константин за погодженням з претором Ліцинієм у лютому 313 р. легалізував християнство як релігію у переважній частині Римської імперії, насамперед це стосувалося європейських теренів, зокрема Апеннінського півострова. За цим правовим документом християни звільнялися від

тотальних переслідувань, їхнім общинам, згуртованим навколо церков (діяли до того часу підпільно, навіть у катакомбах), поверталось майно, що було конфісковане за попередні століття. Власне цей едикт, як вважає владика С. Мудрий, авторитетний дослідник проблеми канонічного права, зокрема конкордатів, дав початок новій епосі християнства. Християнська релігія стала офіційною релігією Римської держави (тут слід звернути увагу на неточність (некоректність) формулювання шанованого науковця, оскільки за Міланським едиктом християнство було лише легалізовано (як зазначено нами вище), тобто офіційно припинялось гоніння християн і їм (як, до речі, і всім іншим – що означало встановлення рівноправності усіх релігій, а отже традиційне римське язичництво було позбавлене статусу офіційної релігії) була надана повна свобода віросповідання [150, с. 23-25]. – *Примітка Б. Г.*). Церква стала моральною особою, яка здобула право на отримання заповітів на свою користь, звільнення священників з муніципальних закладів, будову багатьох базилік на території всієї імперії, створення «episcopalis audientia» (в Кодексі Юстиніана було закріплено «слухання єпископа» (єпископська юрисдикція, єпископське судочинство) як право церковних владик вирішувати судові справи. – *Примітка Б. Г.*) для казусів не тільки церковних, а й цивільних (слід підкреслити, що це було важливою новелою у тогочасних нормах публічного і приватного права. – *Примітка Б. Г.*), отримала дозвіл на монограму Христа на деяких монетах, на військових хоругвах, заміну свята Сонця на Господнє Воскресіння для святкування в неділю, заборону користування хрестом як інструментом тортур [100, с. 15].

Після таких владних інспірацій, що сприяли піднесенню християнства, Церква змогла ідентифікувати себе не лише як релігійний інститут, а як спільнота вірян, керованих Святим Духом, як містичне Тіло Христове. Ще у давні часи (I-III ст.) всі найважливіші проблеми Християнська Церква вирішувала на особливих зборах вірян – Соборах. Легалізована і підтримана владою Церква приймає акт про легальне скликання таких Соборів, перший екуменічний з яких відбувся у 325 р. у Нікеї, а другий у 381 р. у Константинополі. На них було прийнято Символ віри та кілька важливих церковних законів.

У ранньому Середньовіччі (з 387 до 787 рр.) відбулося сім Вселенських Соборів, на кожному з яких також розроблялися і приймалися документи, що стосувалися життя Церкви, зокрема догматичних істин, котрі повинен визнавати кожен християнин [104, с. 14-15]. Усе перелічене і значно більше іншого важливого для підтвердження і розвитку Християнської Церкви відбувалося внаслідок втілення постулатів «Міланського едикту», який був закріплений у 321 р. декретом імператора Константина (певна частина науковців називає цей правовий акт «Константиновим даром»), згідно з яким Християнська Церква стала фактично юридичною особою і отримала можливість володіти власністю і розпоряджатися нею. До того часу Церква як інституція не була суб'єктом римського цивільного права і, відповідно, закон не закріплював за нею майнових прав [153, с. 11].

Значення едикту, а також наступних правових актів (їх ми у сукупності розглядаємо як цілісне правове джерело) полягає у тому, що ці дії імператора С. Мудрий називає «епохою Константина», визначивши три типові характеристики, а саме: 1) державний захист Церкви має завжди політичну мету; 2) держава надає Церкві цілу серію привілеїв; 3) із законним визнанням Церкви бачимо, що вона має усі умови, щоб бути суспільством з власним центром влади [100, с. 15].

Крім того, цей едикт як джерело публічного права став підставою виникнення і подальшого поширення папських володінь. У ньому визначалася земельна власність Церкви як окремий вид власності, що фактично відмежовувало її від земельної власності християн як приватних осіб. Таким чином було започатковано юридичне оформлення церковних земель, врегульовувався їхній правовий статус. Упродовж наступних 25 років свого правління Константин ухвалив ще низку владно-правових актів, якими законодавчо закріплювалися і розширювалися права християн та їхньої Церкви. Очевидно, на думку вчених, одним із найбільш значних заходів імператора, спрямованих на поліпшення матеріального становище християнської спільноти усієї держави, було його розпорядження, за яким збір з певної частини податної землі (за сучасними уявленнями – спеціальний земельний податок. – *Примітка Б. Г.*) передавався кожній місцевій церковній громаді, що

заклало підвалини економічної стабільності і зростання матеріальної незалежності Церкви [126, с. 331].

Християнська Церква, особливо її Римське відгалуження, почала швидко набувати майнову власність, оволодіваючи великими земельними територіями, іншими формами нерухомості, які їй перепадали у вигляді дарунків чи заповітів. Приклад подавав сам імператор, який подарував Єпископу Риму Латеранський імператорський палац. Константина наслідували як його наступники, так і заможні сенаторські родини. Усі їхні дарунки склали т. зв. «спадок Св. Петра» (Patrimonium Santi Petri) – вважалося, що майно дарувалося і заповідалося безпосередньо апостолові Петрові, а правлячий папа, як його наступник, лише управляв ним. За чинним на той час римським законодавством воно вважалося різновидом приватної власності [153, с. 11-12].

На початку VII ст. цей «спадок» («патримоніум»), до якого були приєднані величезні маєтки папи Григорія I Великого (590-604), досяг найбільших розмірів у той період, що передував виникненню Папської держави. Численні маєтності під безпосереднім володінням пап розташувалися в Іллірії, Далмації, Палії, Північній Африці, але більша частина цих володінь була на Апеннінському півострові.

Після остаточного розпаду Західної Римської імперії (476 р.), яка проіснувала майже тисячу років, у період раннього Середньовіччя упродовж V ст. узаконювалися на підставі нормативних актів папські володіння та розросталися нові майнові території папства, укладалися нові правові документи, першим за важливістю серед яких був Кодекс Феодосія, складений у 435-438 рр. за правління Феодосія II (408-450) – імператора Східної Римської імперії. Як джерело права, цей кодекс був першим офіційним кодифікованим актом римського права. У збірці з 1316 окремих книг містилися систематизовані та узгоджені конституції імператорів (від 301 до 437 р.). У цьому кодексі представлено основні принципи та юридичні норми, що стали підґрунтям формування канонічного права [124, с. 290]. Кодекс став першим законодавчим документом, в якому релігійні питання були не лише предметом правотворчості, а й виділені і розглянуті окремо. Цьому присвячено книгу XVI під назвою «Про Універсальну (тобто Вселенську. – Примітка Б. Г.) або

Католицьку церкву». Тут, зокрема, зазначається, що християнською є Церква Нікейська, що вона є частиною державного апарату, частиною держави, організацією, що не може існувати окремо від держави, оскільки питання її культу, внутрішньої структури та ієрархії вирішуються імператором [127, с. 9-11].

Таким чином, поступово Церква здобувала світську владу, а Папа ставав не лише церковним, а й світським правителем, з VI ст. він почав контролювати дії світської влади в Римі та його околицях. Вже на той час папи були єдиними у Західній Європі правителями з добре підготовленими і цілковито їм підпорядкованими адміністраторами, що управляли їхніми маєтками і володіннями. Ця та низка інших обставин, регламентованих численними нормативно-законодавчими актами (едиктами, буллами, указами, кодексами і т. ін.), супроводжували кількасотрічний шлях до становлення державного утворення – Папської держави, яка у різних статусних варіантах існувала понад тисячу років. За цей тривалий період, що охоплював кінець раннього Середньовіччя (VIII-XI ст.), розвинутий феодалізм (XI-XIV ст.), пізнє Середньовіччя (XIV-XV ст.), а також ранній Новий час (XVI-XVIII) і початок пізнього Нового часу (кінець XVIII-XIX ст.) [55, с. 4], ця держава, пізніше область, загалом папський владний державно-релігійний інститут справляли значущий вплив на перебіг політичних процесів на континенті, на зміцнення авторитету Католицької церкви і Святого Престолу.

За цей час істотно змінювалася політична ситуація на теренах Європи, утворювалися феодальні держави на руїнах Римської імперії. Їх прийнято називати «варварськими» або ранньофеодальними, або ж «сеньйоріальними монархіями» [55, с. 7]. Відбувався процес переходу від «варварських» звичаїв до правових, феодальних, що мали вже не персональний характер (які поширювали дію лише на певне плем'я, народність), а територіальний (поширювались на все населення території). Правові звичаї органічно інтегрувалися у феодальні відносини, закріплювали всі їхні основні види. Звичаї регулювали особистісні та поземельні відносини між самими феодалами, у тому числі сеньйорами і васалами (ленне право), між феодалами і селянами (маноріальне право). З часом правові звичаї

зводились у хартії, імунітетні грамоти й інші правові акти, в яких сеньйори визначали свої привілеї, права та обов'язки васалів, селян і міщан [55, с. 8-11].

Згодом ці правові акти були упорядковані у територіальні збірники, як от: «Звичаї феодалів» (Мілан, автор – правник Умберто Орто), «Саксонське зерцало» (Німеччина, XIII ст.), що стали пам'ятками правової культури. До тогочасних джерел права належать також королівські закони, акти великих феодалів, які були володарями значних територій з десятками міст і сіл. Та особливе місце серед цих джерел посідає канонічне право, що спочатку сформувалося як право Християнської Церкви, а після розколу Церкви (1054 р.) склалися дві самостійні галузі канонічного права, зокрема у Західній та Центральній Європі діяло католицьке право.

Упродовж віків відбувалося творення архітектоніки канонічного права. Як зазначає проф. С. Сливка, Римо-католицька Церква здійснювала кодифікацію канонічного права, внаслідок чого з'явилися Декрет Граціана, Декрет Григорія IX, Корпус канонічного права, Апостольські постанови (Постанови святих Апостолів через Климента. – *Примітка Б. Г.*), Екстраваганти (короткі королівські постанови. – *Примітка Б. Г.*), ККП. До джерел канонічного права Католицької Церкви належать: Лже-Ісидорів збірник, Канонічний кодекс Західної Церкви, папські декрети (булли, бреве), правила Апостольської канцелярії, прості апостоличні документи та ін. Крім того, канонічне право формували собори – VIII Вселенський (869 р.), Латеранські (1123, 1139, 1179, 1215, 1516-1517 рр.), Ліонські (1245, 1274 рр.), Пізанські (1409 р.), Констанцький (1414-1418 рр.), Базельський (1431 р.), Ферраро-Флорентійський (1439 р.), Тридентський (1545-1563 рр.), а також помісні провінційні собори [139, с. 57].

Як вважають вчені, джерела канонічного права як «стародавнього» римського права (*jus antiquum romanum*) належать ще до ранньохристиянської літератури (Святе Письмо, Діяння Святих Апостолів, Послання до римлян та ін.). В XI-XII ст. сформувалося нове канонічне право (*jus novum*). У такому істотному реформаторському поступі важливу роль відіграло укладання і поширення упродовж 1140-1141 рр. Декрету Граціана «Узгодження неузгоджених канонів» (*Concordia discordantium canonum*), в якому було зведено та прокоментовано близько

3800 текстів канонічних актів. До їхнього тлумачення і коментування долучилися фахівці-каноністи, професори університетів, де викладалося канонічне право (своїм декретом це запровадив Папа Григорій VII). А монах із Болоньї Граціан здійснив систематизацію і нову інтерпретацію різноманітних норм, ґрунтовно опрацювавши першоджерельний матеріал і видавши збірник, що став основним джерелом для розвитку науки канонічного права, відокремленого від теології та римського права [55, с. 334].

Власне тоді завершився процес становлення канонічного права (а до цього великою мірою були причетні згадані вище кодифікаційні заходи, результати роботи соборів, правотворчість пап, які ухвалювали концептуальні рішення (конституції, булли, бреве, рескрипти, енцикліки та ін.). – *Примітка Б. Г.*) як самостійної правової системи західноєвропейського суспільства. Чіткішим став його юридичний аспект, утвердилося й саме поняття «канонічне право» («*jus canonicum*»).

Безперечно, усі ці процеси проходили за безпосередньої підтримки й участі очільників Папської області, яку становили володіння пап на Апеннінському півострові, що не мали чітко визначеної офіційної назви, хоча, як вважає Д. Трофімов, на кінець VIII ст. можна говорити про суверенну Папську державу. Проте, у перші віки існування це був лише конгломерат областей, які становили Патримоніум. Вони навіть не мали чітких кордонів. Однак згодом ситуація змінювалася, то у позитивний, то у негативний бік, і це все великою мірою залежало від особистості Понтифіка, його переконань, а ще більше – уподобань. У цьому сенсі можна погодитися із Д. Трофімовим, який на багатьох прикладах доводить, що джерелом законодавства був Святіший Отець [153, с. 19-21].

Особливо чітко це проявилось у період розвинутого феодалізму, коли характерною рисою усіх тогочасних держав та державоподібних утворень (організацій) було панування релігійного світогляду, привілейоване становище церкви та служителів культу. Якщо на початкових етапах становлення цих держав основним джерелом права були різноманітні і багаточисельні звичаєві норми, то їх поступово стали витіснити певні законодавчі акти або узаконені звичаєві привілеї, якими відверто закріплювалася соціальна нерівність. На такій основі у Західній

Європі феодальні відносини набули виняткового розвитку, адже майже все населення сіл, значна частина жителів міст (насамперед невеликих містечок, де не було розвинених ремесел) опинялися у стані (або близько до нього) особистої залежності від місцевого, найвпливовішого феодала або членів його сім'ї. Усе це отримало відображення у частині з перелічених правових актів, а також у тому, що відбувалося удосконалення основних форм державності, зокрема шляхом розвитку такого типу держави, як станово-представницька монархія [55, с. 10-11].

До цього важливого поступу в тогочасному державному будівництві значною мірою спричинилися два папи – Лев IX (1049-1054) і Григорій VII (1073-1085). За правління першого започатковане перетворення інститутів папства на активну впливову силу у церковних і політичних акціях. Цьому сприяло запровадження адміністрації кардиналів, якими ставали представники Папи на місцях – віддані йому священники та єпископи [55, с. 618]. А Папа Григорій VII відразу ж розпочав відкриту боротьбу зі світською владою. Дослідник історії папства М. Нікіфорова цілком справедливо називає його одним із найяскравіших глав Католицької Церкви за всю історію папства. Як великий реформатор (за досить короткий час свого понтифікату – лише 12 років) він зробив усе, щоб зміцнити своє становище серед світських правителів, довести їм свої переваги. Григорій VII здійснив серйозні спроби (і вони значною мірою йому вдалися) створити теократію (державну церковність), тобто запровадити таку модель побудови держави, при якій вся повнота влади зосереджувалася б у руках Церкви. За його задумом, це мала бути християнська республіка, де вища влада належить Папі як очільнику Церкви [104, с. 24].

Джерелом права, на підставі якого здійснювалися такі рішучі заходи, стали диктати Папи Григорія VII, відомі під назвою «Продиктоване Папою» («*Dictatus Papae*»). Цей трактат було оприлюднено у 1075 р. Для Папи натхненником ідей і постулатів, викладених у ньому, стала праця «Про Град Божий» Августина Аврелія (354-430) – єпископа Гіпонського (у Північній Африці), найвидатнішого давньохристиянського богослова, філософа-містика. У цьому творі він розвинув християнську концепцію всесвітньої історії, яку розумів фаталістично як наслідок

божественного приречення [74, с. 8]. Ці концептуальні положення припали до вподоби Папі Григорію VII і він, вже у нових умовах, через понад пів тисячоліття розвинув і втілює їх у 27 пунктах. У трактаті Латинська (Католицька) Церква визнається єдиною і безгрішною Церквою (це особливо підкреслюється після розколу християнства 1054 р. та наступних непорозумінь і звинувачень. – *Примітка Б. Г.*), заснованою Богом. В руках її глави – Римського Єпископа, єдиного, хто може іменуватись Папою і носити титул Вселенського, зосереджена вся повнота влади. Папа може коронувати, зміщувати і судити імператорів, але сам не підлягає суду, бо він, як і Церква, безгрішний. Диктатами значно збільшені і роль, і місце Папи у внутрішніх справах Церкви. Григорій VII означив нові межі папської влади – він просто скасував їх [104, с. 9-10].

Засадничі принципи церковної політики, сформульовані у цьому трактаті, на думку проф. Б. Тищика, – це глобальна і далекосяжна програма, особливо, якщо зважити, що імператор та інші світські правителі (а в той час у Західній Європі чимало правителів навіть невеликих за територією володінь вже іменувалися королями. – *Примітка Б. Г.*) користувалися правом інвеститури (обряд введення васала у володіння леном та призначення місцевих церковних ієрархів) і прерогативою сеньйорів – патронів і захисників Церкви. На Соборі 1075 р. (після опублікування Диктатів. – *Примітка Б. Г.*) Папа Григорій VII оголосив про скасування всіх інвеститур, здійснених світськими особами – сеньйорами. Усі призначені духівники мали зректись посад під загрозою відлучення від Церкви. Воно загрожувало і тим світським особам, які наважилися роздавати як лен церковні титули і бенедикції (тобто на умовах служби). За цим рішенням усі землі й маєтності, якими Церква володіла дотепер, переходили у її власність [149, с. 54-55].

Звичайно, такі певною мірою волонтаристські реформаторські дії не могли не призвести до серйозних конфліктів. Яскравим прикладом такого протистояння були вкрай неприязні стосунки Папи Григорія VII і німецького короля Генріха IV, а також те, яким чином відбувалася реалізація, так би мовити, правозастосування Диктатів. Німецький король, підтримуваний магнатами і навіть деякими єпископами, рішуче виступив проти рішення згаданого Собору та впроваджуваних

Папою Григорієм VII законодавчих принципів. Коли про цю позицію стало відомо Папі, він звинуватив короля у симонії (продаж і купівля церковних посад або духовного сану, що було заборонено кількома Вселенськими Соборами і за що передбачалось відлучення від Церкви і накладення анафеми; з симонією особливо активно боровся, зокрема, саме Папа Григорій VII. – *Примітка Б. Г.*) і зажадав з'явитися до нього на суд. У відповідь на це Генріх IV зібрав у німецькому містечку Вормс Собор наближених до нього церковників. На ньому Папу було позбавлено влади і сану. При тому, король навіть за попередніми канонами діяв необачно, бо проголошено це все було не у Римі, а на його батьківщині. Крім того, його статус не відповідав рівню імператора. Усе це дало підставу Папі зігнорувати ці протестні акції й оголосити королеві анафему, накласти на нього інтердикт (церковне прокляття, відлучення від церкви). Таким чином, він звільнив усіх васалів Генріха IV від присяги на вірність сюзеренові [149, с. 55-56].

Про те, як новели згаданого вище Папського трактату позначилися на розгортанні цієї інтриги, що набула в той час загальноєвропейського розголосу, свідчать наступні факти. Позицією Папи скористалася значна частина німецьких магнатів, незадоволених королем, щоб позбавити його корони. Вони зібралися й оголосили, що король буде скинутий з трону, якщо упродовж року не отримає прощення від Папи. Такий ультиматум вплинув на гордовитого і чванькуватого правителя: він, супроводжуваний великою свитою і дружиною, в січні 1077 р. прибув до Італії і три дні очікував на зустріч із Папою. А коли той зволив його прийняти, босоніж прийшов до місця зустрічі і став у снігу на коліна перед Папою, просячи прощення. Таку принизливу процедуру було використано для ще більшого вивищення влади Папи. Безперечно, вдоволений упокоренням цього сюзерена, Святіший Отець дав йому прощення як простому християнину, який покавсяся.

Звичайно, цей випадок, зазначає Б. Тищик, Папа Григорій VII використав для тиску на інших європейських правителів, які коронувались на трон. Їм ставилась умова визнати залежність від Престолу св. Петра, який надавав у лен королівства. Потім, зміцнившись при владі, ці королі переважно звільнялися від такої залежності від Папи, але діяли обережно, навчені досвідом Генріха IV [149, с. 56]. До цього слід

додати, що всі ці дії так чи інакше погоджувалися із приписами розглянутих вище Диктатів, без сприйняття і розуміння яких як джерела права, на думку М. Нікіфорової, ми не знали б папства у його сучасному вигляді [104, с. 25].

Справді реформи Папи Григорія VII, понтифікати його наступників і послідовників, що розвивали і примножували церковні правові традиції, особливе піднесення яких припало на правління Папи Іннокентія III (1198-1216), що першим проголосив себе «вікарієм (заступником) Христа», сприяли тому, що на цей період в історії Католицької Церкви (кінець XI – початок XIV ст.) припав найбільший розквіт могутності папства, незважаючи на те, що боротьба між папами і монархами Європи тривала майже 200 років із перемінним успіхом. Лише у 1122 р. Папа Каліст II, який, як і його попередники, ворогував з імператором, та Генріх V після кількох взаємних ворожих актів усе ж підписали т. зв. Вормський конкордат.

Виділяючи з-поміж інших цей середньовічний акт як джерело публічного права у контексті розгляду зародження та історично-юридичної еволюції конкордатової інституції, владика С. Мудрий чітко визначав сутність і призначення цієї усталеної форми договорів. Оскільки, на думку професора, конкордатовий інститут історично виник як перепона диктаторській безцеремонності держави, тобто був започаткований з міркувань захисту Церкви від утисків держави, відтак послідовно, на основі дуалістичного християнського бачення укладалися конкордати упродовж століть. Історія узгоджень між Церквою і державою показує найяскравіший доказ цього плюралітету інституцій і юридичних реальностей. Завдяки відносинам між державою і Церквою на історичному шляху було прийнято багато рішень – помилкових і правдивих. У середньовічних конкордатах переважає політично-релігійна концепція юрисдикційного дуалізму. Фактично стверджували, що існує тільки одне людське суспільство (або спільнота), яке є водночас політичним і релігійним, – суспільство християнське, яке управляється двома авторитетами або ієрархами: Церквою і державою [100, с. 92-93].

Таке тлумачення сутності і призначення конкордатів як важливих джерел права дозволяє об'єктивніше з'ясувати значення його для толерування тогочасних

взаємин світської влади і папства. Як зазначав С. Лозинський, Вормський конкордат увів начебто подвійну інвеституру: переобраний єпископ або абат «інвестувався духовно і матеріально». Посвячення у сан єпископа і наділення його духовними благами здійснювалось архієпископом або митрополитом, який вручав новому єпископу перстень і патерицю, що символізували посвячення, духовну інвеституру. Надання світських благ і матеріальних привілеїв, якими користувалися вищі представники Церкви, здійснювалось імператором, який символізував це надання врученням скіпетра (права на землеволодіння) і вимагав від нового єпископа присяги у васальній вірності і службі. До інвеститури – як духовної, так і матеріальної – відбувалися вибори кандидата в єпископи. Ці вибори повинні були мати «вільний канонічний» характер, тобто вибирав лише «клір», а «мирські» (тобто імператор. – *Примітка Б. Г.*) тільки схвалювали [85, с. 109].

Насправді цих принципів дотримувалися вибірково. Так, у Німеччині імператор мав право бути присутнім на виборах єпископа і навіть брати в них участь. Якщо замість нього був його представник, то у разі виникнення суперечок він визначав, радячись із кліром, кому із претендентів на єпископа слід надати перевагу. Як вказував С. Лозинський, сильний імператор міг обирати тих єпископів, які були йому покірні; навпаки сильний Папа міг перетворити єпископський апарат у важливе знаряддя своєї влади і мати в землях імперії людей, які служити б інтересам не імперії, а папства [85, с. 110].

Як джерело права Вормський конкордат використовувався кілька століть, хоча дія його була просто формальною, бо лише реальна сила регулювала відносини між Папою та державною владою (імператором). Тільки в одному питанні, вважав С. Лозинський, Вормський конкордат приніс велику користь папству: завдяки «вільним канонічним» виборам, на яких головну роль відігравали архієпископи (митрополити), безпосередньо висвячені Папою, єпископи втратили частину колишньої незалежності і потрапили під владу Папи. Крім того, папство поступово присвоїло собі право втручатися в єпископські вибори під приводом порушення «канонічних правил». У разі такого порушення виборці позбавлялися права

повторно брати участь у виборчій процедурі, і вибори єпископів фактично переходили до папства» [85, с. 110-111].

Однак, документ, укладений у Вормсі, став прецедентним джерелом права. Форма подвійного закону, проголошена в єдиному тексті, як пояснює владика С. Мудрий, використана вже у Вормському конкордаті. Він складається з двох окремих документів: «*Praeceptum Imperatoris*», яким Генріх V відмовляє єпископській інвеститури; і «*Privilegium Pontificis*», яким Каліст II надає імператору певні прерогативи на забезпечення єпископатів [100, с. 109].

У традиційній юридичній системі конкордат перш за все вважався привілейованою формою згоди і компромату між двома суб'єктами права. І ця форма як джерело права використовувалася упродовж тривалого існування Папської держави та зайняла належне місце у сучасній правовій практиці Святого Престолу і Ватикану. Саме конкордат був другим документом Латеранських угод (про них докладніше йтиметься у підрозділі 2.3), який визначав права та привілеї Католицької Церкви відповідно до її нового статусу (його вона набула після вирішення т. зв. «Римського питання». – *Примітка Б. Г.*), зокрема право на участь у громадсько-політичному житті країни [34, с. 25; 149, с. 199].

Шлях до набуття Католицькою Церквою нового статусу (маються на увазі не лише події кінця XIX – початку XX ст., а й також участь Святого Престолу і Ватикану у соціально-політичному загальнопланетарному конструюванні світового правопорядку) був непротим, наповненим конфронтаційними протистояннями, зрештою, крім численних локальних, двома світовими війнами, а також доволі тривалою «холодною війною», боротьбою із перегонами озброєнь, у т. ч. із нарощуванням арсеналів ядерної зброї та загрозою планетарної катастрофи. Усе це супроводжувалося відповідним реагуванням Святого Престолу і Ватикану у формі релігійно-правових актів (декларацій, декреталій, маніфестів, заяв і т. ін.), в яких висловлювалося ставлення до таких подій. Кожен із таких актів становить науковий інтерес з огляду на фіксацію певних кон'юнктурних підходів до оцінки тих чи інших політико-правових реалій (тут виняткову роль відігравав суб'єктивний чинник, насамперед світоглядний менталітет конкретного Папи), а отже, найвизначніші з-

поміж таких актів, безперечно, є впливовим джерелом права у контексті характеристики певного понтифікату та Святішого Отця.

У процесі ж становлення і функціонування упродовж передуючого новому шляху періоду (а хронологічно його тривалість охоплюється від часів раннього Середньовіччя до пізньої доби Нового часу) Католицька Церква була ініціатором і провідником таких двох акцій, як Свята інквізиція та хрестові походи, що здійснювалися, знову ж таки, на підставі конкретних правових актів (звичайно ж, вони також є цікавими джерелами тогочасних правових канонів). Якщо хрестові походи організовувалися, надихалися, благословлялися і здійснювалися з чітко визначеною метою повернення під заступництво і опіку Католицької Церкви християнських святинь, то завдання першої було глобальнішим. Дослідниця цього явища публіцист В. Чайка зазначає, що інквізиція, або Свята інквізиція – структура Римо-католицької церкви, до обов'язків якої належали розшук, суд і покарання еретиків, а якщо точніше, просто інакомислячих людей [159, с. 3]. На наш погляд, слід зробити деякі уточнення, чи справді інквізицію слід вважати структурою (інакше кажучи, інститутом) Церкви. Очевидно, ні, бо були періодично чинні суди (трибунали), щоправда наділені окремими повноваженнями.

Особливого розвитку інквізиція набула за понтифікату Папи Іннокентія III (1198-1216), одного із натхненників та ініціаторів четвертого хрестового походу, який завершився завоюванням Візантійської імперії, утворенням на її території кількох латинських держав-хрестоносців. Цей Понтифік був засновником духовних орденів домініканців та францисканців, ченці яких стали активними учасниками переслідування еретиків, очолювали або входили до складу інквізиційних трибуналів.

Як судовий інститут Церкви, який займався виявленням та викоріненням ересі, розслідуванням діянь, які, з католицької точки зору, вважалися злочином проти віри і моралі, а також книжковою цензурою [159, с. 33], що діяв у вигляді спеціальних трибуналів з середини XIII – до першої половини XIX ст., його стали вивчати історики з XVI ст. у рамках католицьких компендіумів з історії Церкви. Першою присвяченою інквізиції працею став твір сицилійського інквізитора Луїса

де Пармо «Про походження і розвиток святої інквізиції, її переваги й користь» (виданий у 1598 р.). Як один із очільників ордену домініканців він у цьому трактаті, перелічуючи і відповідно коментуючи декреталії, булли та інші джерела права, які видавали правителі Папської держави, зокрема Папа Іннокентій III, за понтифікату якого розгорнулася великомасштабна боротьба проти всілякої ересі та поганства, обґрунтовував необхідність запровадження таких репресивних жорстоких механізмів придушення інакодумства. Цінність цієї праці полягає в тому, що в ній викладено тексти правових актів, авторами яких були понтифіки чи довірені особи з їхнього оточення. Ці документи оприлюднювалися та були головним інструментарієм у репресивних діях численних угруповань домініканців і францисканців, які виступали знаряддям практичної реалізації вказівок Григорія IX, Іннокентія IV, Боніфация VII, за понтифікатів яких позиції і діяльність Святої інквізиції фактично не змінювалися.

Великий ідейно-політичний рух Просвітництва розпочав інтенсивну боротьбу з феодальним укладом в усіх сферах людського життя. Поява і поширення праці «Про дух законів» Ш. Монтеск'є, різкі виступи проти церковного мракобісся, інквізиції, деспотизму влади, засудження репресій проти протестантів Вольтером, гостра критика феодального абсолютизму Ж. Месьє, філософські трактати Д. Дідро, К.-А. Гельвеція, Ж. Ламетрі та багатьох їхніх однодумців, соратників та послідовників стали підґрунтям Великої Французької революції, прийняття Декларації прав людини і громадянина. Саме Декларація як джерело права проголошувала основні засади нового суспільства. У переліку невід'ємних прав людини на перші місця у ній поставлено свободу і власність, а ст. 1 цього документа закріплювала: «Люди народжуються вільними і рівними у правах. Суспільні відносини можуть ґрунтуватися лише на загальній користі» [147, с. 256].

Безперечно, усе це істотно позначилося на ставленні до інституту Святої інквізиції, яка навіть після кардинальних реформ (створення у 1542 р. Верховної Священної Конгрегації Римської та Вселенської інквізиції, трансформація її статусного становища, переорієнтація на здійснення цензури творів друку і т. ін.) усе ж продовжувала існувати й діяти [159, с. 63]. У 1908 р. Конгрегація інквізиції

була ліквідована, а замість неї створена Верховна Священна Конгрегація Священної канцелярії, до компетенції якої належав контроль за ортодоксальністю вчення, проповідуваного у Римо-католицькій Церкві. Її у 1965 р. Папа Павло VI перетворив на Конгрегацію Доктрини віри, яка втратила привілейований статус, оскільки її очолив вже не Папа, а кардинал-префект. І врешті за понтифікату Іоанна-Павла II поставлено, так би мовити, останню велику крапку на цій неоднозначній, великою мірою трагічній сторінці в історії Католицької Церкви. Найвищі церковні ієрархи Святого Престолу – Папа Іоанн-Павло II, суверен Держави-міста Ватикан, як великий прихильник принципів гуманізму, послідовно відстоюючи основоположні права людини і громадянина, та префект згаданої Конгрегації віровчення кардинал Йозеф Ратцінгер (згодом Папа Бенедикт XVI) – «здійснили акт покаяння за гріхи окремих представників Римо-католицької Церкви у період діяльності інквізиції» [129]. Дуже символічно, що це відбулося 12 березня 2000 р. у першу неділю Великого посту, напередодні Великодніх свят. Таким чином, було віддано належне пам'яті сотень тисяч жертв інквізиційних трибуналів у низці країн Західної Європи.

Продовжуючи цю лінію, вже Бенедикт XVI, Глава Держави-міста Ватикан, свій виступ 18 квітня 2008 р. з трибуни Організації Об'єднаних Націй присвятив актуальним у світовій політиці принципам ООН, правам людини, торкнувся теми необхідності міжрелігійного діалогу і релігійної свободи. Для Понтифіка релігійна свобода – природна частина прав людини. У неї є два пласти, дві складові – індивідуальне і суспільне. Він наголосив, що недопустимо, коли віруючим, щоб бути активними громадянами, доводиться нехтувати своєю вірою. В релігії є не тільки приватний, а й публічний вимір: віруючим необхідно дати змогу брати участь і в житті своїх країн, і в житті усього світу [104, с. 178].

Цей, як і багато інших виступів понтифіків – наших сучасників, слід розглядати й осмислювати як джерела права, як вираз основних тенденцій державно-релігійної політики Святого Престолу і Ватикану, як провідника цієї політики міжнародними дипломатичними каналами.

1.3 Методологічна основа дослідження

Значний масив бібліографічних матеріалів, про частину з яких йшлося у попередніх підрозділах цього дослідження, розкриває основні історичні етапи, релігійно-церковні, соціально-політичні та правові передумови, особливості та джерела становлення і розвитку Держави-міста Ватикан. За понад півтора тисячолітню історію зафіксовано й описано солідний обсяг фактів, подій, документів та правових актів, що потребують концептуального і теоретичного осмислення, узагальнення, аналітичного сприйняття та певного інкорпорування у контекст сучасних правових реалій. Для успішного здійснення таких намірів не обійтися без вдумливого і ретельного використання відповідних підходів, методів, прийомів і засобів наукового пізнання.

Перед тим, як зосередитися на методологічних засадах нашого дослідження, очевидно, доцільно з'ясувати важливість врахування загальнотеоретичних методологічних положень в осягненні, аналізуванні та інтерпретації історичних умов, процесів і явищ у їхньому діалектичному поступі. Отже, йдеться насамперед про те, якою мірою і наскільки глибоко й багатоаспектно дослідження, пізнання і вивчення історії конкретної держави і права вкладається у «прокрустове ложе» загальнонаукової методології.

Як відомо, на сьогодні однією з найбільш важливих і складних проблем науки загалом і юриспруденції зокрема в постнекласичній фазі свого розвитку є питання наукової методології правознавства, що стосуються різних аспектів пізнавального процесу та стимулюють пошук науковців у різних галузях знань. Характеризуючи стан розвитку методології юридичної науки, слід звернути увагу на слушні застереження проф. М. Кельмана, який наголошує на тому, що розробка методології сучасного правознавства поступово відходить від часів методологічної кризи, властивої посттоталітарному суспільству, ознаками якої є підміна наукових методів політичними гаслами та ідеологемами, що перешкоджало розвиткові правової науки в умовах світоглядного плюралізму. Важливим завданням сучасної юридичної науки вчений вважає подолання цієї кризи та розробку системного і логічного

вчення про методологію. Отже, методологія правознавства перебуває в активному наполегливому пошуку нових засобів пізнання, не ігноруючи й такими широкодоступними, активно використовуваними, нерідко основними, але перш за все, так би мовити, «підручними засобами», як методи [60, с. 31-35].

У найширшому розумінні метод – шлях до досягнення мети, адже будь-яке дослідження спрямоване на пошук істини про конкретне явище. Оскільки істина в мудрості, то, як вважав видатний французький філософ і вчений Р. Декарт (1596-1650), краще зовсім не думати про відшукування будь-яких істин, ніж робити це без жодного методу. З огляду на це нам на допомогу приходить методологія, насамперед у дослідженні правової реальності явищ, при цьому спираючись на досягнення науки, зокрема таких її галузей, як юриспруденція та соціальна філософія. Мислитель наголошував, що істину можна збагнути безпосередньо розумом, властивою йому інтуїцією, правильність же істини підтверджується не практикою і досвідом, а зрозумілістю і чіткістю наших понять [41, с. 111].

Доводиться констатувати, що досі нема однозначного, цілісного і несуперечливого визначення понять «метод», «методологія», «методика» і похідних від них. Так, одні науковці під методологією будь-якої науки розуміють її філософський, світоглядний бік; інші – ототожнюють методологію з діалектикою, з історичним матеріалізмом, із загальнотеоретичними проблемами усякої науки; треті вважають, що методологія – це самостійна галузь наукового знання, що виходить за межі філософського аналізу (яка не співпадає з філософією) і становить вчення, науку про метод і методики; четверті – заперечують за методологією статус самостійної науки і розглядають її як систему принципів, методів і логічних прийомів наукового пізнання.

В цілому за своєю сутністю поняття «методологія» становить комплекс способів, логічних прийомів та принципів пізнання закономірностей. Проф. М. Костицький розуміє методологію як вчення, цілісну теорію з поняттями і категоріями, світогляд, через призму яких і здійснюється пізнання за допомогою методів відповідно до технології їхнього застосування, тобто методики. Притому

вчений наводить співвідношення понять «метод», «методика», «методологія», правильне розуміння яких необхідне для розкриття окресленої проблеми [77, с. 6].

Проф. Д. Керімов визначає методологію як систему принципів і способів організації та побудови теоретичної та практичної діяльності, а також вчення про цю систему. У сучасній теорії права методологія розглядається як теоретична основа та способи організації пізнавального процесу, що характеризують пізнання з огляду на його загальні форми, можливості пізнавальних засобів та механізмів, які зумовлюють логічну послідовність наукового дослідження [138, с. 25].

Як відомо, основу методології наукового дослідження становлять: способи відображення і відтворення у мисленні досліджуваного предмету, зумовлені певним дослідницьким підходом процедури інтерпретації досліджуваного явища, загальні методи мислення (притаманні як теоретичному пізнанню, так і практичній діяльності), філософсько-світоглядні підходи (або філософські методи), загальнонаукові методи (використовуються усіма науками, поділяються на теоретичні та емпіричні), конкретно-наукові (групові) методи (застосовуються окремими групами наук) та спеціальні методи (використання обмежене окремою наукою).

Традиційно методологію юридичної науки у вузькому розумінні визначають, як систему підходів, методів і способів наукового дослідження, теоретичні засади їхнього використання при вивченні державно-правових явищ [130, с. 618]. Методологія права розуміється як загальнонауковий феномен, що поєднує всю сукупність принципів, засобів і методів пізнання (світогляд, філософські методи пізнання і вчення про них, загально- і спеціальнонаукові поняття і методи), вироблених всіма суспільними науками, у т. ч. і комплексом юридичних наук, які застосовуються у процесі пізнання специфіки правової дійсності, її практичного перетворення [130, с. 618-619].

За аналогією із розумінням методології юридичної науки в цілому та права зокрема, методологія дослідження історико-правових явищ може бути визначена як система принципів, підходів, методів, прийомів і засобів наукового дослідження таких явищ, а також теоретичні засади їхнього використання.

Методологія дослідження історико-правових явищ (історіографія, джерельна база, структура та вихідні засади) значною мірою базується на діалектичних підходах до їхнього розуміння й пояснення. Притому спершу слід дослідити можливість використання загальної методології юридичної науки, а відтак методологічного інструментарію спеціальної методології дослідження права. Зауважимо, що методологія дослідження теорії права охоплює як методологію юридичної науки, так і (окремо чи у межах першої) спеціальну філософсько-правову методологію, спрямовану на осмислення права як явища. Крім того, відомий український теоретик права проф. О. Скакун зазначає, що методологія вивчення будь-якого правового явища має охоплювати не лише методи, за допомогою яких розкривається сутність явища, а також і методику його реалізації [138, с. 9-11].

Науковість дослідження, забезпечувана застосуванням загальнонаукових методів, зумовлює необхідність виявлення об'єктивних соціальних, у тому числі й державно-правових, закономірностей розвитку та можливостей пізнання правового явища, здобуття істинних знань про нього.

Відтак, в основу характеристики методології дослідження історичних та правових передумов, особливостей та джерел становлення та розвитку Держави-міста Ватикан покладено обґрунтовану систему філософських дослідницьких підходів та загальнонаукових і спеціальноюридичних методів, прийомів і засобів наукового пізнання цього феномена.

Передусім, для дослідження закономірностей розглядуваного явища було використано *діалектичний підхід*, а саме для виявлення взаємозв'язку, взаємозумовленості генези й динаміки особливостей і тенденцій у становленні та розвитку Держави-міста Ватикан. При цьому застосовувались принципи універсального взаємозв'язку, діалектичного протиріччя, єдності якісного і кількісного. Принцип всезагального (універсального) взаємозв'язку, що ґрунтується на повному, всебічному обліку зв'язків залежностей об'єкта, має за мету забезпечити врахування всіх суттєвих аспектів і зв'язків явища, щоб уникнути однобічності дослідження. Діалектичне протиріччя (суперечність) передбачає одночасну єдність та антагонізм елементів і характеристик досліджуваного предмета або явища [60, с.

184-187]. Принцип єдності якості та кількості, або якісного і кількісного підходів означає, що взаємозалежність цих категорій визначається самою діалектичною природою буття, забезпечуючи розмаїття явищ – нагромадження кількісних змін приводить до виникнення нової якості. Категорія якість виражає притаманну речам специфічну визначеність, а кількість є співвідношенням якісно тотожних речей як дискретних одиниць певної множини. Якість і кількість діалектично тотожні: кількість є фактором, що зумовлює якість. Застосування цього принципу у нашому дослідженні доцільне з огляду на те, що він поглиблює й певним чином розширює можливості пізнання, завдяки відстеженню впливу усієї сукупності історико-правових процесів упродовж понад тисячолітньої історії на становлення та розвиток Держави-міста Ватикан.

В основу комплексного аналітичного осмислення таких історичних і правових процесів покладено *історичний підхід*, причому з поєднанням принципів *історичного матеріалізму та ідеалізму*. Науково-методологічним підґрунтям дослідження є історичний аналіз подій і фактів християнської церковної історії в загальному суспільно-історичному контексті; з'ясування історико-правових чинників, що сприяли становленню державності, створенню соціально-політичних та релігійно-церковних передумов формування і функціонування державно-правових і канонічно-церковних інститутів, які виникали, існували, удосконалювалися у різні цивілізаційні епохи існування Папської держави та були успадковані у церковно-правовій практиці Ватикану. Притому ідеалістичний підхід використано для розкриття природи, сутності, форм прояву, ролі та значення Держави-міста Ватикан як морального авторитету та вселенського католицького духовного центру, що становить конгломерацію зі Святим Престолом. Саме на його підставі історико-правовий процес заснування та функціонування Держави-міста Ватикан відображено у концептуальних положеннях теоретико-релігійного осмислення та обґрунтування цього феномену. Водночас, матеріалістичний підхід до дослідження передумов, особливостей та джерела становлення і розвитку Держави-міста Ватикан та її сучасного міжнародно-правового статусу доцільний для критики надмірної ідеалізації релігійно-церковних, соціально-політичних та

правових процесів, пов'язаних з історією Християнської (Католицької) Церкви, з виникненням і утвердженням державності та функціонуванням Папської держави та Держави-міста Ватикан як її правонаступниці, а також з формуванням їхньої особливої правової системи, заснованої на принципах верховенства канонічного права. Поєднання цих двох підходів породжує дискурс, який виявляє певні істотні діалектичні ознаки самого феномена державності Ватикану, що забезпечує можливість всебічного дослідження цього явища.

З-поміж **загальнонаукових методів** дослідження з метою отримання найбільш достовірних наукових результатів ми послуговувались **конкретно-історичним методом**, який дозволяє виявити еволюцію закономірностей становлення та розвитку Держави-міста Ватикан від найдавніших часів до сьогодення; допомагає вивчити специфіку його попередниці Папської держави та сучасного Ватикану як державно-правових та канонічно-правових явищ у конкретні історичні періоди їхнього виникнення та існування, виявити динаміку таких процесів та їхнє сучасне історико-правове значення.

Предмет дослідження, безумовно, вимагав використання **системного методу** наукового пізнання, в основі якого лежить розгляд досліджуваного об'єкта (а саме, Держави-міста Ватикан) як системи. Специфіка цього методу визначається тим, що він орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єкта і механізмів, які її забезпечують, на виявлення різноманітних типів зв'язків складного об'єкта і зведення їх у єдину теоретичну картину. Основними ознаками системи є наявність: найпростіших одиниць – елементів, які її становлять; підсистем – результатів взаємодії елементів; компонентів – результатів взаємодії підсистем; внутрішньої структури зв'язків між цими компонентами та їхніми підсистемами; а також зв'язок з іншими системами зовнішнього середовища (місце і роль Держави-міста Ватикан на міжнародній арені та, зокрема, у глобалізаційних процесах). Особливу увагу звернемо на такі характеристики досліджуваної системи, крім очевидних – цілісність, структурованість, ієрархічність, як: стійкість – здатність системи зберігати рівновагу, повертатися в попередній стан, який передував дії збурюючого фактора, або підніматися на більш високий щабель розвитку (що проявлялось у ході

всієї історії зародження, становлення і розвитку Держави-міста Ватикан ще з часів появи християнства); самоорганізація – означає, що динамічна система іманентно здатна самостійно підтримувати, відтворювати або удосконалювати рівень своєї організації при зміні внутрішніх чи зовнішніх умов її існування та функціонування задля підвищення стійкості, збереження цілісності, забезпечення ефективних дій чи розвитку (що теж простежувалося упродовж усіх цивілізаційних епох існування як Папської держави, так і згодом Держави-міста Ватикан); цілеспрямованість – спрямованість на досягнення певної мети, а саме збереження Святого Престолу як адміністративного центру Вселенської Католицької Церкви та, водночас, світської влади Держави-міста Ватикан; взаємозв'язок із зовнішнім середовищем – система не може бути самодостатньою, вона має динамічно змінюватись і вдосконалюватись адекватно до змін зовнішнього середовища (про що свідчить, зокрема, набуття політикою сучасних Понтифіків гуманістичного характеру та загальнопланетарного масштабу). Підкреслимо, що головним системоутворюючим елементом усіх аналізованих підсистем є Папа Римський, оскільки без нього неможливе функціонування системи Держави-міста Ватикан.

Із системним методом безпосередньо пов'язані структурно-функціональний метод і метод класифікації. Застосовуваний у роботі *структурно-функціональний метод* полягає у виділенні в системному об'єкті, явищі, процесі структурних елементів, компонентів, підсистем (зокрема, конкретних державних і правових інституцій Держави-міста Ватикан) та визначенні їхньої мети, завдань, функцій і ролі у системі. Аналіз структури здійснюється за допомогою *метода класифікації* – багатоступеневого, послідовного поділу досліджуваної системи з метою систематизації, поглиблення й отримання нових знань щодо її побудови, складу елементів, підсистем, компонентів, особливостей внутрішніх і зовнішніх зв'язків (наприклад, при дослідженні державного апарату та правової системи, а також при визначенні міжнародної правосуб'єктності Святого Престолу і Ватикану).

З метою комплексного дослідження усіх сфер функціонування Держави-міста Ватикан ми послуговувались *діяльнісним методом*. Він допоміг розкрити залежності становлення і розвитку Держави-міста Ватикан від різних суб'єктів,

засобів, форм та способів їхнього здійснення; дозволив визначити найбільш суттєві характеристики Святого Престолу і Ватикану та виокремити структурні елементи, умови, особливості, джерела та характерні риси їхнього правового статусу, а також специфіку взаємоузгодженості їхньої спільної діяльності на міжнародній арені.

У пошуково-пізнавальному арсеналі, яким володіє сучасна юридична методологія, є ще низка загальнонаукових методів, використання яких дозволяє досягти якнайкращої реалізації дослідницької мети. Серед них ми взяли до уваги наступні.

Проблемно-хронологічний метод полягає у виокремленні ключових аспектів, що структурно відображають основні питання дослідження, та визначенні послідовності викладу матеріалу. Так, було досліджено цілу низку проблем, інституцій та явищ у процесі їхнього історичного виникнення, становлення та розвитку у хронологічній послідовності, зокрема таких, як: папські володіння, Папська держава, Латеранські угоди, «Римське питання», державно-правові інститути Держави-міста Ватикан.

Методи аналізу та синтезу. Аналіз – це розчленування цілого на структурні елементи, компоненти. **Системний аналіз** полягає у виявленні структурних зв'язків між елементами досліджуваної системи, наприклад між Папською державою та її правонаступницею Державою-містом Ватикан, між їхніми окремими державно-правовими інститутами, між правовстановлюючими їхню державність актами тощо. Протилежний йому **метод синтезу**, у свою чергу, базується на інтеграції окремих елементів, ознак, властивостей, характеристик і т. ін. певних явищ у єдине ціле. Синтез дозволяє узагальнювати існуючі знання про досліджуване явище та робити певні висновки. Так, за допомогою аналізу висловлених в релігійно-церковній та історико-правовій літературі позицій щодо феномену Держави-міста Ватикан, а також дослідження специфіки функцій, повноважень та особливостей державного апарату сучасного Ватикану та його канонічної правової системи синтезовано розуміння сутності Держави-міста Ватикан як державно-правового явища, що становить конгломерацію зі Святим

Престолом, та визначення їхньої «двоїстої» міжнародно-правової та церковно-канонічної природи.

Метод аналізу документів застосовано для вивчення релігійно-церковних, історичних та правових документів у контексті з'ясування поставлених у дослідженні завдань. Зазначений метод дозволив розкрити передумови, особливості та джерела становлення і розвитку Держави-міста Ватикан, а також визначити її сучасний міжнародно-правовий статус.

Статистичний метод дає змогу отримати точні цифрові дані про результати здійснення певних напрямів державницької діяльності, зокрема фінансової і з продажу посад Папською державою та судової Держави-міста Ватикан, а також щодо чисельності населення Ватикану.

Поряд із викладеними вище загальнонауковими методами у дослідженні ми послуговувались також **спеціальними методами** юридичної науки.

Метод порівняльно-правового аналізу використано для зіставлення юридичних понять, категорій, інституцій, явищ і процесів, що супроводжували становлення та розвиток Держави-міста Ватикан, у т. ч. для виявлення між ними подібностей та відмінностей на етапі формування папських володінь як підґрунтя зародження державності, згодом заснування і функціонування Папської держави та, врешті, виникнення і утвердження Ватикану. Шляхом застосування цього методу здійснено порівняння передумов, особливостей та джерел появи та розвитку Держави-міста Ватикан упродовж понад тисячолітньої історії її заснування. Такий аналіз сприяє осмисленню сутності й призначення сучасної Держави-міста Ватикан, зокрема релігійно-церковних та правових підстав правосуб'єктності Папи Римського як Глави Святого Престолу і суверена Ватикану.

Формально-юридичний метод дає змогу вивчати складові частини досліджуваного явища, зокрема елементи механізму державного апарату Держави-міста Ватикан, в т. ч. охарактеризувати політико-правовий та релігійний статус глави держави, визначити організаційно-правові засади діяльності виконавчої влади, встановити особливості функціонування судової системи, а також розглянути

інституційні характеристика права. Цей метод уможлиблює опис феномену Держави-міста Ватикан як правового, а не лише історичного, явища.

В історико-правових дослідженнях особливо поширеним є застосування *герменевтичного методу*. Герменевтика (грецьк. – пояснюю, тлумачу) – напрям наукової діяльності, пов'язаний з дослідженням, поясненням, тлумаченням, інтерпретацією філологічних, а також філософських, історичних, релігійних, юридичних та інших текстів. Відтак, ми послуговувались цим методом для аналізу змісту як доктринальних, релігійно-церковних джерел, так і різних історичних документів та правових актів, а також наукових монографій й інших праць вчених, в яких сформульовано найбільш важливі аспекти визначення сутності правового статусу Держави-міста Ватикан.

Використовуваний у роботі *термінологічний метод* полягає в описі явищ державно-правової дійсності за допомогою юридичної термінології.

Вирішення поставлених у дослідженні завдань та, відтак, досягнення визначеної мети потребували використання також низки логічних прийомів і засобів наукового пізнання, а саме: індукції та дедукції, абстрагування, аналогії.

Індукція передбачає перехід від часткового до загального. Цей прийом дозволив, зокрема, на підставі аналізу конкретних історично-політичних, релігійно-церковних та правових процесів, а також окремих державно-правових інститутів встановити правонаступництво Державою-містом Ватикан Папської держави та зробити висновок про її державницький статус, а також розкрити специфіку міжнародної правосуб'єктності Святого Престолу та Держави-міста Ватикан. На противагу індукції *дедукція* дозволяє перейти від загальних положень до окремих висновків. Цей прийом зумовив, наприклад, констатування про особливості правосуб'єктності Папи Римського як Глави Святого Престолу і суверена Ватикану.

Абстрагування полягає в уявному «відкиданні» неістотних ознак предметів і явищ на користь концентрації над тими фактами, що цікавлять дослідника. Цей прийом дав змогу виокремити з-поміж величезного різноманіття бібліографії, присвяченої проблематиці Святого Престолу і Держави-

міста Ватикан, наукові доробки та релігійно-церковні, історичні і правові документи, які стосуються саме виявлення передумов, особливостей і джерел становлення та розвитку Ватикану як держави, висвітлення її державницької діяльності та характеристики її канонічної правової системи, а також обґрунтування її сучасного міжнародно-правового статусу.

Аналогія – це прийом, при якому для виявлення певних ознак досліджуваного предмета чи явища використовується його аналог, а судження будується на основі спільності інших ознак цих предметів чи явищ. Із використанням цього методу було запропоновано досліджувати Державу-місто Ватикан, беручи до уваги схожу релігійно-церковну, соціально-політичну та правову специфіку її попередниці – Папської держави, визначати особливість їхньої правової системи з огляду на канонічне право, на якому вони засновані, характеризувати суверенність і міжнародну правосуб'єктність Держави-міста Ватикан, зважаючи на її унікальну конгломерацію та узалежнення Святим Престолом, що, відтак, розкриває їхню «двоїсту» міжнародно-правову та церковно-канонічну природу.

На завершення огляду методологічного арсеналу дослідження слід зазначити, що аполітичне сприйняття й осмислення усіх розглянутих вище засадничих принципів сучасної юридичної методології, а також її підходів, методів, прийомів і засобів сприяло подоланню тематичної звуженості, ідеолого-апологетичної та конфесійної спрямованості – вірогідних, але недопустимих при здійсненні наукового вивчення досліджуваної проблематики.

Застосування принципів науковості, історизму, позаконфесійності дозволило вивчати процеси і явища у динаміці та тісному зв'язку з конкретними історичними умовами їхнього виникнення, формування і розвитку.

Висновки до Розділу 1

Навіть такий доволі скромний аналіз стану наукової розробки проблеми дає підставу ствердити, що обрана тема дослідження актуальна і важлива для науки історії держави і права. Її актуальність визначається насамперед тим, що становлення і розвиток сучасної Держави-міста Ватикан тісно пов'язане з історією християнства, Римо-католицької Церкви, її ієрархії в особі Святого Престолу. Важливість вивчення понад тисячолітнього шляху еволюції цього унікального державно-правового явища, яке цілком справедливо назване «історичним (і не тільки, а ще й правовим. – *Примітка Б. Г.*) феноменом» (Д. Трофімов), полягає у тому, що воно виникло, утверджувалося, розвивалося у нерозривному зв'язку з процесами і подіями континентального масштабу, а отже, і сприймало, відповідно реагуючи, тогочасні виклики світського і духовного характеру та впливало на перебіг ситуативних змін, які відбувалися в західній частині Європи у період раннього Середньовіччя, у добу розвинутого феодалізму, пізнього Середньовіччя, Нового часу, завершуючи Новітньою добою аж до сучасності.

Оскільки в історико-правовій науці загально визнаним є цілком обґрунтоване твердження, що Держава-місто Ватикан є спадкоємицею і певним чином правонаступницею Папської держави, змінюючи за цей час і свою форму (папські володіння, папська область), і свій політико-правовий статус, то на цих етапах її становлення можна вважати правомірно застосованим до неї визначення поняття «держави», за яким вона є політичною, у нашому випадку релігійно-правовою, «організацією конкретного суспільства, яке виникає на певних етапах його розвитку в інтересах домінуючої частини населення або його більшості чи навіть усього населення» (Б. Тищик).

Безперечно, розглядаючи згідно із цим визначенням Папську державу (у т. ч. числі у різних її модифікаціях) як політичне об'єднання людей, які населяють певну територію і підлягають верховній владі, до цього слід додати, враховуючи основні ознаки такого, за висловом політологів, «специфічного державоподібного утворення» (очевидно, такою була ця державність у різні епохи існування), що вона

(Папська держава) виконувала свою духовну місію і водночас була активним учасником міжнародної життєдіяльності. Саме на цьому наголошують вчені, які аналізували історико-правові передумови становлення такої специфічної державності, пов'язуючи це із дослідженням історії папства, концепції теократії, станovo-представницьких монархій, а згодом і абсолютистських королівств та імперій.

З наукових праць цих дослідників постає доволі широка панорама цивілізаційного розвитку Західної Європи, на теренах якої виникали папські володіння, функціонувала держава, правителями якої були понтифіки, які по чергово змінювали один одного. Чимало з них (слід назвати передусім Папу Григорія VII, Папу Іннокентія III) проводили церковні реформи, зміцнюючи свою світську владу, та відіграли дуже важливу роль у творенні феодальних держав та станovo-представницьких монархій, у зростанні авторитету Римо-Католицької Церкви. XII-XIV ст. – період найбільшого піднесення впливу Церкви, яка перетворилася на потужну європейську теократію, що фактично стала Папською монархією, яка володіла величезною нерухомістю, мала свої фінансові, політичні та судові інститути, дипломатичні органи. Однак, як зафіксували науковці у своїх дослідженнях, згодом настав час занепаду державності – аж до виникнення т. зв. «Римського питання» у 70-80-х рр. XIX ст.

На становленні і розвитку правового статусу Ватикану від найдавніших часів до сучасності ґрунтовно позначилося використання найрізноманітніших джерел права, починаючи з численних звичаєвих норм, які інтегрувалися у законодавчі акти, що регулювали відносини між самими феодалами (ленне право) та феодалом і селянином (маноріальне право). Згодом правові звичаї отримували закріплення у хартіях, імунітетних грамотах, що увійшли в упорядковані збірники звичаєвого права і законодавства. Серед них найвідомішим стало т. зв. «Саксонське зерцало» (XIII ст.), в якому серед інших правових актів кодифіковано норми канонічного права. У цьому збірнику зроблено акцент на захист права вищої світської влади, зокрема імператора, від посягань Папи, що, зрештою, призвело до глибокого конфронтаційного протистояння. В історичних джерелах зафіксовано окрему буллу

Папи Григорія XI, оголошену у 1374 р., в якій Понтифік категорично затаврував 14 пунктів «Саксонського зеркала», заборонив дотримуватися їх, водночас закликав удосконалювати канонічне право.

Таким чином, прискорення кодифікації канонічного права, якому надавався пріоритет над іншими правовими актами і яке визнавалося основою діяльності церков, духовенства, на засадах якого входили церкви різних країн до єдиної спільноти – Римо-Католицької Церкви, підпорядкованої лише Папі, – все це забезпечувало еволюційний поступ до утвердження політичної та соціально-економічної незалежної Церкви від світської та державної влади, що згодом посилювалося новими законодавчими актами, а завершилося формуванням особливої релігійно-правової системи.

Очевидно, значним здобутком прихильників цієї системи стало врегулювання багатьох складних проблем, що упродовж десятиліть негативно впливали на стосунки між Італійською державою і Католицькою Церквою. Це отримало правове підтвердження в Латеранських угодах, найважливішому джерелі права, яким підтверджено становлення і визнання Держави-міста Ватикан (докладніше про цей важливий юридичний документ йтиметься у підрозділі 2.3).

Слід підкреслити, що науково-теоретичне осмислення предмета дослідження, що базується на великому масиві опублікованих матеріалів і джерел права, неможливо здійснити без належного методологічного опрацювання. В основу методології дослідження проблем становлення, особливостей розвитку і функціонування державних інститутів і правової системи Ватикану покладено обґрунтовану систему методів наукового пізнання унікального суб'єкта міжнародного права, «історичного феномена». Обираючи методи його дослідження й осмислення, слід виходити з аналізу філософських дослідницьких підходів, загальнонаукових і спеціальноюридичних методів, а також прийомів і засобів пізнання, які дозволяють отримати найбільш суттєві характеристики Держави-міста Ватикану, що, за образним висловом авторитетного ієрарха, «є п'єдесталом, на який спирається Святий Престол».

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВИ-МІСТА ВАТИКАН

2.1 Утворення папських володінь та заснування Папської держави

Зародження нової релігії, творцем якої був Ісус Христос, відбулося за часів принципату в ранній Римській імперії, що досягла істотного соціально-економічного розквіту за правління Октавіана Августа (27 р. до н.е. – 14 р. н.е.) (звеличений божеством – титул, присвоєний Октавіану; згодом, у 2 р. н. е., до цього додався ще титул *Pater Patriae* («Батько Вітчизни»), що давало йому необмежену владу). Про велику довіру до правителя свідчило обрання його ще й Великим Понтифіком (*Pontifex Maximus*). За часів Августа Римська імперія мала великий авторитет у світі. Наступники Августа здебільшого продовжували його внутрішню і зовнішню політику, підтримуючи і сповідуючи язичницькі релігійні традиції, а тому дуже вороже ставилися до християнства. Особливою жорстокістю відзначався Нерон. Проте гоніння не зменшили кількості християнських громад, які діяли в умовах глибокої конспірації.

Наприкінці II ст. (тоді встановилося певною мірою «затишшя», адже упродовж I-II ст. правителі не оприлюднювали якихось правових актів проти християн, а ініціаторами переслідувань були місцеві легати, наділені владою пропреторів [134]. – *Примітка Б. Г.*) остаточно оформлюється структура єдиної Християнської Церкви, що організаційно складається з окремих церков, якими управляли єпископи. Їхня влада в общинах була необмеженою [148, с. 316].

Однак у середині III ст. ситуація змінилася, коли до влади прийшов Децій (249-251). Цьому імператорові приписують низку едиктів, про зміст яких відомо лише з побічної інформації [56]. Вважається, що Децій видав два едикти: перший – 249 р. – спрямовувався проти вищого християнського кліру (було страчено багато визначних єпископів); другий – 250 р. – вимагав від усіх людей здійснювати загальне жертвоприношення у всіх провінціях імперії [4, с. 94-95]. Слід відзначити,

що ці едикти імператора начебто й не стосувалися безпосередньо християн, які не могли брати участі за своїми переконаннями у жодній язичницькій церемонії, проте кожен був зобов'язаний долучитися до поганських обрядів, бо за відмову передбачалася смертна кара. Після загибелі у битві у 251 р. Деція, якому не вдалося реалізувати свої приписи, упродовж наступних шести років гоніння проти християн у великих масштабах не здійснювалися, завдяки чому християнам вдалося відновити свої церкви.

Однак переслідування християн знову відновив наступник Деція Валеріан I (253-260). Уже першим своїм едиктом 257 р. він наказував клірикам християнських церков здійснювати жертвоприношення римським богам, за непослух передбачалося заслання. Крім того, християнам заборонялося під загрозою смертної кари збиратися для богослужінь, відвідувати місця поховань, на яких практикувалися відправи. Щоправда, сучасний російський історик О. Каргальцев вважає, що заборону на відвідування християнами місць поховань можна пояснити епідемією чуми, яка лютувала кілька років [59, с. 326]. Жертвою дії першого едикту Валеріана I став мученик Папа Стефан I, страчений у 257 р. [24].

Але, оскільки заходи, вжиті щодо християн на підставі цього едикту, виявилися неефективними, як вважав імператор, то у 258 р. він видав суворіший другий едикт, яким передбачалися жорстокі покарання. О. Каргальцев висловив інший погляд на цю ситуацію, давши не таку однозначну оцінку цим актам. Він, зокрема, стверджує, що ще за часів імператора Траяна (98-117) була нагромаджена значна правова база, на підставі якої християнство визнавалося *religio illicita* (недозволеною релігією), а сама навіть належність до Християнської Церкви слугувала підставою для судового переслідування і страти. Тож, на думку науковця, не потрібні були додаткові законодавчі приписи, щоб визнати правомірними такі репресії. Натомість, посилення гонінь за Деція спричинило начебто те, що християнська спільнота стала багаточисельною, а каральні заходи щодо неї не мали бажаного для імператора успіху. Тому, як вважає О. Каргальцев, едикти Валеріана I спрямовувалися на те, щоб вирішити цю проблему. Отже, едикт 257 р. мав на меті принципово змінити становище християн, надавши їм легальний статус, хоча і зі

значними обмеженнями, а зміст едикту 258 р. вказує на його явно економічне спрямування, оскільки конфіскація майна була частиною і раніше поширеної юридичної процедури, відомої як *relegatio*, тобто вигнання, а заслані на каторжні роботи в шахти християни були джерелом безплатної робочої сили [59, с. 326-327].

Після смерті Валеріана I в 260 р. переслідування християн дещо призупинилося. Син імператора і його наступник Галлієн (260-268) започаткував політику віротерпимості до християн, проголосивши 40-річний «мир усіх церков». Саме Галлієн вважається автором першого толерантного закону стосовно християн, який сприятливо вплинув на подальший розвиток і зміцнення Християнської Церкви, та вперше закріпив її майнові (а саме земельні) права, постановивши повернути громадам усі конфісковані попередниками земельні угіддя [150, с. 14].

Оригінал виданого Галлієном едикту був втрачений, лише зберігся опис його змісту (невідомо, наскільки достовірний) Євсевієм Кесарійським, який розглядав одну із копій імператорської грамоти, надісланої у 261 р. до Єгипту на ім'я тамтешніх предстоятелів Церкви. У цій грамоті, зокрема, зазначалося, що існував загальний закон стосовно християн, виданий очевидно у 260 р. У «Церковній історії» Євсевія поміщено текст рескрипту, який, як доведено науковцями, має уривчастий характер. Євсевій супроводив його такою пояснювальною приміткою: «Своїми указами Галлієн відразу після вступу на престол припинив підняте на нас гоніння і надав предстоятелям віри змогу безпечно вчиняти звичні дії». Сам уривок рескрипту, звернений до Діонісія Александрійського та інших єпископів Єгипту, містив лише таку вказівку: «Благодіяння мого дару я наказав поширити на увесь світ. Місця богослужінь зібрань (ваших) хай будуть недоторкані. А вас самих хай ніхто не турбує». Євсевій стверджував, що подібні грамоти були розіслані й іншим єпископам. Ними поверталися предстоятелям Церкви т. зв. кімітрії (усипальниці) [50].

Слід зазначити, що у Римській імперії право мати у незаперечному і безперешкодному володінні усипальниці було значним привілеєм т. зв. похоронних колегій, тобто узаконених релігійних общин, які формували ці колегії. Виходить, що за едиктом Галлієна християни також отримували такі права і могли здійснювати

там свої релігійні обряди, як це робили представники інших, узаконених владою релігій [101, с. 123].

Попри те, слід погодитися із цілком обґрунтованим застереженням російського проф. Н. Воробйової, яка вважає, що, незважаючи на такі досить широкі привілеї для християн завдяки едикту Галлієна, усе ж обмеження їхніх прав ще зберігалися, оскільки усі передбачені цим актом заходи ще не означали юридичну легалізацію християнства, адже Галлієн не відмінив дію актів своїх попередників про переслідування християн. Так, зокрема, і надалі був чинним припис, виданий за правління Траяна. Головний постулат його полягав у тому, що «доказаний християнин підлягав смерті». Саме на підставі цієї норми був страчений центуріон Марін за відмову відректися від християнської віри. Тож законодавчі приписи Галлієна не оберігали християнина від великих загроз, навіть від страти, якщо він обіймав посаду, що вимагала беззастережного вираження пошани до римської язичницької релігії. Щоправда, приватна особа, на відміну від посадовця, могла вільно залишатися християнином [150, с. 16-17].

Отже, едикт Галлієна, на нашу думку, загалом був прогресивним кроком на шляху до християнізації населення Римської імперії, адже християни оголошувалися вільними від переслідувань, їхнім общинам поверталось конфісковане раніше майно, молитовні будинки, кладовища тощо, тобто християнській спільноті надавалось право дозволеного в імперії релігійного товариства із визнанням права майнового володіння. Такої ж позиції дотримується і український правознавець Л. Попсуєнко, посилаючись на авторитетного дослідника історії Християнської Церкви В. Болотова, який вважав, що едикт повернув християнам їхню власність як поховальному товариству в особі їхніх законних представників – єпископів [10, с. 135; 126; 127]; едикт зобов'язував повернути предстоятелям церков ділянки землі, зайняті т. зв. кімітріями, відтак таке володіння Церкви вважалось невід'ємним правом християнського товариства [10, с. 148-155]. Тож, саме з едиктом Галлієна пов'язана поява правових передумов виникнення і розширення автономних папських володінь на території Апеннінського півострова, а також поза його межами.

Упродовж наступних 40 років проголошеного імператором «церковного миру», незважаючи на юридично ще не легалізоване становище християн, Церква доволі успішно поширювала свою діяльність, відкривала нові храми, набувала нерухоме майно, скликала собори та ін. Кількість християн у Римській імперії активно зростала і на початку IV ст. становила, за різними підрахунками, від 4-5 до 10 відсотків усього населення. До того ж християни навіть стали займати високі посади у римських владних інститутах. Сучасний англійський історик-антикознавець Т. Барнс навіть висловлює припущення, що саме у той час християнське духовенство утвердилось як респектабельна верства суспільства [178, с. 21].

Як бачимо, періоди гонінь (особливо цим «прославився» Нерон, який, за словами римського історика Тацита, віддав на мученицьку смерть тисячі християн) чергувалися з періодами відносного віротерпіння і навіть толерантного ставлення до християн, їхньої Церкви (як приклад, едикт Галлієна). Усе це відбувалося на тлі розпаду рабовласницької системи господарства, поглиблення політичної кризи. Перед широкими політичними колами держави постала необхідність створення міцної централізованої влади, своєрідної військово-бюрократичної монархії. Така влада була встановлена у 284 р., коли імператором проголосили Гая Валерія Аврелія Діоклетіана (284-305) [148, с. 318], який енергійно і рішуче розпочав реформування держави, що докорінно змінило її устрій, систему органів влади й управління, фінансову систему, організацію збройних сил.

Крім того, велику увагу імператор та його соратник Максиміан, а також особисті заступники з титулами цезарів приділили релігійним проблемам. Вони відновили і посилили традиції старої римської релігії, поклоніння античним божествам на чолі з Юпітером. Усіляко підтримували божественне походження імператорської влади, самого імператора, практикувалося проведення масових варварських ігрищ та ін. Усе це суперечило християнському вченню, тому християни почали чинити опір такій політиці імператора. Спершу, упродовж майже 20 років його правління (до 303 р.), його ставлення до християн було доволі прихильним. Не лише приватні особи могли належати до християнської спільноти і

відкрито заявляти про своє віросповідання, а й імператорські чиновники і військові. Християни займали важливі державні посади всіх рівнів у провінціях і в армії, і навіть були в особистій свиті імператора. При цьому вони отримували звільнення від здійснення жертвоприношення язичницьким богам, що входило в обов'язки чиновників [56]. Також у цей період будувалися величні християнські церкви, відбувався масовий перехід язичників у християнство.

Та раптом, з невідомих причин (джерела не дають точних відомостей ні про те, коли, власне, почалася неприязнь Діоклетіана до християн, ні про те, чим вона була зумовлена) в 303 р. тетрархи Діоклетіан і Максиміан, Галерій і Констанцій Хлор видали едикт, що оголосив переслідування християн. Цим актом скасовувалися всі їхні права, від них вимагалось дотримання традиційних римських релігійних практик. Основною метою цього едикту, як і при Валеріані I, було позбавлення християн власності, а також винищення вищого кліру [20, с. 147-149].

Новими едиктами (другим і третім, виданими невдовзі у 303 р.) засуджувалася діяльність християнських священиків, а усіх жителів імперії, навіть духовних осіб, зобов'язувалося здійснювати язичницькі жертвоприношення, наказувалося ув'язнювати усіх представників християнського кліру: єпископів, пресвітерів, дияконів, навіть читців і екзорцистів, тощо. Щоправда, відзначаючи 20-ліття свого правління, Діоклетіан амністував ув'язнених християн. Та у 304 р. він видав четвертий едикт, який вважається одним із найстрашніших і найкривавіших у християнській історії. Цим едиктом імператор наказував усіх християн у всіх місцях примушувати до урочистих жертвоприношень і домагатися дотримання таких поганських церемоній усілякими тортурами [150, с. 18]. Таким чином, було призупинено на десятки років формування і розширення церковних володінь.

Слід відзначити, що науковці, які досліджували факти і події цієї епохи, достеменно не змогли з'ясувати причини того, чому спершу такий прихильний до християнства Діоклетіан через 20 років несподівано вдався до жорстоких гонінь прихильників цієї релігії. Давні історики Церкви Євсей і Лактанцій називали ініціатором відновлення таких переслідувань заступника Діоклетіана – цезаря Галерія, який діяв, схилиючи імператора до такого курсу, з метою досягнення своїх

політичних цілей – прагнути посісти вище становище у державній ієрархії [150, с. 19].

Проф. В. Болотов вважав, що старий і немічний Діоклетіан легко піддався впливу свого зятя Галерія і видав едикт від імені чотирьох співправителів, щоб поширити гоніння на християн у всій імперії. Хоч після зречення Діоклетіана Галерій (305-311) разом із іншим цезарем Хлором правив державою недовго, однак увійшов в історію ще одним несподіваним вчинком – видав едикт віротерпимості [10, с. 148] у Нікомедії 30 квітня 311 р.

Цим едиктом припинялися будь-які гоніння християн [127, с. 10], усі ув'язнені християни звільнялися. Влада відкрито зізнавалася у марності боротьби з християнством і надавала йому право на існування. Християнам було дозволено вільно сповідувати свою релігію, зокрема будувати церкви і здійснювати служби, за умови, що вони будуть молитися за благополуччя імператора і держави. Євсевій цитує початок едикту: «Ми, з нашого людинолюбства і незмінної звички дарувати усім прощення, вирішили негайно поширити нашу поблажливість і на християн: нехай вони залишаються християнами, нехай будують будинки для своїх зібрань, не порушуючи тільки громадського порядку. І відповідно до цього дозволу християни повинні молитися своєму Богові про благоденство наше, всієї держави і своє власне: щоб було все добре в державі і щоб змогли вони спокійно жити біля свого вогнища» [50, с. 9-10].

Висуваються різні припущення про причини, що спонукали Галерія так різко змінити свої антихристиянські погляди. Християнські автори Лактанцій і Євсевій та низка істориків ХІХ-початку ХХ ст. вважають, що це зумовила невиліковна хвороба і передсмертна паніка. Інші дослідники стверджують, що прийняття едикту відбулось під впливом Константина чи Ліцинія, або й дружини Галерія, яка сповідувала християнську віру.

У цьому контексті, як видається, слід визнати слушною думку видатного англійського антикознавця ХХ ст. і дослідника раннього християнства М. Гранта, який вважає, що найбільш вірогідним, мабуть, було те, що Галерій усвідомив, що гоніннями так і не вдалося знищити християн, а навпаки, вони ще більше зміцніли у

своїй вірі, що заподіювало шкоду національній єдності і гармонії держави. До того ж, навіть поганське населення не схвалювало страждань покараних християн [26, с. 252].

Едикт Галерія дійшов до наших часів у двох джерелах: у Лактанція зберігся латинський текст цього акта, названого ним едиктом, а Євсевій подає його грецький переклад. Привертає увагу початок едикту, де подано роз'яснення, якими принципами керувались правителі імперії, переслідуючи християн, а далі зазначається, що через марноту усіх намагань повернути християн до віри їхніх предків врешті надається їм можливість жити вільно.

Сучасний американський дослідник римської історії Дж. Бейкер висловив припущення, що цим едиктом Галерій насправді мав на меті перетворити християнські церкви в колегії як корпоративні органи з визначеними законом правами і обов'язками, що у ті часи були закритими, організованими за спадковим принципом структурами. Християнська церква мала стати подібним замкнутим товариством, що могло існувати з дозволу і під захистом держави. Однак, християнам не потрібна була така «віротерпимість». Церква відмовилася стати однією із колегій та будувати свою організацію за спадковим принципом, а отже, стати закритим товариством. Християни наполягали на вільній організації і відкритому доступі до своєї спільноти [6, с. 37-38].

З огляду на це, на наш погляд, важливою є позиція М. Казакова, який зазначає, що едикт Галерія зафіксував такі правові гарантії християнам: 1) вказівка про «прощення імператором усіх християн» могла означати припинення дії антихристиянських едиктів; 2) дозвіл будувати споруди для своїх зібрань, а отже, вільно здійснювати культ; 3) визнання самоідентифікації, як і раніше (до першого едикту Діоклетіана 303 р. про гоніння), тобто християни визнавалися державною владою, хоча, судячи з тексту, це ще не означало повної легалізації їхнього статусу, оскільки церква ще не отримала статус юридичної особи. Отже, таким чином фактично підтверджується висновок В. Болотова про те, що цим едиктом християнам надавалося право на існування [150, с. 19].

Зважаючи на викладене вище, тим не менше, слід погодитися з думкою української дослідниці правового статусу Християнської Церкви у Римській імперії Л. Попсуєнко про те, що Нікомедійський едикт Галерія 311 р. можна вважати першим законодавчим актом, що поклав початок легалізації Християнської Церкви у цій великій державі [127, с. 11]. Безперечно, цим актом християнам не надавалися безумовні гарантії терпимого ставлення до їхньої релігії, він не передбачав компенсації збитків, заподіяних церкві, а тим паче окремим особам. Тим більше, цей едикт не мав безпосереднього значення для утворення папських володінь, оскільки у ньому не йшлося про повернення чи про недоторканність майна християн та й загалом про їхні майнові права. Однак цей правовий акт мав певне значення на шляху формування папства, його правового статусу та порядку набуття ним певних майнових володінь упродовж III-IV ст.

Зародження інституту папства, згідно з католицькою богословською доктриною, пов'язане із апостолом Петром – засновником першої християнської общини в Римі. У 64 р. (або у 67 р. – це достеменно не встановлено [52, с. 10]) за наказом жорстокого імператора Нерона апостола Петра теж розіп'яли. Після запровадження християнства над гіпотетичною гробницею святого у 324 р. імператор Константин I побудував базиліку на його честь [198, с. 37]. У Євангелії від Матвія зафіксовано звернення Ісуса Христа до свого учня: «...Ти – Петро (скеля), і на скелі оцій побудую Я Церкву Свою, – і сили адові не переможуть її. І ключі тобі дам від Царства Небесного» (Мт. 16:18-19) [49]. Син Божий поклав на нього відповідальність за управління Церквою, і цю відповідальність успадкували єпископи Риму [160, с. 173].

Вчення про наступництво Петра з'явилося на межі II-III ст. у творах християнських ідеологів. Воно отримало остаточне закріплення у прийнятому на I Ватиканському соборі (1870 р.) догматі про верховенство Папи [67, с. 5]. Папами (від лат. *papa* – отець, батько; з грец. *πάππας* – патріарх, священник, з грец. *πάππας* – батько) ранні християни називали духовних наставників, священників, єпископів. Уперше цю назву стосовно єпископа Риму вжив у III ст. історик Тертуліан. Сардикійський собор (343-344 рр.) прямо постановив, що «Рим є престол Петра, до

якого повинні звертатись всі єпископи будь-яких провінцій». Вже з V ст., коли римські єпископи підпорядкували своєму впливу усі єпархії Італії, назва фігурує в церковних документах як загальноприйнятий титул Римського Єпископа. У 1073 р. Папа Григорій VII заявив, що право носити цей титул має лише Римський Єпископ [67, с. 5].

Цей титул пов'язаний із Міланським едиктом 313 р., виданим імператорами західної і східної частини Римської імперії Константином I Великим (306-337) та Ліцинієм (308-324) в Медіолані (сучасний Мілан), яким християнству нарешті було надане право легального існування на всій території держави і який став правовою підставою виникнення та в подальшому поширення папських володінь.

Про зміст і значення цього правового акта, який досліджувало чимало вітчизняних і зарубіжних вчених, існує багато різних суджень. Вже у перших працях висловлювалася неоднозначність його трактування в науці [23, с. 245], однак одностайною стала думка, що саме цим актом остаточно завершилося гоніння християн [67, с. 58].

Текст Міланського едикту не дійшов до нас в оригіналі. Частина його збереглася тільки у рескрипті на ім'я презида Нікомедії, а саме лист, в якому йдеться про Міланський едикт, був скерований на ім'я губернатора Віфінії і оприлюднений 13 червня 313 р. у столиці Сходу Нікомедії [219]. Причому текст цього рескрипту зберігся у недосконалому перекладі Євсевія (через це виникають складнощі у його розумінні) та в уривках – в оригіналі у Лактанція.

Зважаючи на усе це, дехто з учених ставив під сумнів авторство Константина чи його роль у виданні едикту, а також місце його появи і форму [126, с. 329]. На таких самих підставах ще в XIX ст. визначний німецький історик античності проф. О. Зеєк навіть доводив, що жодного едикту 313 р. не існувало. Такої ж думки дотримувались й інші дослідники [219]. А в радянській науці спробував найбільш аргументовано цю точку зору викласти О. Каждан [57, с. 214-217]. Однак, висловлені застереження щодо автентичності Міланського едикту не вважаємо достатньо переконливо обґрунтованими і доведеними. На наш погляд, слід вважати прийнятною і переконливішою позицію В. Болотова, який наполягав на тому, що

імператори таки видали цей едикт у Мілані. Загалом науковці, які досліджували це питання, дотримуються певною мірою традиційного, запропонованого ще Євсевієм, розуміння едикту та ролі Константина Великого у його створенні та оприлюдненні [126, с. 329].

Більшість істориків, які прискіпливо досліджували цей правовий документ, звернули увагу на те, що у тексті, збереженому Лактанцієм, особливий наголос зроблено на слові «умови» стосовно сприйняття владою християнства. В. Болотов стверджував, що саме у такий спосіб автори з'ясовували наскільки, на противагу едикту Галерія, в якому категорично визначалися різні умови, за яких можливе толерантне ставлення до християнства, Міланський едикт був сприятливішим, адже будь-які подібні умови були скасовані.

На цій суттєвій перевазі акцентує увагу і сучасний російський історик-богослов П. Кузенков, наводячи цитату з першого абзацу преамбули, що збереглася лише у грецькій версії Євсевія: «Вважаючи, що свобода релігії не повинна бути ущемлена, а кожному слід надати право займатися справами божественними за своїм розумінням і бажанням відповідно до його власного вибору, ми вже давно розпорядилися, щоб і християни зберігали вірність своєму вченню». Вчений відзначає, що у цьому тексті йдеться про едикт, яким дарувалася свобода представникам християнства, що був виданий Константином і Ліцинієм раніше: на думку одних дослідників, це згадуваний Євсевієм і надісланий Максиміну в 312 р. «досконалий закон на користь християн»; на думку інших, – це едикт Галерія 311 р. Аналізуючи далі цитату з тексту Міланського едикту: «Але оскільки в тому документі, в якому їм надавалося це право, видавались явно доданими багато різних довільних умов, деяким з них через короткий час було, очевидно, відмовлено в його дотриманні» [50, кн. X, гл. 5, с. 2-14], П. Кузенков підкреслює, що під «condiciones» там маються на увазі умови, якими обмежувалася дія попереднього едикту [79].

Відтак, за Міланським едиктом, надавалася «християнам і всім іншим повна свобода (*liberam potestatem*) сповідувати ту релігію, яку хто може і яку вважає для себе найкращою, щоб всяке божество, яке лиш є на небесному престолі, було милостиве і прихильне до них і всіх наших підданих». Йдеться про загальну свободу

віросповідування для всіх. Але оскільки вирішується питання саме про християн, то з особливим наголосом кілька разів повторюється, що відтепер християни не будуть зазнавати жодних утисків, що їм надається повна свобода (*liberam absolutamque facultatem*) дотримуватися своєї віри. Усім іншим надається повне і відкрите право вибору між існуючими релігіями [150, с. 24].

Отже, християнство було остаточно визнано релігією, дозволеною нарівні з усіма іншими культурами, що існували у Римській імперії. Християнам забезпечувалася свобода існування, усім дозволявся безперешкодний перехід в цю релігію. Це свідчило про встановлення Міланським едиктом рівноправності усіх релігій та свободи віросповідування: «кожному дарується свобода звернутися до тієї віри, яка, на його думку, йому підходить» [126, с. 328-329].

У контексті нашого дослідження слід вважати особливо значущим те, що Міланським едиктом врегульовувалися майнові і насамперед земельні права християн – як громади чи спільноти, об'єднаних церквою, так і окремих осіб. Надавалося розпорядження про безоплатне повернення християнам не лише місць зібрань для богослужінь, а й усієї власності, конфіскованої під час їхнього переслідування. Якщо ж така власність виявлялася придбаною приватними особами, то такі власники могли вимагати компенсацію за вилучення в них цього майна, причому не від християн, а з казни, у розмірі тієї суми, яку вони заплатили. Це має певні ознаки рецепції норм римського цивільного права, що важливо підкреслити. Адже саме на той час припадають в європейській юриспруденції процеси, які, за обґрунтованим висновком відомих українських правознавців проф. Є. Харитонова й проф. О. Харитонові, належать до найбільш помітних явищ у розвитку європейських цивілізацій упродовж останніх півтора тисячоліття (йдеться про рецепцію римського права. – *Примітка Б. Г.*) [157, с. 278].

З огляду на це, на наш погляд, слушною є думка Л. Попсуєнко, яка, детально розглядаючи адаптацію новел цивілістики у канву Міланського едикту, зазначає: «Оскільки християнам належали не тільки ті місця, де вони зазвичай збирались, а й інші, що були у власності не лише приватних осіб, а й усієї громади, то... ти віддаси розпорядження про повернення їх без жодних зволікань християнам, тобто усім

їхній громаді і кожним зборам, дотримуючись, звичайно, вказівки про те, що ті, хто поверне ці місця безкоштовно, може розраховувати на винагороду від нашої доброти» [126, с. 330]. Далі дослідниця підкреслює, що для авторів едикту не мав значення статус тих, хто володіє майном. Фактично законотворці виходили з інтересів Християнської Церкви, а інтересам нехристиян відводили другорядне місце. Відтак, християнам не лише повернули землі і будинки, що їм належали, але вони отримали законні права на все те майно, яким користувалися до цього часу завдяки поблажливості світської влади. Особливу увагу привертає те ключове положення, що Міланським едиктом було визнано існування особливого виду земельної власності «для блага Церкви в цілому, а не окремих осіб» [126, с. 330].

Імператор Константин Великий і далі продовжував проводити послідовну політику у справі законодавчого закріплення та розширення прав християн і Християнської Церкви, зокрема юридичного визнання папської земельної власності та врегулювання правового статусу папських володінь, ухваливши низку актів щодо церковних землеволодінь. Так, у 319 р. імператор звільнив духовенство від муніципальних повинностей (але не від загальнодержавних, як, наприклад, будівництво мостів і громадських доріг [10, с. 510]), а Церкву – від податку на нерухоме майно, тобто церковні землі й надалі обкладалися податками. У 321 р. церквам надано право купувати нерухоме майно і володіти ним, а усім підданам право заповідати своє майно на користь Церкви. Нарешті у 324 р. Константин проголосив християнство державною релігією Римської імперії [126, с. 330]. У 332 р. видано едикт про руйнування язичницьких храмів, а незадовго до смерті у 337 р. імператор став християнином і згодом був канонізований як святий рівноапостольний [180, с. 98].

Кожен із цих значних заходів Константина, реалізованих на користь християнства, мав вирішальний вплив на зміцнення Християнської Церкви. У цьому ж сенсі слід розглядати й розпорядження імператора, за яким збір з певної частини податної землі віддавався місцевим церквам, що сприяло економічному зміцненню всіх структур і загалом усієї Християнської Церкви.

Звернемо увагу, що ще у Міланському едикті Константин визначив християнську общину як *corpus christianorum*. За тодішнім загальним цивільним правом такі корпорації користувалися правом набувати майно: 1) шляхом купівлі, 2) через дарування (*donatio*) і 3) за заповітом. Право надбання майна Церквою шляхом купівлі не підлягало сумніву. Правом *donatio* (подарунок) Церква користувалася з 321 р., хоча становище, отримане нею на підставі Міланського едикту, надавало їй змогу вже й тоді користуватися цим правом, а спеціальне законодавство 321 р. з цього питання стосувалося лише його деталізації [198, с. 39-40; 200].

Отримання майна за заповітом у римському праві було ускладнене більш, ніж *donationes*. Визначний юрист періоду класичного розвитку цього права Доміцій Ульпіан, який своєю консультаційною практикою відчутно впливав на його розвиток і застосування (а це тривало й у періоди початкової рецепції римського права), встановив норму, згідно з якою не можна призначати спадкоємцями «невизначених осіб» (*personae incertae*) – цілі міста, всіх громадян міста, навіть богів. Керуючись цією нормою, влада не дозволяла Церкві як корпоративному утворенню отримувати спадок. Для того, щоб заповіт не був скасований, доводилося вдаватися до *fideicommissum* (або, простішою мовою, – юридичних хитрощів): майно довіряли одному з членів Церкви, який згодом передав його християнській общині [198, с. 40].

Конституцією від 3 липня 321 р. Константин визнав за Церквою право отримувати спадщину. Цей закон не піддавався надалі жодним обмеженням [10, с. 498], що підтверджено таким правилом Кодексу Феодосія: «Нехай у кожного буде право залишити, що захоче, зі свого майна [у заповідальному розпорядженні] на випадок смерті на користь священного католицького і шанованого зібрання [Церкви]» [19, с. 38].

Ознаменоване низкою рішучих реформ у політичній і державній сферах правління Константина, а також його покровительство над Християнською Церквою було своєрідною цивілізаційною даниною еволюційному історичному поступу, адже це привело до остаточного розриву з традиціями принципату і встановлення доміну, однак не допомогло подолати кризу, яку переживала Римська імперія і

причини якої полягали у збереженні рабовласницької системи господарювання, що гальмувала розвиток суспільних відносин. За таких обставин, для Константина владна толерантність у ставленні до християнства та зміцнення цієї упосліджуваної за правління його попередників релігії мали політичне значення, оскільки імперія зазнавала економічних руйнувань і дуже потерпала від, так би мовити, релігійного плюралізму [126, с. 332]. Отже, імператору доводилося шукати ефективний інтеграційний та стабілізаційний чинник, яким і могло стати християнство як монотеїстична релігія. Таке гіпотетичне припущення висловили польські науковці, дослідники історії духовних старожитностей, зокрема генези ухвалення Міланського едикту як важливого правового документа у релігійній політиці правителя Римської імперії [200]. Тож, легалізуючи християнство і наділяючи його привілеями, Константин прагнув насамперед, використовуючи сучасну правову лексику, оптимізувати державний механізм управління імперією, знайти шляхи консолідації суспільства, зміцнити домінат, тобто владу імператора.

Визначення та юридичне закріплення правового статусу Християнської Церкви, а також її майнових, у т. ч. земельних, прав та, відповідно, формування папських володінь було продовжено за правовими нормами, зафіксованими у Кодексі Феодосія (Codex Theodosianus), – першому офіційному збірнику конституцій. У ньому зібрано розпорядження імператорів з початку IV ст. Кодекс укладено упродовж 435-438 рр. за правління Феодосія II Молодшого (408-450) – імператора Східної Римської імперії. Він став першим офіційним кодифікованим актом римського права у вигляді збірки із шістнадцяти книг, що містять систематизовані та узгоджені імператорські конституції – від 1 червня 311 р. і до 16 березня 437 р. Саме Кодекс Феодосія, як зазначає Л. Попсуєнко, став основним джерелом принципів та юридичних норм, що визначили характер канонічного права [124, с. 290].

Кодекс вважається першою пам'яткою права, в якому релігійні питання є не лише предметом правотворчості, а й виділені в окрему групу. Усі вони зібрані у книзі XVI під назвою «Про універсальну або католицьку церкву». У Кодексі зазначається, що Християнською Церквою визнається церква Нікейська, що вона є

частиною державного апарату, частиною держави, організацією, що не може існувати окремо від держави, оскільки питання її культу, внутрішньої структури та ієрархії вирішуються імператором [127, с. 9, 11].

Книга XVI поділена на 11 титулів, в яких зібрано 201 фрагмент імператорських конституцій. Існує кілька перекладів книги сучасними європейськими мовами, зокрема французькою та англійською. Перший і другий титули та кілька фрагментів цієї книги перекладено російською мовою. Перший титул присвячений загальним питанням християнської віри, другий – християнським єпископам і клірикам [19]. А багато питань, що стосуються майнових (земельних) прав Церкви, врегульовано в інших книгах Кодексу. Так, у книзі V є титул 3 «Про кліриків і монахів», де, зокрема, подано закон 434 р. про спадкування майна клірика або монаха, які не залишили заповіту (*ab intestato*) і прямих спадкоємців, Церквою, конкретизовано низку важливих норм [70].

Книга XVI Кодексу Феодосія містить також деякі положення майнового характеру, зокрема, щодо позбавлення єретиків їхніх землеволодінь на користь Церкви. Історик П. Астапенко виділяє такі норми: «...Після того, як вони (єретики. – *Примітка Б. Г.*) відступлять від віри [католицької. – *Примітка П. А.*], не будуть мати можливості здійснювати заповіти або робити дарунки ... Їхні дарування і заповіти будуть скасовані; їхня спадщина буде набута тими спадкоємцями, на яких поширюється право спадкування за законом [за умови, що вони є християнами. – *Примітка П. А.*]» (Конституція від 7 квітня 426 р.). «Якщо [...] єретики [єпископи, пресвітери і всі їхні старшини і служителі] спорудять в будь-якому маєтку свої церкви або місця зібрань, то земельні володіння будуть виндиційовані у власність і під контроль католицької церкви» (Конституція від 30 січня 412 р. та передуюча їй Конституція з аналогічним змістом від 22 лютого 407 р. [1]).

Безперечно, кодифікаційні процеси істотно впливали на правозастосування. На нашу думку, слід відзначити, що найважливішою стала кодифікація римського права, проведена вже на початку VI ст., тобто після падіння Західної Римської імперії. Ініціатор кодифікації східноримський імператор Юстиніан розпорядився зробити це у 525 р., призначивши комісію з 10 осіб на чолі із константинопольським

професором права Теофілом. Цього разу йшлося не лише про систематизацію наявних актів, використовуючи три попередні кодекси імператорських конституцій, а про опрацювання, усунення архаїзмів, застарілих джерел та насамперед про пристосування чинних джерел права до потреб тогочасного регулювання суспільних відносин. Отже, проводилась фахова творча робота, завдяки чому була укладена цінна пам'ятка римського права.

Кодекс Юстиніана структурно включав 12 книг, кожна з яких поділялася на титули. Характерно, що пріоритет віддано церковним приписам, т. зв. «божественним повчанням». У першій книзі подані конституції з церковного (канонічного) права. «Вона починається з санкцій за богохульства, ганьблення Святої Трійці, зневажливе ставлення до Церкви тощо. Далі йде виклад прав і привілеїв Церкви, обмеження правоздатності єретиків, іудеїв та ін.» [148, с. 344-345].

Слід підкреслити, що завдяки проведеним правовим реформам (маємо на увазі реалізацію норм приписів в імператорських едиктах, кодифікаційні процеси у тогочасному римському законодавстві) істотно змінилося становище Християнської Церкви загалом, а також християнських громад, спільнот у провінціях, округах величезної імперії, яка, починаючи з кінця III ст., переживала серйозну кризу, зокрема й в економічній сфері. Однак це не позначилося на зміцненні майнового стану церков. Про це свідчить той факт, що упродовж IV-V ст. їхні земельні володіння збільшилися настільки, що займали десяту частину всієї території держави [10, с. 499].

Хоч у той час в імперії існувало й діяло багато християнських общин, проте саме римську общину було визнано провідною на підставі того, що її засновником був сам апостол Петро. Крім того, оскільки на землі Риму було пролито надто багато крові великомучеників, у т. ч. і самого Петра, то своєрідною спокутою і міста, і його населення, яке тривалий час чинило спротив християнізації, мало стати утвердження римської общини як оплоту віри [85, с. 8-9].

Наприкінці IV – на початку V ст. Римський єпископ, домагаючись визнання за ним першості серед усього духовенства Християнської Церкви, привласнив собі

виняткове право іменуватися Папою і поступово отримав владу над усіма іншими єпископами Західної Римської імперії та оголосив себе «намісником Христа на Землі». Внаслідок такого волюнтаристського вчинку Папа ставав власником ще більшого числа земельних маєтків у різних частинах Італії, особливо тих, що розташувалися в околицях Риму й у Сицилії. Вони передавалися йому як своєрідна пожертва Святій Церкві усіма бажаючими, які таким чином прагнули забезпечити собі вічне блаженство в іншому світі. Крім того, нужденні селяни за надану їм Церквою підтримку зобов'язувалися передавати свій наділ Церкві на умовах пекарію, а по смерті власника він переходив у довічне користування Церкви [85, с. 9]. Тож поступове, але досить інтенсивне розширення папських володінь розпочалося ще наприкінці IV ст., коли Римська Церква отримала як дар або за заповітом від багатьох заможних християн значні земельні маєтки, розкидані по всій Італії, Галлії, Іллірії, Далмації, Африці і Малій Азії. Багаточисельні земельні наділи, що перебували у володінні Папи, об'єдналися у папську вотчину (Патримоній св. Петра), більша частина якої перебувала на о. Сицилія [85, с. 30]. За Папи Григорія I Великого до неї входили вже й околиці Риму [22, с. 67]. Притому, під поняттям «Патримонію св. Петра» розумілося, що майно, отримане Папою у володіння, передавалося св. Петру – першому єпископу Риму, а не даному Папі, який визнавався лише його наступником і якому доручалося управляти цим майном [22, с. 54].

Відомо, що за часів правління Григорія I Великого (590-604) папство стало найбільшим землевласником: наприкінці VI ст. йому належало 23 володіння на Апеннінському півострові та в інших місцях [22, с. 56]. Ці володіння були розчленовані, розташовувалися на території Риму, провінцій Романья і Пентаполь [22, с. 57], однак мали відносну незалежність від Візантійської імперії, яка в особі равеннських екзархів (Равеннський екзархат – візантійська провінція в Італії, утворена наприкінці VI ст.) мала тут слабких і бездіяльних намісників.

Папа Григорій I Великий, який уміло спонукав багатіїв робити великі пожертви на церковні потреби, раціонально використовував ці пожертви, зокрема на господарське упорядкування цих володінь, на утримання їх у зразковому стані. Тож

його наступники отримали такий економічно потужний спадок, такі матеріальні багатства, що давало підставу їхнім знатним і впливовим сучасникам (правителям «варварських» держав, королям, імператорам, великим вельможам і т. ін.) зважати на політику папства, їхній вплив на перебіг державно-правових процесів у Західній Європі. Адже саме тогочасні папи були єдиними в Західній Європі правителями з добре підготовленими і цілковито підпорядкованими їм місцевими адміністраторами, які управляли їхніми маєтками і володіннями [135, с. 56]. Щоправда, влада пап у цих маєтностях вважалася цивільною, а не державною, оскільки за політичним статусом вони входили до складу Римської імперії – частково Східної, частково Західної. Проте наявність таких володінь, за рахунок яких зміцнювався матеріальний добробут пап, справляла значний вплив на зростання їхнього світського, а отже й політичного авторитету [22, с. 67]. Причому політичний вплив папства поширювався на всю Європу, зокрема тривалий час тільки Папа призначав єпископів у всі країни [32, с. 58].

Таким чином, здійснювався певний еволюційний поступ до набуття засад державності і виникнення у середині VIII ст. теократичної Папської держави. Цьому передувала низка важливих історичних подій. Наприкінці VI ст. у складі Равеннського екзархату виникло Римське герцогство. Внаслідок поступової втрати позицій візантійської влади в Італії Папа Римський з часом замінює призначеного імператором герцога. Згодом папи перебирають на себе владу і Равеннського екзарха, насамперед у виконанні ним судової та апеляційної функцій, збиранні податків, здійсненні політичних та військових зв'язків із сусідніми правителями. У ході занепаду Західної Римської імперії та подолання візантійської і лангобардської залежності Римські папи все більше намагалися утвердити себе як світські правителі, які володіють політичною владою. Цьому всіляко сприяли і зовнішні чинники. Так, першим юридичним актом, що символізує початок визнання світської влади Римського папства та має важливе політичне значення, вважається дарча короля германських племен лангобардів Ліутпранда, видана у 728 р. у містечку Сутрі під Римом («дар Сутрі») [198, с. 41].

Скориставшись конфліктом між Папою Григорієм II (715-731) та візантійським імператором Левом III з приводу іконоборства, а також ослабленістю Візантійської імперії, що постійно зазнавала загроз з боку арабів і персів та потерпала від дворцевих переворотів і повстань [20], король лангобардів Ліутпранд захопив Равенну, міста Емілію і Пентаполіс та врешті вторгся у Римське герцогство. Однак, Папі Григорію II подарунками, прохальними листами та вмілими дипломатичними прийомами вдалось схилити короля до відступу. До того ж, він не лише покинув територію Римського герцогства, а й передав завойоване ним місто Сутрі у розпорядження Папи, який іменем апостола Петра пред'явив свої претензії на нього. Це був перший випадок дарчої передачі міста Церкві [198, с. 41]. Тож цим актом папи вперше в історії отримали формальне визнання політичної влади на своїй території, яка до того належала візантійським намісникам.

Однак у 751 р. лангобарди таки захопили Равеннський екзархат. Очікуючи на атаку лангобардів на Рим та перебуваючи на той час у ворожих стосунках з Візантійським імператором, зумовлених тим, що, внаслідок суперечок про іконошанування, папи засудили візантійських іконоборців, Папа Стефан II (752-757) звернувся з проханням про збройний захист до третьої сторони – франків. Щоправда, у першій половині VIII ст. франкський майордом Карл Мартелл, зупинивши просування арабів в Європу, зазіхнув на церковні землі, тож тоді відносини між Франкською державою і Папою Римським ускладнилися. Та, коли король лангобардів Астульф, підійшовши до стін Рима, зажадав, щоб той платив йому данину, Стефан II був змушений звернутися за допомогою до майордома Пипіна III Короткого, який у 751 р. був миропомазаний Папою Захарієм на короля франків [22, с. 63-65].

На зустрічі у Кверсі під Парижем 14 квітня 754 р. вони спільно прийняли рішення розпочати війну з лангобардами. Відтак, дарча Пипіна III – *Promissio Carisiaca* [32, с. 59], якою він зобов'язувався повернути Папі Стефану II землі, відібрані у Візантійської імперії та короля лангобардів Астульфа, стала наступним важливим документом, яким стверджувалася світська влада понтифіків. Ця угода, яка означала союз між папством і Франкською феодалною монархією, передбачала

військовий виступ проти лангобардів та примусове повернення земель, які до захоплення королем Астульфом належали Равеннському екзархату та Римському герцогству. Зі свого боку, Папа Стефан II визнав Каролінгів законними королями Франкської держави та урочисто освячував каролінгську династію, надавши Пипіну та його синам (зокрема, малолітньому Карлу Великому) титул «патрицій Риму», що раніше давався лише наміснику Візантійського імператора в Равенні. Відтак, Пипін як римський патрицій став захисником Римської церкви [198, с. 42].

28 липня 754 р. Стефан II здійснив у соборі Сен-Дені церемонію коронування і помазання Пипіна III, тож той не міг ігнорувати звернення Церкви, і у 756 р., у відповідь на лист, «чудесним чином написаний самим Святим Петром», війська франків увійшли в Італію і перемогли лангобардів, які були змушені звільнити землі Римської провінції та Равеннського екзархату. Ці землі на підставі попередньої угоди король франків повернув Папі Римському.

Відтак, «дар Пипіна» Папі Римському охоплював: Равеннський екзархат (що включав Венецію з Істрією), саме місто Равенну і Пентаполіс – це берегова смуга з п'ятьма містами: Ріміні, Пезаро, Фано, Сенегалья й Анкона; також Парму, Реджио і Мантую, герцогства Сполето і Беневент, острів Корсику та сам Рим з околицями. Ключі від цих міст Пипін наказав покласти на гробницю св. Петра, що мало символізувати передачу дару не особисто Папі, а Апостольській Церкві [132, с. 68].

Отже, можемо зробити висновок, що Папа був затверджений Пипіном як глава незалежної держави, що простягнулася через Центральну Італію (з центром у Римі) й проіснувала понад тисячу років. В історію ці події увійшли під назвою «дар Пипіна» – як акт, здійснений у 754 р., коли Папська держава була утворена де-факто, та підтверджений у 756 р., що стало її санкціонуванням.

Звернемо увагу, що, оскільки оригінали і копії «дару Пипіна» були втрачені, то невдовзі з метою надання більшої законності цій угоді було укладено фальшиву грамоту, яку названо «Константинів дар». Згідно із цим документом начебто імператор Константин ще в IV ст. передав під владу Римського єпископа Сільвестра I (у вдячність за зцілення його від прокази після хрещення) Римську область і всю Італію, зробивши його своїм вікарієм над усією західною частиною імперії.

Сфальсифікованість цієї грамоти довів ще у XV ст. Лоренцо Валла. У 1440 р. він опублікував трактат «Про сфальсифікованість «Константинового дару», де встановив, що передача Константином влади над Західною імперією Папі не згадується в жодних автентичних античних пам'ятках. Крім того, такий акт суперечив би усім законам і звичаям Римської імперії. А головне, що мова цього акту «дарування» цілковито невідповідна класичній латині IV ст. На підставі такого обґрунтування Л. Валли Святий Престол аж до XIX ст. притримувався позиції, що документ «Константинів дар» є фальсифікацією, однак сам акт дарування таки мав місце у свій час. І щойно у XIX ст. в офіційних церковних виданнях було визнано фальсифікацію як самого документа, так і описаної в ньому події [22, с. 67-68].

Підсумуємо, що, незважаючи на згаданий історичний казус, формування Папської держави тривало кілька століть, що засвідчують, як викладено вище у роботі, автентичні документи, дослідження та висновки багатьох вчених. Воно розпочалось з інтенсивного розширення ще наприкінці IV ст. папських володінь та, невдовзі, об'єднання їх у папську вотчину (Патримоній св. Петра) під цивільною владою пап, що стало фактично зародженням Папської області, відносно незалежної від візантійських імператорських намісників. Врешті законні підстави для заснування Папської держави надав в середині VIII ст. «дар Пипіна». Ця держава залишила помітний слід в історії світової цивілізації і саме вона, на наш погляд, цілком обґрунтовано може вважатися попередницею сучасної Держави-міста Ватикан.

2.2 Політичні та правові передумови виникнення Держави-міста Ватикан

Заснування Папської держави припало на час, який в історико-правовій науці названо Середньовіччям і стосується завершення його першого періоду, коли феодално-кріпосницький лад, що прийшов на зміну рабовласницькій системі (розпад Західної Римської імперії наприкінці V ст.), ознаменувався виникненням і зміцненням феодалної державності, формуванням станово-представницьких монархій. Саме тоді (VIII-IX ст.) на території Апеннінського півострова, Сицилії та

прилеглих до них регіонів відбувалися спочатку децентралізація, потім об'єднання і, так би мовити, «феодалізація» кількох десятків «варварських» державоподібних утворень чи держав. Внаслідок постійних воєн докорінно змінювалася тогочасна політична карта Західної Європи, зокрема Італії.

Основою сільськогосподарської економіки була велика земельна власність, що належала світській аристократії, єпископальним церквам і монастирям. Міста відновили своє значення у розвитку ремесел і торгівлі. Отримавши від держави монопольне право на державні посади, землі, залежних селян, аристократичні сім'ї висували зі свого середовища місцевих намісників, інших високопосадовців, а також єпископів і настоятелів монастирів, а це суперечило королівській політиці.

Лангобардські королі, починаючи з 713 р., публічно заявляли про свою «католицьку державу», а про себе – як про «християнських королів лангобардів». Здавалося б, зазначає проф. Б. Тищик, між ними і Римськими папами та Візантією мали скластися добрі відносини, але насправді так не сталося [149, с. 20]. Публічні декларації і запевнення супроводжувалися проведенням вкрай ворожої та агресивної політики, а саме: зазіханням на панування над цією країною, захопленням низки міст, спробами заволодіння папськими маєтностями, претензіями на підпорядкування папства і т. ін. Цього не могли допустити ні Рим, ні Візантія. У вирішенні цієї проблеми, яка на той час була винятково актуальною не лише для західноєвропейського суспільства, а й для Візантійської імперії загалом, важливу роль відіграв дипломатичний хист тогочасних понтифіків – Св. Захарія (741-752) (до речі, останнього Папи – грека за походженням) та двох братів Стефана II і Св. Павла I (757-767), які налагодили і підтримували тісні зв'язки з королями франків.

Оскільки Візантія не хотіла надавати церковну незалежність Риму (хоч у неодноразових переговорах Папи Захарія з імператором про це йшлося), то Папа Стефан II, який домагався незалежності не лише від Візантії, а насамперед від лангобардів, зробив рішучий крок і почав посилювати політичні контакти з потужною і впливовою державою франків. Як це здійснювалося, до чого привело і яким чином постала Папська держава – про усе це йшлося у попередньому підрозділі нашого дослідження.

Брат Стефана II Павло I (він став Понтифіком й по суті очолив через рік цю державу), подолавши серйозний спротив певної частини Римської курії, що виступала проти підтримання союзу з франками, а тому створювала значні перешкоди під час конклаву з обрання його на Апостольський Престол, усе ж продовжив дотримуватися політики свого попередника, розуміючи, що конфлікт зі створенням держави не вичерпано.

У 757 р. королем лангобардів став Дезидерій, який знову почав загрожувати Риму. Кілька років понтифікам Павлу I і Стефану III (767-772) вдавалося стримувати агресивні наміри цього короля, а коли у 772 р. загрози стали надто явними, Папа Адріан I (772-795) звернувся до Карла Великого, короля франків, за допомогою. Його військо успішно подолало лангобардів, здобуло їхню столицю Лавію, полонило короля і змусило його зректися корони, яку Папа передав Карлові, започаткувавши таким чином каролінгську династію в Італії, значну частину якої Карл приєднав до Французької держави.

Спираючись на підтримку Карла Великого, Папа Адріан I став першим Понтифіком, який очолив Святий Престол і Папську державу. За увесь час її існування її очолювало понад 150 понтифіків (див. Додаток Г, де названо усіх і наведено коротку інформацію про їхню життєдіяльність). За досить тривалий (близько 23-х років) понтифікат Папа Адріан I істотно зміцнив суверенітет цієї держави. У 781 р. він домовився з Карлом про узгодження взаємовідносин. Король і цього разу підтвердив верховну владу Папи над Римським герцогством, над Романією (колишнім екзархатом) і над Пентаполем. Однак не задовольнив усі надмірні територіальні претензії Папи. Так, король не віддав йому лангобардські герцогства Сполето і Тоскану, дозволивши лише отримувати з них певні прибутки. Водночас Папі виділили певні маєтності на територіях провінцій Сабіна, Калабрія, Беневенто, а також у Неаполі.

Як вправний і передбачливий політик, Адріан I після того, як відносини з франкським королем були впорядковані, відмовився від останніх символів підданства Візантії. У листі до імператора Константа VI він заявив, що Карл Великий остаточно повернув землі, які йому по праву належали і які привласнили

лангобарди [153, с. 18-19]. Однак, як справедливо зазначив угорський публіцист Є. Гергей, Адріан I був реалістом у політиці. Він вчасно зрозумів, що Карл, на відміну від свого батька Пипіна Короткого, не вдовольниться альтруїстським захистом Церкви, а захоче підпорядкувати папство своїй владі. Першим натяком щодо завершення такого альтруїзму стали обмеження королем самостійних владних прагнень Папи, новий вступ у союз з лангобардами. Натомість Адріан I втрутився у перебіг цих подій, скориставшись позитивним поворотом ситуації у Візантії, коли на престолі опинилася імператриця Ірина, прихильниця курсу на встановлення єдності Церкви. З цією метою в 787 р. відбувся II Нікейський Вселенський Собор, у якому взяли участь 245 єпископів. Об'єднання Східної і Західної Церков (на досить нетривалий час) відбулося за сприяння наполегливого Папи та імператриці. На Соборі затаврували іконоборство і згідно з ортодоксальним вченням відновили помазування ікон (але не їхній культ). І з цього важливого процесу велика держава франків та її король були відлучені. Фактично їх просто проігнорували, що викликало гнів і обурення короля та його найближчого оточення. Карл у своєму посланні («*Libri Carolina*») висловився проти рішень II Нікейського Собору, не вимагав від Папи відречення від них, але поставив умову, за якою на Соборі, що ним скликався у 794 р. у Франкфурті, мала бути обов'язкова присутність посланців від Папи. Цю умову було виконано. На Соборі, де головував Карл Великий, засуджено рішення Нікейського Собору, з чим і погодилися папські легати. Таким чином, як констатує дослідник історії папства Є. Гергей, Папі було надано урок: справи християнської спільноти вирішує вже не Папа і Візантія, а Карл за сприяння Папи [22, с. 70].

У таких політико-правових перипетіях наприкінці VIII ст. відбувалося становлення Папської держави. Території, якими управляв Папа, вказує Д. Трофімов, вважалися власністю Св. апостола Петра – його спадком. Саме апостолу Петру підносили свої дари Пипін Короткий, Карл Великий і їхні наступники. Але хоча Папа вважався лише управителем володінь Св. Петра, а не їхнім володарем, на практиці його статус у Патримоніумі Св. Петра був інакшим – фактично він був його монархом. Це знайшло вираз у ритуалі папської інтронізації і в увінчанні

тіарою (потрійною короною. – *Примітка Б. Г.*), яка була атрибутом не духовної, а саме світської влади Папи. Такий ритуал започаткував Папа Св. Миколай I (858-867). А обряд інтронізації (літургійна служба для церковної інвеститури (уведення) на посаду Папи Римського. – *Примітка Б. Г.*) і коронації (офіційне прийняття влади Папою, під час чого його коронують тіарою. – *Примітка Б. Г.*) був впроваджений при вступі на Святий Престол Папи Миколая II (1058-1061) [153, с. 20].

Підпорядкування папства світській владі тривало порівняно недовго і припинилося фактично тоді, коли вона значно послабилася. Це сталося після того, як великі землевласники, єпископи і графи взяли під свій контроль зовнішню і внутрішню політику. Феодальна анархія, формування окремих дрібних державних утворень, а також посилення ідеї християнського універсалізму – саме це істотно вплинуло на прискорений розпад імперії Каролінгів. У середині IX ст. від неї «відколослася», як зазначає Є. Гергей, й Італія, тобто основна частина Апеннінського півострова, у центрі якого – Папська держава, що потрапила під владу римських аристократів.

Як свідчить історія понтифікату Адріана I, перебування на вершині церковної ієрархії цієї діяльної особистості мало визначальне значення для утвердження і розвитку державності. Однак спадкоємці цього Папи не проявили себе належно, посідаючи такий високий пост. З кінця IX ст. і до другої половини X ст. (з 885 до 964 рр., тобто до вторгнення Оттона I (в Рим і посадження на Папському престолі Лева VIII. – *Примітка Б. Г.*)), як зауважує Є. Гергей, Римський престол займали 24 папи, яких історіографія Католицької Церкви узагальнено назвала «поганими Папами». Про цей період в історії папства, який Д. Трофімов називає «темним сторіччям», також дуже неоднозначно писали у різних публікаціях й інші науковці. Лише зрідка новообраному Понтифіку випадало займати Святий Престол трохи більше одного-двох років. А таким Папам, як Боніфаций VI (квітень 896 р.), Роман (серпень-листопад 897 р.), Теодор II (грудень 897 р. – упродовж 20 днів свого понтифікату встиг тільки скликати Синод), Лев V (липень-вересень 903 р.), Ландон (липень/серпень 913 – лютий/березень 914 рр.), Лев VI (травень-грудень 928 р.), Бенедикт V (травень-червень 964 р.) – взагалі лише по кілька місяців. Та навіть ті

Понтифіки, які перебували при владі тривалі терміни, не впливали відчутно на стан справ, пов'язаних із функціонуванням Папської держави. Більшість з них навіть мало цікавилася світською політикою, зосереджувалися на проведенні деяких реформаторських заходів у церковній ієрархії. Так, Іоанн IX, обраний Понтифіком у січні 898 р., за неповних два роки зумів налагодити дружні стосунки з італійським королем Ламберто Сполетським (фактично був герцогом провінції), якого Папа підніс до імператорського чину, а за це той підтвердив чинність Римської конституції 824 р. щодо виборів Понтифіка. Однак синод у Равенні відновив вищу юрисдикцію влади імператора над папством [158, с. 253].

Подальші Папи – Стефан VII (928-931), Іоанн XI (931-935), Лев VII (936-939), Стефан VIII (939-942), Мартин II (942-946) – допускали хаос у Римі та провінції, найбільше уваги приділяли реформуванню монастирів, церковного і чернечого кліру [158, с. 253]. То ж не дивно, що упродовж IX-X ст. Папська держава переживала гостру політичну та економічну кризу. Байдужі Папи втрачали частину колишніх володінь, які захоплювати королі-чужинці, місцеві феодалі. Церковні ієрархи нерідко потрапляли до них у маріонеткову залежність. До того ж Понтифіки втрачали авторитет і владну спроможність діяти на місцях через наявність автономних єпископських дієцезій, частина з яких не визнавала навіть владу Папи, а лише візантійського імператора. Крім того, близько 300 міст, що заявили про свою незалежність, дотримувалися ще древніх римських традицій полісів, також уникали папського покровительства й опіки. Усе це істотно підривало авторитет Церкви та її очільників.

І в умовах занепаду ранньої папської теократії рятівником Святого Престолу став король Оттон I, правитель Тевтонської держави, яка згодом стала називатися імперією, з XII ст. – Священною, з середини XIII ст. – Священною Римською імперією, а з початку XVI ст. – Священною Римською імперією німецької нації (*Sacrum Romanum Imperium Nationis Teutonicae*). Кордони цієї держави простягались від Балтійського моря на півночі до Середземного на півдні, охоплюючи теперішні Голландію, Бельгію, Ельзас, Лотарингію, Швейцарію, Центральну та Північну Італію [55, с. 140]. А початки становлення цієї імперії, з якою Святий Престол у X-

XIII ст. мав найрізноманітніші (за рівнем і політичним характером) взаємовідносини, припадають на час правління Оттона I та його наступників.

Цей король, який активно зміцнював свою владу і розширював територію своїх володінь, вирушив у 951 р. з військами до Італії, де переміг італійського короля, який зазіхав на папські володіння, і змусив його зректися трону, а сам у Мілані коронувався італійською короною. Але щоб зміцнити свою владу на батьківщині, йому потрібно було стати імператором, а у цьому міг допомогти тільки Папа. З Іоанном XII (955-964) він підтримував дружні стосунки, то ж коли Понтифік у черговий раз звернувся до короля з проханням захистити і повернути маєтності, Оттон I з величезним військом виступив у Рим. Володіння Папи були відновлені.

Отримавши підтримку Понтифіка, король взявся відновлювати імперію (таку Римську, у тих межах, як вона існувала за Карла Великого). У лютому 962 р. Оттона було урочисто короновано у Соборі Св. Петра з наданням титулу «імператор Август», як це було прийнято за часів Західної Римської імперії. Тоді ж Іоанн XII і видатні представники римської знаті склали на гробі апостола присягу на вірність новому імператору і поклялися, що ніколи не будуть підтримувати його ворогів. З цієї нагоди, як зазначає Д. Трофімов, новий імператор видав так званий «Оттонівський привілей» від 12 лютого 962 р., в якому закріплював статус Патримоніуму (тобто Папської держави. – *Примітка Б. Г.*), підтверджував його територіальні межі і дарував нові земельні території. Водночас імператор брав на себе функцію охорони папських виборів. Папа не міг бути інтронізований, поки імператор не підтвердить легальність виборів. Крім того, новий Понтифік мав поклястися у лояльності до імператора. Це положення фактично відроджувало принцип, який існував за Візантії і перших Каролінгів. З одного боку, папство було врятоване від сваволі римської аристократії, але, з іншого, – імператори фактично починають призначати кандидатів на Папський престол, а вибори стають лише формальним підтвердженням [153, с. 22].

У цьому контексті варто зауважити, що уся історія папства, розвитку і функціонування його держави та державницьких інститутів, зміни статусних форм була відображенням і віддзеркаленням ритму загальноісторичного процесу, то

опиняючись у його епіцентрі, то віддаляючись від нього. Як кожна локальна цивілізація вона мала свій почерк, свій ритм, більш або менш синхронізований з ритмом світових цивілізацій [168, с. 49].

З огляду на зазначене, знаковим у середньовічній історії папства можна вважати XI ст., упродовж якого відбулося чимало подій, що вплинули на долю Святого Престолу, а також і на міжнародне та внутрішнє становище Папської держави. Папа Миколай II, відомий реформатор Церкви, скориставшись тим, що імператором оголосили 5-річного спадкоємця трону, а між регентами не було згоди, відразу ж після конклаву видав декрет «*In Nomine Domini*» («Іменем Божим»), в якому закріпив право обирати Понтифіка лише Колегією кардиналів (конклавом) і повністю усував світську владу від втручання у такі вибори.

З ініціативи цього Папи у Латеранському палаці (Рим) у 1059 р. відбувся Собор, на якому було вирішено обирати Понтифіка Колегією кардиналів (конклавом). Титул кардинала надавався вищим церковним сановникам пожиттєво. Таємним голосуванням конклав обирав Папу також пожиттєво. За імператором зберігалося право затверджувати обраного Папу. Ці рішення Латеранського Собору спричинили тривалий конфлікт між Апостольською Церквою та імператорами, які не бажали відмовлятися від такого політико-правового привілею, який давав їм можливість здійснювати контроль й істотно впливати на поведінку папства. Так, лише Генріх III упродовж десятиріччя (1046-1055) фактично призначив Понтифіками Климента II (каденція – менше року), Дамасія II (3 тижні), Св. Лева IX (правив понад п'ять років), Віктора II (понад два роки). Навіть цей факт засвідчував необхідність реформування, так би мовити, виборчого процесу, зокрема прагматичніше підійти до відбору кандидатів на високий церковний трон.

За порівняно короткий понтифікат Миколая II (лише 3,5 роки), крім згаданого вище, було розпочато реформування Церкви, що полягало у впорядкуванні її внутрішньої організації, у визначенні принципів функціонування церков і монастирів, матеріальних підстав їхньої незалежності від світської влади, у запровадженні основ виховання та зосередження у своєму середовищі інтелектуально обдарованої освіченої людності, у закріпленні організаційного і

духовного підпорядкування єдиному центру – Апостольському Престолу, очолюваному Понтифіком.

Здійснювані реформи, як зазначає Д. Трофімов, надали життю Церкви могутній імпульс і зумовили духовне відродження, але водночас також мали негативні наслідки у сфері політики, оскільки імператори протегували проведенню реформи у її перших проявах, але опісля вона призвела до відкритого конфлікту між понтифіками та імператорами [153, с. 23]. Зауважимо, що загалом правильний висновок автора монографії, в якій зроблено фаховий аналітичний огляд кількох десятків видань з досліджуваної нами проблематики (що відзначено у підрозділі 1.1), ґрунтується лише на частині відомого фактажу, так як згадано лише одну церковну реформу, хоч насправді шляхом реалізації кількох актів Папи Св. Лева IX та наближених до нього кардиналів проводився цілий комплекс церковних реформ.

Також важко збагнути, на нашу думку, і те, чому вчений, пишучи про такий серйозний конфлікт між папами й імператорами, проігнорував рішення Латеранського Собору, навіть не згадавши про його проведення. А саме вони (і з цим погоджується багато науковців) були основною причиною виникнення, а відтак, після реалізації цих рішень, не лише загострення взаємовідносин, а й розпалювання ворожнечі між двома панівними у тогочасній Західній Європі інстанціями.

Досить високої напруги цей конфлікт зазнав, коли Понтифіком у 1073 р. став римський архідиякон Гільдебранд (харизматично впертий і наполегливий, винятково важлива для римського папства особистість. – *Примітка Б. Г.*), який як Папа відомий під іменем Св. Григорія VII (1073-1085). За 12 років понтифікату йому вдалося зробити дуже багато.

Програма його понтифікату була викладена у трактаті «*Dictatus Papae*» (детально проаналізованому у підрозділі 1.2), який називають ще Великою хартією папства [22, с. 100]. 27 положень цього документу підпорядковані ідеології вивищення духовної влади над світською, формуванню ідеї світової теократії пап [149, с. 54]. Папа і його оточення докладали максимум зусиль, щоб не тільки в Італії, а й в усій Західній Європі досягти реалізації цієї програми. На Соборі 1075 р. Папа Григорій VII оголосив про скасування усіх інвеститур (обрядів введення васала у

володіння леном та призначення місцевих церковних ієрархів), здійснених світськими особами – сеньйорами. Усі таким чином призначені духівники були зобов'язані зрестися посад під загрозою відлучення від Церкви. Таке ж загрожувало й тим світським особам, які наважувалися роздавати як лен церковні титули і бенефіції. За цим рішенням усі землі і маєтності переходили у повну власність Церкви, а отже, й збільшували територіальні межі Папської держави. Про реакцію німецького короля Генріха IV на такі рішення йшлося вище (у підрозділі 1.2).

Боротьба за пріоритет у світському пануванні між монархами і папами велася майже два століття. Так тривало до початку XII ст., коли у 1119 р. Понтифіком обрано Калікста II (1119-1124), який хоч і був давнім ворогом імператора Генріха V і обмінявся з ним у 1122 р. низкою ворожих актів, проте підписав разом з ним т. зв. Вормський конкордат (про зміст і значення його як джерела права йшлося у підрозділі 1.2). Цей договір не примиривав ворогуючі сторони, щоправда дещо послабив напругу у взаємовідносинах між ними. Після врегулювання низки практичних питань, як підкреслює Д. Трофімов, конфлікт перейшов у теоретичну площину. Боротьба пап з імператорами династії Гогенштауфенів була намаганням реалізувати положення, вироблені кантоністами і богословами-теократами XII-XIII ст. [153, с. 24].

Посилаючись на 3-й том «Історії Церкви» за редакцією відомого англійського вченого Г. Єдіна, Д. Трофімов констатує, що розвиток Папської держави у другій половині XI і на початку XII ст. відбувався в контексті конфлікту римських архієреїв та імператорів. Саме ця держава стала для понтифіків головним джерелом матеріальних ресурсів, тому з кінця XI ст. вони роблять активні спроби встановити у межах Патримоніуму свою суверенну політичну владу в усій повноті [153, с. 24].

Натомість станом на початок XII ст. владу Папи у Центральній Італії обмежували три чинники: а) вплив римських аристократичних родів і протистояння між ними (між Франджипані та П'єрлеоні у XII ст. і Колонна та Орсіні, починаючи з XIII ст.); б) втручання імператорів: їхні війська час від часу захоплювали частину папських володінь, а імператорські урядовці збирали податки на цих землях; крім того, існувала невизначеність щодо прав імператора на Рим, бо він вважався

імператором саме Римської імперії (*Sacrum Imperium Romanum*); в) виникнення Римської комуни у 1143 р. і відновлення Сенату [153, с. 24-25]. Усі ці чинники мусіли враховувати не лише Папи, а й їхнє легальне оточення з числа архієреїв, які входили до складу вищого кліру.

За таких умов стала вдосконалюватися діяльність Папської курії, до порад членів якої Понтифіки почали прислухатися. У папських буллах, як зазначає Є. Гергей, починаючи з 1100 р. замість попереднього найменування *Ecclesia Romana* (Римська Церква) стали писати *Curia Romana* (Римська курія). Вона складалася з двох установ: із Папської канцелярії на чолі з канцлером-кардиналом та виділеної з неї, але такої, що діяла в її рамках, Фіскальної палати (*Camera Thesauraria*), яка займалася господарськими справами Святого Престолу, а також керувала Папською державою. Адміністративним центром Папської держави був Латеранський палац. Територія Папської держави ділилася на адміністративні одиниці, провінції, на чолі яких стояв призначуваний Папою ректор [22, с. 118].

Така система управління Папською державою та іншими володіннями зазнала істотного реформування після обрання Папою Іннокентія III (1198-1216), якого, як і Григорія VII, називають видатним реформатором не лише у церковній сфері, а й у світському адмініструванні. Цьому Понтифіку довелося рішуче відстоювати право власності папських володінь, значна частина яких потрапила під пряме управління сановної знаті з імператорського оточення. За імператора Генріха VI чинилася відверта анексія папських володінь, які фактично становили розпорошені території, що не були консолідовані в одну державну цілісність. Один із центрів папських володінь – м. Вітербо отримав статус імперського міста. У ньому побудували пишній імператорський палац, в якому господарював брат імператора Філіп Швабський, який мав титул герцога Тоскани і Кампанії (частин папських володінь). Він претендував на те, щоб його влада поширювалась на всю територію (це середина і північно-східна частина Апеннінського півострова) аж «до брами Риму».

Після смерті імператора цей герцог, який претендував на трон короля, розгорнув справжню війну проти іншого кандидата на трон. Завдяки чому, як

зазначає Д. Трофімов, склалися найсприятливіші обставини для відновлення влади Папи у Церковній державі» [153, с. 26-27].

Рішучий і наполегливий Папа Іннокентій III вдало використав цю ситуацію. Він передусім заявив про свої права на території, які фактично вийшли з-під його контролю. Понтифік став активно залучати римських аристократів до себе на службу, яких легатами і ректорами посилав у різні частини держави. Крім того, Папа поклав початок практиці призначення римлян на посаду подести (*podesta*) до інших міст Папської держави. Ця посада мала функції аналогічні до посади префекта міста Рим. Таким чином Рим усе більше набував значення столиці держави [153, с. 28].

Особливо відчутним вплив Папи став після проведення (основним ініціатором й організатором чого був, безперечно, сам Понтифік) у вересні 1207 р. у м. Вітербо парламенту (*parlamentum*) – нового типу соборування, що лише починав практикуватися водночас із скликанням церковних соборів (до речі, одинадцять із проведених до середини XI ст. вважалися вселенськими). У ньому взяли участь єпископи, абати, феодала, а також представники новостворених міських комун з усієї держави. Усі вони дали клятву вірності Папі, зобов'язалися зберігати мир і уникати міжособних конфліктів.

Відзначимо, що суттєву інформацію про адміністративні реформи Папи Іннокентія III подав Д. Трофімов, ретельно дослідивши книгу «Землі Св. Петра» (*The Lands of St. Peter*) англійського історика П. Партнера (*P. Partner*); між іншим, відомі дослідники історії папства, праці яких ми також докладно розглядаємо у цьому дослідженні, проігнорували ці факти, очевидно надавши перевагу церковно-релігійній діяльності цього Понтифіка, якого Є. Гергей називає «найвидатнішим Папою Середньовіччя» [22, с. 127]. Отже, на парламенті у Вітербо Папська держава була поділена на 4 провінції: 1) спадок Св. Петра у Тоскані, 2) герцогство Сполетське, 3) Анконська марка і 4) території, що входили до Патримоніуму ще з часів «Піпінового дару» (Сабіна, Кампанія, Мариттіма та Романья). На чолі провінцій стояли ректори (*rector* (від лат.) – управитель), яких призначав Папа. Вони були відповідальними за збереження загального миру, мали боротися проти

єретиків, вважалися вищою апеляційною інстанцією у судових справах у межах території, якою керували, вирішували суперечки між містами-комунами і феодалами. Але право бути найвищим арбітром залишалося за Римським архієреєм [153, с. 28].

Однак цим не обмежувалася адміністративна реформа. Так, згідно з рішенням парламенту у Вітербо, містам було залишено право послуговуватися своїми давніми привілеями, лише у разі війни вони усі надсилали свій загін до спільного війська. Щодо питань оподаткування, то в межах Папської держави право збирати податки мали лише папські урядовці, розміри стягнень були різними залежно від привілеїв, які мав той чи інший регіон (наприклад, м. Вітербо було звільнене від них аж до XV ст., а в більшості міст вони були символічними) [153, с. 29].

Безумовно, і Понтифік, і його наближені розуміли, що ефективність фінансової політики залежить насамперед від роботи місцевих управлінців. Тому у рішеннях цього парламенту передбачалися певні заходи щодо реформування й удосконалення системи ректорства, яка розвивалася і запроваджувалася повільно, але послідовно. Спочатку ректори призначались лише для Кампанії і папських володінь у Тоскані, а до кінця XIII ст. постійні ректорства були організовані і в інших частинах держави. Ректор очолював увесь адміністративний апарат провінції: йому підпорядковувалися судді, нотарії, військові загони, коменданти фортець; він був відповідальний за збір податків, мав скарбника. У той час найбільш важливим податком уважався *tallia militum*, що призначався на утримання збройних сил і поліції.

На цих посадовців покладалися великі не лише організаторські, а й місіонерські обов'язки. Так, ректори час від часу скликали провінційні парламенти, на які збирались єпископи, настоятелі монастирів, сеньйори і представники міст. На таких сходинах розглядалися скарги, вирішувалися суперечки щодо оподаткування та навіть укладалися, так би мовити, «мирові угоди» за зразком поширених на вищих владних рівнях конкордатів.

Отже, внаслідок здійснення таких реформ як світського, так і церковного характеру Папу Іннокентія III, на нашу думку, слід вважати «другим засновником

Папської держави». Це підтверджено Є. Гергеєм, який підкреслює, що при цьому Папі Патримоніум Св. Петра став справжньою державою, абсолютною монархією, де піддані перебували під владою єдиного монарха, під необмеженою владою Папи. Спочатку він забезпечив собі надійне становище в Римі. Колишнього на той час міського префекта, представника імператора, він примусив скласти з себе обов'язки очільника установи, і той лише тоді отримав знову свою посаду, коли в день коронації Папи вручив йому в руки ленну присягу. Іннокентій примусив подати у відставку і сенатора, обраного народом Риму. Замість нього Папа призначив слухняного сенатора. Врешті, Іннокентій III звернувся до аристократичної верхівки Папської держави з вимогою дати васальну клятву, і цього йому вдалося домогтися [22, с. 128-129].

Цей Понтифік як рішучий реалістичний політик і послідовний церковний реформатор залишив своїм наступникам консолідовану і досить міцну, авторитетну у тогочасному Старому Світі державу. Однак їм не вдалося отримати у спадок державність зберігати й зміцнювати на такому ж рівні. Такі події, як «Великий розкол», «Авіньйонський полон пап» негативно позначилися на функціонуванні Папської держави, адміністрація якої була майже повністю паралізована. Щойно на початку XV ст. Папа Мартин V (1417-1431), якому вдалося через три роки після інтронізації повернути Апостольську столицю в Рим (він застав це місто в руїні), повністю відновив сюзеренітет у Патримоніумі і почав адміністративну реформу, дотримуючись певною мірою положень «Егідієвих конституцій» («*Constitutiones Aegidianae*»). Це джерело права, що використовувалося в управлінні Папською державою аж до 1816 р., було укладене у 1357 р. кардиналом Жилем Альборнозом, який скликав парламент у м. Фано, куди прибули єпископи з міст усієї Папської держави, а також представники аристократії, міщани, урядовці. Вони затвердили текст цього правового акта під офіційною назвою «*Constitutiones Sanctae Matris Ecclesiae*» («Конституції Святої Матері Церкви»). Папа Іннокентій VI (1352-1362) схвально сприйняв цей документ, навіть надав кардиналу почесний титул «*Pater Ecclesiae*» («Отець Церкви»). А Папа Мартин V, прихильник т. зв. «Егідієвих конституцій», де визначалася система управління провінціями, фіскальна політика,

привілеї місцевої знаті та інше, орієнтуючись на визначені у цьому акті приписи, взявся реформувати колишню Папську монархію, яка зазнала серйозних потрясінь упродовж XIII-XIV ст.

На основі вагомих історичних джерел дослідник Д. Трофімов узагальнено виклав результати здійснених цим Понтифіком реформ. Науковець зазначає, що Папа Мартин V мав намір відновити Папську державу як централізовану монархію, якою її залишив наступникам Іннокентій III, однак йому такої централізації вдалося досягти лише у Римі та прилеглих територіях. У Римі та його області Папа встановив свою абсолютну владу. Він відродив геть зруйнований у попередні часи Рим, відновив комунальній устрій міста, провів реконструкцію усіх головних базилік, доріг і мостів. Папа не шкодував коштів на відбудову міста, за що здобув велику відданість римського населення, котре тоді нараховувало 17 тис. і яке виживало переважно за допомогою папської адміністрації і за рахунок паломників. Відтак населення міста поступово стало збільшуватися і на середину XV ст. становило вже 35 тис., а населення усієї Римської області, за винятком столиці, нараховувало 150 тис. чоловік, котрі мешкали у 366 містах, фортецях і селах. У папських володіннях відбудовували і прикрашали храми, розвивали сакральне мистецтво. Завдяки тому, що Папа Мартин V відродив Папську державу після її занепаду, його заслужено називають її четвертим засновником (після Стефана II, Іннокентія III і кардинала Жиля Альборноза).

Але попри усі заходи Мартина V, ситуація була далеко не ідеальною: у XV ст. у більшості папських володінь і далі існувало двовладдя. З одного боку, ними керували папські ректори, а з іншого, – або місцева комунальна влада, або сеньйори, що визнавали себе васалами Папи. Деякі області Папської держави перебували під сильним впливом або у частковому володінні інших держав: Анконська марка – Венеції, Умбрія – Флоренції, Романья – Венеції. У центральних областях Церковної держави – Кампанії і Римському дукаті – відчувався сильний вплив князів Колонна і Орсіні. Герцогства Феррара і Мантуя стали незалежними державами, що лише формально визнавали сюзеренітет Папи» [153, с. 34].

Також Мартин V зміцнив адміністративне управління папства. Для цього він активізував діяльність Римської курії, надавши їй членам більше повноважень і доручивши Колегії кардиналів опікуватися її діяльністю. Крім того, Римську курію було значно розширено: при ній створено Папську канцелярію, Апостольську палату, Верховний церковний суд, Священну сповідальню, Секретну палату. За часів Мартина V, як зазначає Б. Тищик, всі посади продавались-купувались, що наповнювало папську скарбницю. Займався Папа також проблемою створення боєздатної папської армії, якої так не вистачало у попередні часи [149, с. 63-64].

Наступники цього Понтифіка – Папи Євгеній IV, Миколай V, Калікст III, Пій II, Павло II, Сикст IV, Іннокентій VIII, Олександр VI, які правили упродовж XV ст., також чимало істотного зробили для зміцнення Папської держави, для посилення її правосуб'єктності у тогочасних міжнародних відносинах, для реформування роботи церковних установ. Так, Сикст IV (1471-1484) обмежив повноваження міської комуни в Римі, натомість значно розширив правочинність папської адміністрації.

Усі ці реформаторські заходи об'єктивно впліталися у контекст творення нових локальних цивілізацій, пов'язаних з переходом від доби пізнього Середньовіччя до нового періоду в історії світових цивілізацій – раннього Нового часу, що датується в історико-правовій науці XVI-XVIII ст. Цей період в історії Святого Престолу і Папської держави ознаменувався як возвеличенням Католицької Церкви, так і суттєвими, а нерідко антагоністичними суперечностями у середовищах вищої ієрархії та наближеної до неї впливової елітної спільноти.

У цьому сенсі показовим є факт сприйняття і втілення ідей гуманізму, які принесла і поширювала на континенті епоха Ренесансу. З другої половини XV – до початку XVI ст. Святий Престол становив велику духовну силу. Є. Гергей, досліджуючи багатовікову історію папства, зазначає, що упродовж 1447-1521 рр. серед понтифіків, які правили у той час, було десять таких, яких заслужено називають «ренесансними папами». Так, від Миколая V почався новий напрям у тривалій історії пап. Свої позиції папи прагнули зміцнити не здійсненням реформ, що ставили під питання внутрішнє становище Церкви у системі середньовічного папства, а шляхом перетворення Папської держави під сприятливим впливом

поміркованого гуманізму і Ренесансу у велику культурну країну та підвищення її до рангу провідного князівства Італії [22, с. 195].

Водночас, перед папством постала проблема вибору нового курсу, зокрема зміцнення ролі Папської держави у тогочасних міжнародних відносинах. Реалізувати такий курс, попри проведення внутрішньоцерковних реформ, був покликаний Папа Юлій II (1503-1513). Він, здійснюючи великодержавну політику, заручившись підтримкою Габсбургів, діючи більш мирними засобами на відміну від своїх попередників, приєднуючи відвойовані у французів італійські території до своєї держави, фактично зумів поступово (щоправда, його понтифікат тривав лише 10 років) зібрати усі папські володіння в єдину, цілісну державу. Вона за своїм рівнем не поступалася іншим європейським монархіям чи абсолютистським державам, які бачили в ній партнера, до союзу з нею прагнули провідні гравці на тогочасній міжнародній арені. У Папській державі не існувало жодного політико-правового чинника, який би обмежував владу Понтифіка, тобто не було чіткої правової системи, адже усі актуальні питання врегульовувалися шляхом оприлюднення папських булл або розпоряджень місцевих ректорів, а також декретів, рескриптів і т. зв. *motu proprio* (папський рескрипт, виданий «за особистою ініціативою», що означає, що справа вирішена особисто Папою, і він є чинним, навіть якщо суперечить діючим нормам канонічного права чи іншому папському рішенню) – юридичних актів, підготовкою яких займалися службовці Римської курії, які й були зобов'язані представляти їх на місцях.

Не діяли провінційні парламенти або ж збиралися принагідно, від випадку до випадку, здебільшого за велінням ректора. Не функціонували фінансові заклади, хоча подекуди виникали установи, що нагадували банки. Отже, лише Понтифік залишався єдиним джерелом влади, у тому числі й законодавчої. Дорадчим органом була Колегія кардиналів. Отримавши кардинальську мантію, єпископ складав клятву вірності Вселенському архієрею. У цій клятві особливий наголос робився на обіцянці усіма силами і можливостями захищати *regalia beati Petri* (регалії Св. Петра) і виконувати усі настанови понтифіків з управління Папською державою [153, с. 35-36].

Два наступних понтифіки – Лев X (1513-1521) та Адріан VI (1522-1523) в основному продовжували політику Юлія II, однак мало цікавилися економічним та господарським станом Папської держави. А от Климент VII (1523-1534) першим розпочав політику уніфікації законодавства та діяв радикальніше. До середини XVI ст. усі партикулярні права різних міст і провінцій були скасовані, а Папська держава стала централізованою абсолютною монархією.

Оновлене доленосними для Католицької Церкви рішеннями довготривалого Тридентського Собору (1545-1563, мав 4 засідання), якими закріплювалася верховна влада Понтифіка, папство досягло кульмінації своєї могутності й авторитету за п'ять років правління Сикста V (1585-1590). Він одразу взявся за наведення порядку і безпеки у Папській державі, дуже жорстоко розправляючись із численними розбійними бандами, яких багато розплодилося під час правління Григорія XIII (1572-1585). За розпорядженням Понтифіка виплачувалась грошова винагорода за голову кожного розбійника. Крім того, Папа домовився з правителями сусідніх держав, щоб вони не надавали притулку злочинцям. Буквально за рік він викоринив злочинність, винищивши відомих бандитів та їхніх пособників.

Та ще більше уваги Понтифік приділив створенню адміністрації Папської держави. Це було першим кроком на шляху, так би мовити, фінансової реформи. Щоб краще зрозуміти те, що відбувалося, Є. Гергей пропонує розглянути, як формувалося грошове господарство пап упродовж XV-XVI ст. Так, фінансова система Папської держави була прикладом для монархів Європи. Розвиток міняльних контор (аналог сучасних канторів. – *Примітка Б. Г.*) став можливим завдяки широкій фінансовій підтримці пап. У самій Папській державі до середини XVI ст. податки були дуже низькими, натомість папське оподаткування на повну силу діяло за кордоном. Фінансові негаразди пап періоду Відродження стали постійними. Іннокентій VIII (1484-1492) заклав навіть папську тіару. Лев X здебільшого торгував кардинальськими призначеннями, вимагаючи за них астрономічні суми. Він сам створив 1200 нових посад і продав їх. При ньому кількість подібних посад становила 2150 із загальним річним доходом в 320 000 скудо [22, с. 252].

Державний бюджет Римської курії за Сикста V був дефіцитним. Так, сума прибутків становила майже 1,6 млн. скудо, а борги перевищували 12,2 млн., лише сплата відсотків за такий борг досягала 1,1 млн. скудо. Таке грошове господарювання було можливе тому, що забезпечувалась сплата відсотків. Банкіри надавали папам позики, бо капіталовкладення у Святу Матір-Церкву щедро компенсувалися. Тут втілювався у життя принцип: «гроші там, де влада» [22, с. 253], підтвердженням чого є успішне господарювання Сикста V. За час понтифікату він зумів наповнити золотом папську скарбницю, яка завжди була порожньою. За три роки він нагромадив у замку Святого Ангела 3 млн. золотих скудо (заповів, що після його смерті з цієї суми можна витратити гроші тільки на «богоугодну» мету). Якими ж були джерела отримання грошей? Традиційна торгівля посадами, а також маніпуляції з кредитами у розрахунку на державний борг забезпечували великі надходження.

Однак Понтифік не обмежувався фінансовими спекуляціями, а й дбав про економічне процвітання своєї держави. Наприкінці XVI ст. папи володіли багатими і родючими землями. Не лише у Романській долині збирали високі врожаї зернових культур, а й в інших провінціях. Тільки у 1589 р. вартість експортованого державою зерна становила 0,5 млн. скудо. Понтифік дбав про розвиток сільського господарства і промисловості. Так, він зобов'язав громадян держави, які проживали у сільській місцевості, висаджувати тутові дерева і дбати про них, щоб мати сировину для шовкової промисловості. У всій державі і в Римі приділялася велика увага розвитку торгівлі. Велике пожвавлення торгового обігу було характерне для папського міста Анкона.

Отже, підсумовуючи короткий аналіз бурхливої і підприємливої діяльності Папи Сикста V, підкреслимо, що він проявив себе чи не найуспішнішим менеджером за всю історію Папської держави: проводячи активну зовнішню політику, ефективно займався вирішенням економічних та соціальних питань і, крім того, встановив максимальну кількість кардиналів – 70 чоловік. Водночас відзначимо, що Д. Трофімов як автор дослідження історичного феномена – Папської держави, на наше здивування, зовсім проігнорував діяльність такого унікального

Понтифіка, згадавши лише про систему з 15 постійних Конгрегацій (кардиналів для консультування Папи з різних питань. – *Примітка Б. Г.*), утворену у 1588 р. на підставі булли Папи «*Immensa Aeterni Dei*» («Безмежний Вічний Бог») [153, с. 37].

В історії Папської держави наприкінці XV-XVII ст. вкрай негативним явищами були непотизми (вид фаворитизму, т. зв. кумівство, покровительство родичам, надання їм привілеїв), тобто призначення Понтифіком на керівні посади у курії найближчих родичів або впливових аристократів, а також відверта торгівля цими ж посадами в усій державі. Більше того, непотизм, як зазначає С. Лозинський, отримав «теоретичне обґрунтування» – ректор єзуїтського коледжу Олива доводив, що звичайному папському міністру Понтифік не буде довіряти так, як непу, тільки останній може справжнім чином про все інформувати Святий Престол. Спираючись, очевидно, на цю заяву, Папа Олександр VII (1655-1667) в 1656 р. поставив перед кардиналами риторичне запитання: чи схвалюють вони те, що він використовує у широких масштабах для справи Церкви послуги своїх близьких родичів? Ніхто, звичайно ж, не заперечував, і брат Папи Маріо вже на «законних» підставах отримав низку дуже вигідних посад, а його син став кардиналом з духовним прибутком у 100 тис. скудо [85, с. 190].

Лише за короткочасного понтифікату Климента IX (1667-1669) непотизм поступово замінювався благодійністю, сприянням матеріальному пожиттєвому забезпеченню кардиналів, єпископів та авторитетних членів кліру. Наступний Понтифік Климент X (1670-1676) повернувся до непотизму, довіряючи своєму племіннику виконання папських обов'язків. І тільки Іннокентій XII (1691-1700) рішуче намагався покласти край цьому явищу. У буллі «*Romanum duet Pontificem*» зазначалося, що Папа може призначити тільки одного кардинала-непота з доходом максимум в 12 000 дукатів [22, с. 272], завдяки чому йому вдалося подолати масовий непотизм.

Крім непотизму, ще одним негативним феноменом в історії Папської держави в цей період, як зазначає Д. Трофімов, був продаж урядових посад на конкурсній основі. У 1470 р. таких посад було 650, а в 1520 р. – вже 3500. Пояснювалось це тим, що через продаж посад поповнюється скарбниця і населення звільняється від

необхідності сплачувати нові податки. Лише у 1693 р. Папа Іннокентій XII припинив таку практику [153, с. 38].

Коли раціоналізм став ідейною основою секуляризації XVIII ст., єдиним Понтифіком, який визнавав необхідність врахування викликів часу і відходив від жорсткої замкнутої позиції несприйняття й засудження, та обрав діалог як демократичний спосіб спілкування як з прихильниками, так і з опонентами, був Бенедикт XIV (1740-1758). Він не протегував своїй рідні, навіть не дозволяв родичам селитися і жити в Римі. Завдяки таким людським якостям, його відчуттю реалій, що приходили на зміну консерватизму й схоластиці, його понтифікат сприяв тому, що дещо сповільнювалося падіння міжнародного авторитету папства. За його правління набула значного застосування практика підтримання доктринальних принципів Церкви шляхом використання конкордативної інституції. Яскравим прикладом, на думку владики С. Мудрого, є іспанський конкордат 1753 р., укладений Бенедиктом XIV і Федеріком VI, а також наступні конкордати: Міланський, Сардинський і Португальський [100, с. 95]. На підставі цих угод Папі ціною поміркованих поступок владі тих держав, правителі яких їх підписали, вдалося отримати низку матеріальних вигод та зміцнити там позиції Церкви.

У 1745 р. Бенедикт XIV опублікував одну із перших папських енциклік (пізніше такою формою звернення до людства Папи стали користуватися регулярно) «*Vix pervenit*» («Про лихварство та інший нечесний прибуток»). В ній засуджувалося лихварство, але визнавалося право брати незначні відсотки за надання позик, кредитів та ін. Це був чи не єдиний правовий акт цього Понтифіка, який стосувався економічної політики і хоч якоюсь мірою був причетний до функціонування ще Папської держави, яка після підписання Аахенського миру 1748 р. серед десяти держав на Апеннінському півострові була найбільш стабільною, хоча, як вважав французький філософ і видатний правник-конституціоналіст Ш.-Л. Монтеск'є, спосіб правління у цій державі був найгіршим з усіх, які можна тільки уявити.

У другій половині XVIII ст. ситуація ще більш загострилася під час понтифікату Климента XIV (1769-1774), який своєю буллою «*Dominus ac redemptor*

noster» 1773 р. розпустив орден єзуїтів. Папа радикально повівся із адміністраторами Папської держави – генерала ордену і його заступника кинули у в'язницю, а майно їхнє та спільників з ордену розподілили між прелатами курії. Хоч Понтифік вважався добрим управителем, проте державний борг за його правління досяг 74 млн. скудо, щорічні надходження становили лише 2,5 млн.

Незважаючи на фінансово-економічну кризу, політична ситуація у папських володіннях була найстабільнішою в Європі упродовж XVII-XVIII ст., що є своєрідним історичним парадоксом. Це частково можна пояснити тим, що система управління Церковною державою базувалась передовсім на духовному авторитеті Вселенського архієрея, а не на державних інституціях. Як вважає Д. Трофімов, такий стан речей зберігався до 1798 р., коли французькі війська на чолі з генералом Бертє окупували папські володіння і проголосили Римську республіку. Папу Пія VI (1775-1799), який відмовився зректися своєї світської влади, в насильницький спосіб вивезли до Валенсії, де він невдовзі помер. Відтак, за переконанням дослідника, вперше від 756 р. Папська держава перестала існувати [153, с. 40].

Проте, наголосимо, що, незважаючи на різні воєнні та політичні перипетії Папська держава усе ж таки функціонувала аж до 1870 р., тож Д. Трофімов не мав підстав для такого висновку. Так, Понтифік Пій VII (1800-1823) після того, як наполеонівські війська були вигнані з Італії, а в Римі неаполітанці реставрували монархію, звільнившись від опіки австрійців, у червні 1800 р. в супроводі ескорту з угорських гусарів в'їхав у столицю, де виголосив промову, в якій, зокрема, заявив про реставрацію Папської держави. Наступного року, після проведених перемовин з французами, Наполеон погодився на відновлення цієї держави, щоправда, у межах, значно менших від тих, в яких вона існувала наприкінці XVIII ст. У травні 1801 р. у Парижі Бонапарт і Консальві, статс-секретар Папи, підписали конкордат, за яким відновлювалася світська влада Понтифіка на значній частині Папської держави.

Однак згодом взаємини між Пієм VII та імператором погіршилися, оскільки Понтифік не погоджувався на те, щоб стати «наполеонівським патріархом». Суперечності між ними завершилися тим, що в 1809 р. Наполеон ліквідував Папську державу, а Рим та його околиці приєднав до Франції. У відповідь на це Пій VII 10

червня 1809 р. відлучив імператора від Церкви, як такого, що спокусився на Патримоніум Св. Петра [22, с. 291-292].

Після того, як Наполеон підписав акт про зречення від влади, а Папа повернувся до Риму, він почав заговати з наполеонівським маршалом Мюратом, визнавши його правителем королівства взамін на можливість відновлення Папської держави. Зрештою її доля вирішувалася на Віденському конгресі 1814-1815 рр. Заручившись підтримкою некатолицьких держав (Англії, Пруссії, Росії), статс-секретар Понтифіка Консальві повернувся до Риму з дуже доброю вісткою: своїм рішенням від 9 червня 1815 р. Віденський конгрес відновив у попередніх кордонах, лише з мінімальним відхиленням, Папську державу, а Папі надавався захист за міжнародним правом [3, с. 294].

Хоч Пій VII не приєднався до Священного союзу, проголошеного трьома монархами імперій – переможців зухвалого Бонапарта, проте Понтифік усіяко підтримував їхню політику придушення національно-визвольних революцій народів, які входили до складу цих імперій. Так, у 1821 р. Пій VII засудив і заборонив організацію карбонаріїв, які виступали за визволення італійських провінцій та об'єднання їх в одну унітарну державу. А його наступники не приховували свого вкрай реакційного ставлення до польського повстання 1831 р., до «весни народів» 1848 р.

Як відомо, у Новий час, коли відбувалося зміцнення буржуазії, остаточне оформлення нових політичних і правових систем, зародження плюралістичної демократії, настала можливість для широких кіл політично активного громадянства брати участь у найрізноманітніших процесах революційного характеру [147, с. 8]. Саме такі процеси відбувалися в Італії, де з початку 60-х рр. XIX ст. розгорнувся другий етап революційного руху, піднятого легендарним полководцем Дж. Гарібальді, який створив кілька великих загонів добровольців, щоб визволити окуповані австрійцями території. На чолі цих загонів він здійснив рейд на південь до Неаполітанського королівства, а потім – до Центральної Італії, після визволення якої її було приєднано до П'ємонту (крім Папської області). Гарібальді хотів продовжити похід до Риму, але Дж. Мадзіні, який для нього був натхненником і учителем,

відмовив його від такого наміру, адже це могло спровокувати війну з Францією, монарх якої був з 1849 р. гарантом недоторканності території, що належала Папі. Щоб уникнути громадянської війни, Гарібальді у жовтні 1860 р. погодився припинити «похід на Рим» і передав командування військом королеві Віктору Емануїлу II.

Завершивши визволення Південної Італії, Сицилії та Неаполя, війська Гарібальді пішли на північ до Папської держави. Тоді Пій IX (1846-1878) зібрав майже 20-тисячний легіон переважно із французів, австрійців, швейцарців, бельгійців для захисту своєї держави. Цей легіон гарібальдійцями був розбитий, і з листопада 1860 р. влада Папи обмежувалася лише Римом і Патримоніумом Св. Петра (четвертою частиною колишньої території держави; до того ж цей залишок було врятовано лише тому, що він опинився під окупацією французів).

Розлючений Пій IX оголосив анафему «грабіжникам» Папської держави, а згодом і королю. Тимчасовою столицею Італії стало місто Турин. А коли після успішних перемовин Наполеона III і Віктора Емануїла II було досягнуто згоди, за якою упродовж двох років французькі війська покинуть Рим, Понтифік видав у 1864 р. енцикліку «*Quanta cura*», якою заявив про свій антагонізм до буржуазного світу, запламував й гнівно засудив усі без винятків ідеї прогресу як єретичні. Джерелами лжевчень він назвав матеріалізм, секуляризацію суспільства, атеїзм. Особливо шкідливими проголосив раціоналізм, лібералізм, комунізм і натуралізм [22, с. 297].

Конфронтація між Святим Престолом і державою (Італійським королівством) посилювалася. У 1865 р. столицею стала Флоренція; у 1866 р. після поразки у війні з Пруссією Австрія відмовилася від Венеції. Для об'єднання Італії тепер бракувало тільки Риму. У 1867 р. Папу Пія IX від армії Гарібальді захищали війська Франції та п'ємонтського короля. З почуття вдячності Понтифік у 1868 р. видав буллу «*Non expedit*», в якій проголосив заборону католикам-італійцям брати участь у парламентських виборах і взагалі у політичному житті держави, досить відверто провокуючи вірян до непослуху уряду країни.

Відтак, Є. Гергей підсумовує, що фінал політичної боротьби (мається на увазі конфронтація між папством і світською владою. – *Примітка Б. Г.*) завершився в

1869-1870 рр.: з боку Папи – ухваленням на I Ватиканському соборі догмату про Папську недоторканність, а з боку Італійської держави – приєднанням Риму і Патримоніуму Св. Петра та ліквідацією світської влади Папи [22, с. 296-316].

Проведений у жовтні 1870 р. референдум серед жителів Риму стосовно приєднання міста до Італії продемонстрував їхню волю: за – понад 133,6 тис., проти – 1,5 тис. Отож у липні 1871 р. місто Рим стало столицею Італійського королівства. Відтоді Святий Престол упродовж 58 років відмовлявся визнавати Італію як суверенну незалежну державу. Інша сторона шукала різні шляхи порозуміння, йшла на поступки. Однак Святий Престол в особі понтифіків Пія IX, Лева XIII, Пія X, Бенедикта XV твердо і послідовно відстоював свої консервативні позиції.

2.3 Латеранські угоди 1929 р. та їхня роль в утворенні Держави-міста Ватикан: укладення, зміст, оцінка. Міжнародна правосуб'єктність Святого Престолу та Держави-міста Ватикан

Доленосні події в історії папства наприкінці XIX ст. припали на понтифікат 255-го Папи Римського Пія IX (1846-1878), якому судилося бути свідком багатьох визначних історичних перипетій: Великої Французької революції (адже народився в 1792 р.), завойовницьких війн Наполеона Бонапарта, утворення Священного союзу трьох імператорів держав-переможниць, кількох війн та революційних потрясінь у Німеччині, Італії, Російській імперії. А «весну народів» 1848 р. він вже зустрів на Папському престолі, продемонструвавши несподівано повне соціально-політичне перевтілення. Як так сталося і чому? Часткову відповідь на ці запитання дає згаданий польський історик: «Через місяць після обрання Папою Пій IX оголосив амністію для усіх політичних в'язнів у Папській державі. А було їх понад десять тисяч. Втішений народ ... очікував, що Папа стане глашатаєм об'єднання Італії. З ентузіазмом про нього писали Мадзіні, Джоберті та інші італійські патріоти. Та незабаром вони переконалися, наскільки безпідставними були їхні надії» [67, с. 211].

У 1848 р. (наприкінці другого року понтифікату. – *Примітка Б. Г.*), коли вирішувалася доля Італії у боротьбі з Австрією, спалахнуло повстання у самому

Римі. Пій IX не відважився вступити у боротьбу з Австрією, врятувався втечею, а повернувся лише тоді, коли австрійські і французькі війська повністю контролювали ситуацію в Італії. Але це повернення було принизливим. Італійський народ відвернувся від Папи. З того часу Понтифік енергійно розпочав боротьбу з будь-якими проявами лібералізму, а тим більше з соціально-релігійними доктринами, які він вважав «силами пекла». Він опублікував серію енциклік, в яких засуджував підривні гасла соціалістів, комуністів та інших «змовників», які, на його думку, «загрожують свободі Церкви» [67, с. 211]. Як свідок і певною мірою учасник суспільно-політичних змін, що бурхливо відбувалися не лише у Західній Європі, а й на інших континентах, Понтифік передбачав і відчував, що очолювану ним інституцію (з певними ознаками державності) не оминуть також серйозні потрясіння, а тому вдався до найреакційніших засобів їхнього попередження.

У 1864 р., коли Італія все більше наближалася до свого національного об'єднання і створення єдиної держави, Пій IX опублікував енцикліку «*Quanta cura*» («Засудження поточних помилок») і доданий до неї «*Syllabus errorum*» («Перелік найголовніших хибних поглядів нашого часу»), в якому наводилося 80 таких застережень (зокрема, пантеїзм, натуралізм, раціоналізм, соціалізм, комунізм, таємні товариства, біблійні товариства, принципи свободи совісті, відокремлення Церкви від держави, визнання протестантизму однією із Церков тощо. – *Примітка Б. Г.*), які держава повинна засуджувати та на виправлення яких повинна постійно впливати [214]. Характеризуючи цей певною мірою нормативний акт, С. Лозинський справедливо підкреслює, що у ньому, у т. ч., належали до, так би мовити, «помилки» твердження, що римські папи переступали межі своєї влади й узурпували права володарів (королів, імператорів та ін.), а також, що у разі колізії між законами світської та церковної влади, світське право має переваги перед церковним [85, с. 351]. Цей перелік, наповнений схоластикою Середньовіччя, ідеями й практикою Святої інквізиції, одним словом, тенденційністю теократичної догматики часів пап Григорія VII та Іннокентія III, був таким відкритим виявом ворожості Пія IX у ставленні до нової епохи, що у низці країн, зокрема у Франції та Італії, заборонили його публікацію» [22, с. 315].

Наступним кроком Понтифіка стало скликання 20-го Вселенського (або I-го Ватиканського) Собору, про що Папа сповістив у буллі «Aeterni Patris» 1868 р. Собор тривав упродовж двох наступних років і в 1869 р. прийняв Догмат про непомильність Папи. Понтифік відразу ж затвердив це рішення й урочисто оголосив його в догматичній конституції «Pastor aeternus» 1870 р. [22, с. 318]. На цей догмат можновладці Європи зреагували рішуче: фактично повною ліквідацією світської влади папства. Внаслідок франко-пруської війни позбувся трону Наполеон III, який підтримував світську владу папства, була створена єдина держава Німеччина. Зазнавши поразки під Седаном, французи вимушені були покинути Рим. Король Італії Віктор Емануїл II звернувся повторно до Пія IX з пропозицією добровільно відмовитися від світської влади на умовах надання йому гідної компенсації і гарантій. Однак Понтифік категорично заперечив, заявивши, що підкориться лише силі.

Саме безпосередня причетність до такої конфронтації Пія IX і його найближчого оточення започаткувала т. зв. «Римський процес», що згодом отримав назву «Римського питання» («La questione romana»), вирішення якого тривало досить довго і логічно завершилося укладенням Латеранських угод.

Зазначимо, що в історії світових цивілізацій такого стибу протистоянь між світською і релігійною владою зафіксовано немало. Відбувалися вони на територіях країн Азії й Африки, обох Америк, оминули хіба що Австралію. Однак випадок, про який йдеться, є всі підстави вважати безпрецедентним, до того ж за значенням і наслідками винятково важливим й унікальним у світовій історії, смисл і призначення якої з позицій екзистенціальної філософії осмислював один із найвидатніших мислителів XX ст. німецький філософ Карл Ясперс. Він писав: «Історія – це постійне і наполегливе просування вперед окремих людей. Вони закликають інших йти за ними. Ті, хто їх чує і розуміє, приєднуються до цього руху. Однак разом з тим історія залишається і просто сукупністю подій, де постійно лунають даремні заклики, за якими не йдуть і від яких відстають. Певна величезна сила інерції начебто постійно паралізує усі пориви. Могутні сили величезних мас з їхніми опосередкованими запитами придушують усе те, що не відповідає їм. Все те,

що не знаходить місця і не має сенсу з точки зору масових вимог, що не зустрічає віри, повинно щезнути. Історія – це велике питання, яке ще не отримало вирішення, яке буде вирішене не думкою, а тільки самою дійсністю; питання це зводиться до того, чи є історія у своєму пориві лише миттю, проміжною ланкою між неісторичним існуванням, або це прорив глибинних можливостей, які навіть у безмежних нещастях, піддаючись небезпекам і постійним втратам, загалом ведуть до того, що буття буде відкрите людиною, а вона сама у непередбаченому зльоті знайде свої невідомі досі можливості» [171, с. 73-74].

Глибинний сенс цієї сентенції у нашому контексті вбачається, на наш погляд, насамперед у тому, що усякий історичний поступ (дія, вчинок і т. ін.) пов'язаний з «окремими людьми», суспільно-активними особами, інтелектуальними особистостями, життєдіяльність яких залишає помітний слід у світовій чи локальній історії. Коли йдеться про місце конкретної людини в історії, а саме у такому напрямі варто екстраполювати усі смисли, закладені в цьому філософському вислові, то, очевидно, слід пригадати одну з головних тез з відомої праці російського філософа Г. Плеханова «До питання про роль особи в історії» (1898 р.): «видатні особистості – творці історії». Це він обґрунтовував з позиції моністичного (перш за все духовного) погляду на розвиток світових і локальних цивілізацій.

Тож, повертаючись до мімікрійних перетворень певною мірою навіть сумнозвісного Понтифіка, який, безперечно, увійшов в історію папства як своєрідна войовнича особистість, маємо відзначити, що свою особливу роль у цій історії він відіграв «на відмінно». Саме Пій IX став суб'єктом права, з діяльністю та політичною поведінкою якого пов'язане виникнення й актуалізація т. зв. «Римського питання». До цієї проблеми була повернута упродовж кількох десятиліть в останній чверті XIX – на початку 20-х рр. XX ст. увага міжнародної спільноти, її порушували на європейських форумах політики провідних країн нашого континенту. Її причини і наслідки вивчали історики, соціологи, політологи, про неї писали і розповідали у різних засобах масової інформації Європи і світу.

Серед тих, хто досліджував конфліктну ситуацію, що виникла у 70-80-і рр. XIX ст. між світською владою Італійського королівства (згодом республіки) і Папою

Пієм ІХ та його найближчим оточенням, був історик, журналіст, політичний діяч, юрист за освітою Раффаело де Чезаре. Поселившись на початку 70-х рр. у Римі, відкривши там адвокатський офіс, він налагодив контакти з редакціями місцевих часописів, де й опублікував кілька статей про актуальні місцеві події. В одній з них він вжив термін «Римський процес», що згодом трансформувався у «Римське питання». Цей термін вже досить аргументовано присутній у книзі «Останні дні папського Риму», яку дослідник видав у Лондоні у 1909 р. [193]. Так поіменована з його подачі серйозна міжнародна політико-правова проблема ввійшла в історію Італії, Святого Престолу, а також Держави-міста Ватикан, адже її вирішенням, що тривало десятки років, займались провідні політики Європи, а також п'ять понтифіків.

Упродовж 80-90-х рр. ХІХ ст. «Римське питання» обговорювалося з різних політико-правових, ідеологічних позицій багатьма науковцями. Воно було темою чисельних публікацій провідних засобів масової інформації європейських та інших країн світу. І навіть пізніше до нього поверталися ті, хто у монографіях чи публіцистичних книгах висвітлював історію Християнської, зокрема Римо-Католицької Церкви, діяльність очільників Апостольської Столиці.

Безумовно, не могла проігнорувати цю тему і радянська історіографія. Так, пишучи про роль Ватикану у поширенні впливу і зміцненні авторитету Католицької Церкви, даючи, звісно, оцінку цих глобальних процесів з позицій марксистсько-ленінської догматики, радянський історик М. Шейнман зупинявся, між іншим, і на ролі розв'язання «Римського питання» (звичайно наголошуючи при цьому на те, що папство й у цій ситуації виступало, за словами вождя світового пролетаріату, «як зброєносець імперіалістичної буржуазії», «як запеклі реакціонери по всій лінії» у досягненні деякої стабілізації міжнародного становища у міжвоєнний період) [161, с. 168-169]. Однак, як би не висвітлювалася ця проблема, але саме вона започаткувала «Римський процес» – офіційне становлення державності Ватикану.

Отже, як сформувалося «Римське питання», у чому його суть, яким чином воно вирішувалося, як вдалося досягти позитивних результатів? Відповідь на такі запитання – це сторінки історії держави і права Святого Престолу й Ватикану, це

унікальний досвід творення локальної цивілізації, це, знову ж таки, безпрецедентний приклад, за К. Ясперсом, «просування» по щаблях історії особливої людини – світського і духовного авторитета, виняткової особистості, поведінка і дії якої спричинили появу на міжнародній арені «Римського питання».

Незважаючи на ворожу налаштованість Папи Пія IX, італійський король, уряд та парламент робили толерантні кроки для пошуку порозуміння зі Святим Престолом. Щоб утихомирити прихильників Католицької Церкви у світі (очевидно, йшлося не тільки про це. – *Примітка Б. Г.*), у тому числі й своїх власних громадян, як зазначає проф. Б. Тищик, італійський уряд відразу після захоплення Риму опублікував прийнятий 13 травня 1871 р. парламентом закон «Про гарантії» («Про гарантії прерогатив Папи і Святого Престолу та про взаємовідносини держави і церкви»). Закон гарантував Папі вищі почесті й особисту недоторканність, повну свободу у здійсненні духовної влади, право приймати і скеровувати в інші держави послів, екстериторіальні привілеї у Ватиканському і Латеранському палацах у Римі, як і в Папській резиденції в Кастель-Гандольфо, а також щорічну дотацію 3,2 млн. лір (ця сума відповідала витратам курії на утримання всього персоналу та на інші потреби. – *Примітка Б. Г.*). Закон також знімав обмеження на право зборів духовенства і скасовував обов'язок присягати на вірність королеві [149, с. 136].

Як же відреагував Понтифік на такий толерантний жест? Оперативно, відразу ж через два дні після публікації цього закону, він оприлюднив енцикліку «*Ubi nos*», в якій категорично відкинув закон, водночас проголосивши про невизнання Італійської держави, а також уже вдруге назвав себе «в'язнем Ватикану». З цього приводу Є. Гергей зазначає, що затворництво Пія IX (в ідейному сенсі у рамках Догмату про непомильність, а у фактичному – у стінах Ватикану) призвело до його повного відсторонення від громадської спільноти. Папа відмежувався від розуміння буржуазного розвитку, включаючи і такі його наслідки, як створення національних держав. Він вступив у конфлікт не тільки з Італією, а й із створеною в 1871 р. єдиною Німеччиною. Адже Бісмарк вважав зовнішнім ворогом єдиної Німеччини католицьку Австрію Габсбургів, а своїм внутрішнім ворогом – саме католицький партикуляризм [22, с. 322]. І справді, молода держава зазнавала відчутних втрат у

своєму суверенітеті від прагнення лідерів окремих провінцій, колишніх князівств якомога більшої незалежності від центру, отримання ексклюзивних привілеїв, на що дуже гостро і рішуче реагував «залізний» канцлер.

Відтак, «Римське питання» певною мірою переносилося на німецькі терени, хоча прямого стосунку до них не мало. Проте за своїми конфліктогенними ознаками (а цьому, безперечно, сприяла ворожа налаштованість Пія IX) те, що відбувалося у цій царині в Німеччині, було дуже подібним до ситуації в Італії. Римський Понтифік енциклікою «*Quod nunquam*» від 5 лютого 1875 р. оголосив недійсними всі ті закони, які обмежували папську верховну владу над німецькою церквою. Це вже було відкритим втручанням у внутрішні справи Німецької держави [22, с. 322].

Цитуючи одне з найдавніших католицьких (єзуїтських) періодичних видань «*La Civiltà Cattolica*» (1871, series VII, vol. 3, p. 483), Д. Трофімов підкреслив, що свою відмову зректися монархічної влади у Папській державі Папа Пій IX мотивував тим, що дочасні володіння є священною спадщиною, яка століттями передається від одного папи до іншого, її треба шанувати і зберігати [153, с. 82-83].

Тенденційність позиції цього Понтифіка була перехідним етапом до сучасного погляду на природу світської влади Папи. Досить чітко й послідовно це підтвердилося за наступників Пія IX, які, як і він, надалі відмовлялися визнавати суверенність Італійської республіки, продовжували зберігати самопризначений статус «в'язнів Ватикану», усіяко поглиблюючи конфліктні процеси і гальмуючи вирішення «Римського питання». Так, Лев XIII (1878-1903) незабаром після інтронізації у своїй першій енцикліці «*Inscrutabili Dei Consilio*» (1878 р.), присвяченій соціальним лихам того часу, повторив протести свого попередника проти анексії Папської держави. У § 12 енцикліки Лев XIII підкреслив, що її існування є необхідною умовою для «вільного визнання Нашого служіння, тому ми маємо відновити такий стан речей, в якому Божа Премудрість з давніх-давен помістила Римського Понтифіка...» [213].

Аналізуючи цю енцикліку, Д. Трофімов цілком слушно відзначає, що позиція Лева XIII стала значним кроком назад у розумінні природи Церковної держави. Це фактично було поверненням до вчення середньовічних ієрократів, за яким природа

папських дочасних володінь пов'язувалася з правлінням уряду Вселенського архієрея і виводилася з Божого Закону. Саме тому, що суспільна думка зовсім інакше сприймала Папську державу, ніж Папа Лев XIII, його заклик майже не зустрів прихильності навіть серед католицької спільноти Риму і був проігнорований нею [153, с. 83-81].

Специфічні умови, за яких довелося цьому Папі виконувати вищі владні повноваження, очолюючи Католицьку Церкву (а його понтифікат тривав 25 років), змусили його вибудувати нову модель функцій Папи – хоч непомильний авторитет і верховенство його були визнані догматом, однак межі його влади як у політичній, так і у внутрішньоцерковній сферах усе ж були істотно обмежені. Вірячи у силу друкованого слова, Лев XIII опублікував 86 енциклік – набагато більше, ніж будь-хто з його попередників чи навіть наступників. Найбільший суспільно-політичний резонанс з-поміж них викликала енцикліка «*Regum novarum*» від 15 травня 1891 р. У ній було сформульовано початкові концептуальні підходи ставлення Церкви до вирішення актуальних соціально-економічних проблем, фактично закладено основи офіційної католицької соціальної доктрини.

На відміну від попередника Лев XIII доклав багато зусиль для поліпшення дипломатичних, політичних і міжцерковних відносин із сусідніми державами. Він подбав про те, щоб утримати на належному рівні ранг католицького єпископату у провідних європейських країнах. Цьому великою мірою сприяло укладення договору з Німецькою імперією, а також налагодження контактів з її правителями. Так, заслуги канцлера Бісмарка Лев XIII відзначив високою нагородою – орденом Христа. Імператор Вільгельм II двічі побував з державними візитами у Ватикані. Понтифік шукав контактів навіть з англіканцями, щоб знайти способи примирення їх з Апостольською столицею. Ці та багато інших дипломатичних заходів, хоч і мали позитивний вплив на поліпшення стосунків із Святим Престолом, однак не позначилися на посиленні його авторитету настільки, щоб Лев XIII міг сподіватися на відновлення Папської державності, що, звичайно, було однією з його головних цілей.

Його наступник Папа Св. Пій Х (1903-1914), виходець із низів (син листоноші і кравчині), зробив таку надзвичайну кар'єру завдяки своєму великому працелюбству, наполегливості, ерудиції, вмінню добирати фахових помічників. В енцикліці «*E supremi apostolatus cathedra*», опублікованій 4 жовтня 1903 р. у зв'язку зі вступом на престол, було викладено програму консервативного реформування Церкви.

Продовжуючи вважати себе «в'язнем Ватикану», Пій Х в історії папства відомий як великий реформатор. Серед здійснених за його понтифікату найважливішою слід вважати реформу управління Церквою та її інституціями, зокрема Римською курією. Ця реформа була дуже необхідною після ліквідації Папської держави. Особлива увага приділялася реорганізації й удосконаленню діяльності куріальних конгрегацій. Кожній із 12 конгрегацій було чітко визначено повноваження і завдання. Понтифік розглядав конгрегації як основні ланки церковного урядування. У ході реформи він не тільки упорядкував структурно ці ланки, а й подбав про їхнє кадрове зміцнення. Крім того, він розділив церковний суд, спеціально реорганізував трибунал (*Romana Rota*).

Водночас Пій Х став непримиренним борцем з модернізмом, яким вважалася нова філософсько-релігійна течія, представники якої закликали до осучаснення католицької ідеології і пристосування її змісту і мови до рівня думки людини ХХ ст., що руйнувало засади і традиції середньовічної схоластичної філософії, яких дотримувався Понтифік та його кардинальське оточення.

Папа дещо послабив трактування й застосування принципу «*Non expedit*» («Недоцільно»), запровадженого Пієм ІХ у 1868 р. в одноіменній буллі, яка забороняла італійським католикам брати участь в парламентських виборах та загалом у політичному житті Італійського королівства, чим спонукала віруючих до відмови від підпорядкованості Італійській державі. Відтак, це певною мірою вплинуло на потепління відносин з урядом Італії, хоча Пій Х усе ж і надалі дотримувався попередньої негативної позиції, ігноруючи будь-які можливості вирішення «Римського питання».

Нелегке випробування випало на долю наступника Пія X – Бенедикта XV (1914-1922), кардинала із Болоньї. Його понтифікат припав на роки Першої світової війни, тож у своєму першому пастирському посланні «*Ubi regiculum*» від 8 вересня 1914 р., зверненому до католиків усього світу, Папа наполегливо просив відновити мир, та водночас заявив про суворе дотримання нейтралітету Святим Престолом.

1 листопада 1914 р. під час інтронізації Бенедикт XV звернувся з енциклікою «*Ad Beatissimi Apostolorum*» із засудженням розв’язаної провідними країнами Європи війни, із вимогою припинити її, називаючи основною причиною світового збройного конфлікту дехристиянізацію, безвір’я. Програмна енцикліка, як зазначає Є. Гергей, підкреслювала авторитетність Папи та необхідність обговорення «Римського питання» як проблеми реставрації світської влади Папи, відображаючи традиційні позиції. Бенедикт XV під час свого понтифікату прагнув синтезувати провідні ідеї, які викладалися Левом XIII і Пієм X [22, с. 352].

Нова Європа після Паризької мирної конференції, яка підбила підсумки Першої світової війни, освоювала запропоновану систему врегулювання міжнародних відносин. У цьому контексті постав ще більш актуальним пошук шляхів вирішення «Римського питання». 23 травня 1920 р. Бенедикт XV опублікував енцикліку «*Pasem Dei Munus Pulcherrimum*», в якій висловив свою критичну думку про Паризький мир, заявивши, що цей договір не спрямований на справжнє примирення ворогуючих сторін, а передбачає хиткість миру, а також принизливе ігнорування прав Святого Престолу.

Поза тим, завдяки успішній дипломатії (встановлення толерантних відносин зі старими і новими державами після війни між Східною і Центральною Європою) папство знову завойовувало міжнародний авторитет. Про це свідчить такий факт: на початку 20-х рр. кількість послів, акредитованих при Святому Престолі, досягла 25 осіб. Ще більшого успіху в цьому напрямі досяг наступник Бенедикта XV – Пій XI (1922-1939). Його рішучість характеризує такий факт: відразу ж після завершення конклаву новий Папа вийшов на зовнішню лоджію собору Святого Петра і вперше з 1870 р. проголосив благословення «*Urbi et Orbi*» («Місту (Риму) та світу»); таким

символічним виходом із «ув'язнення» він зробив цілком прозорий натяк на те, що мав намір урегулювати «Римське питання».

В енцикліці «*Ubi arcano Dei*» від 23 грудня 1922 р. Понтифік визначив основні напрями своєї діяльності, що згодом деталізував у багатьох енцикліках з питань релігії, моралі, суспільства, політики. У цій програмній енцикліці висувалася й обґрунтовувалася теза: основою для суспільного миру, а також для миру між народами може стати рехристиянізація суспільства. Для цього держава повинна надати Церкві повну свободу, а Церква натомість повинна підтримати державу у справі встановлення і зміцнення порядку.

У цьому контексті, на нашу думку, слід звернути увагу на доречне зауваження відомого радянського історика Й. Григулевича про те, що Пій XI відчував до Беніто Муссоліні явну симпатію. Особливо захоплено говорив про нього у перші роки фашистської диктатури, коли Муссоліні не тільки придушив антифашистський рух, а й не скупився на дружні жести на адресу Ватикана [27, с. 82]. Тож фашистська партія, яку очолив хитрий і безцеремонний демагог дуче, як підкреслює проф. Б. Тищик, швидко знайшла порозуміння з Ватиканом [149, с. 167], адже вже у той час Муссоліні активно готувався до захоплення влади, налагоджуючи контакти з різними політичними угрупованнями та організаціями [154, с. 23-24], а також із новим Понтифіком. Отримавши перемогу на парламентських виборах 6 квітня 1924 р. (партія Муссоліні здобула абсолютну більшість у парламенті), лідер фашистського блоку заявив: «Ніхто тепер не може сумніватись у схваленні нацією нашої роботи» [149, с. 178]. Він публічно відмовився від своїх антицерковних домагань, що сприяло зміцненню його зв'язків з Апостольською столицею, і таким чином досить швидко завоював симпатії кардиналів, які належали до консервативної групи Римської курії.

Після того, як Святий Престол упевнився в тому, що уряду диктатора не загрожує відставка, що він користується довірою короля, влітку 1926 р. розпочав переговори. А сам Муссоліні, хоч і дотримувався принципу, що в італійському суспільстві не має залишатися нічого навіть найменшою мірою опозиційного до влади, однак оцінював вплив Католицької Церкви в Італії і став вживати

різноманітні заходи, спрямовані на покращення з нею відносин. До певної міри Церкву і державу поєднувала спільна неприязнь до соціалістичного та комуністичного рухів, до соціальних протестів. Можливо, свою роль відіграло й честолюбство Муссоліні, бо тодішні політики вважали, що тільки визначний авторитетний державний діяч може розв'язати «Римське питання», встановивши співпрацю держави і Ватикану [149, с. 196].

На зближення майбутніх суб'єктів важливих переговорів вплинуло те, що держава в особі керівника уряду була готова йти на компроміси, поступатися деякими принциповими позиціями. Хоч фашисти протестували проти втручання церковників у світські справи держави, але Муссоліні не вимагав жодних гарантій щодо збереження світського характеру Італійської держави. Навпаки, фашистський диктатор заявляв (і в парламенті, і на засіданнях уряду) про доцільність окатоличити державу, наголошував про християнські традиції народу, про його особливу «католицьку місію». Балакучий дуче, розраховуючи на підтримку церковних ієрархів у проведенні свого політичного курсу, говорив про свободу Церкви у духовній сфері, навіть про намір визнати католицизм державною релігією. Відтак, формувалися сприятливі політико-правові передумови для проведення переговорів.

З обох сторін було сформовано для участі у них делегації, до складу яких залучили відомих й авторитетних церковних і державних діячів, високофахових юристів. Так, від Святого Престолу очолював делегацію Державний секретар, відомий правник, досвідчений політик і дипломат, кардинал П. Гаспаррі, а від Італійської держави – Б. Муссоліні як глава уряду. Переговори тривали майже два з половиною роки. За цей час відбулося 110 засідань, було напрацьовано близько 20 варіантів тексту домовленостей [34, с. 23].

Як свідчать опубліковані згодом документи, вдалося досягти консенсусу з багатьох принципових проблем, але чимало складних ситуацій, які виникали упродовж майже 60 років, відколи припинила існування Папська державність, потребували переосмислення відповідно до нових правових норм. Розв'язання колізій юридичного характеру нерідко відбувалося із залученням експертів, фахівців міжнародних організацій. З цього приводу слід погодитися із слушним зауваженням

дослідника цієї проблеми, українського політолога В. Мельника про те, що загальний контекст «Римського питання» визначався наступним: Святий Престол втратив територіальне закріплення на користь Королівства Італії. Воно грубо анексувало землі, сувереном яких виступав Папа Римський. При цьому, більшість держав Західного світу, а також православна Російська імперія продовжували визнавати суверенітет Святого Престолу. Увесь цей заплутаний контекст міжнародно-правових колізій зумовив необхідність юридичного визначення взаємовідносин між офіційним Римом та «Ватиканським пагорбом» [93, с. 57]. І в цьому сторони досягли згоди, завершивши тривалі переговори підписанням 11 лютого 1929 р. Латеранських угод (назва походить від Латеранського палацу на території Ватикану, де й відбувались переговори). Свої підписи на трьох окремих правових актах, з яких склалися Латеранські угоди (Політичний договір, конкордат та фінансова конвенція), поставили: від Святого Престолу – Державний секретар кардинал П. Гаспаррі; від Італійської держави – за дорученням короля Віктора Емануїла III прем'єр-міністр Б. Муссоліні. А 7 червня 1929 р. парламент Італії ратифікував цю угоду, відповідно санкціонування її здійснив і Папа Римський. Після обміну ратифікаційними грамотами цей цілісний комплексний правочин набув чинності і міжнародно-правового визнання [8, с. 247].

Таким чином, відбулося становлення Держави-міста Ватикан, а також остаточне розв'язання «Римського питання». Навіть у тогочасних (маємо на увазі 30-40-і рр. ХХ ст.) авторитетних фахівців із міжнародного права жодних застережень щодо змісту, форми укладених угод, їхнього ратифікаційного затвердження та інших можливих нормативно-процесуальних чи процедурних аспектів не виникало, навпаки, європейська спільнота правників-міжнародників дуже позитивно оцінила роботу юристів, причетних до напрацювання основних положень усіх трьох документів Латеранських угод. Як зазначає В. Мельник, структуру та суть Латеранських домовленостей (автор чомусь наполягає на цьому терміні. – *Примітка Б. Г.*) було добре проаналізовано у працях радянських дослідників М. Шейнмана «Ватикан між двома світовими війнами» (1948) [162, с. 58] та М. Ковальського «Католицизм і дипломатія» (1969) [65, с. 142]. Звісно, нашим

сучасникам добре відомо, якими тенденційними були цей аналіз і оцінка, проте навіть увага до цього «акту доброї волі» двох авторитетних гравців на тогочасній міжнародній політичній арені з боку заангажованих науковців – представників вкрай ворожої тоталітарної системи – свідчить про глобальне значення цієї події.

Однак у деяких пізніших представників юристів-міжнародників (60-70-і; навіть 90-і рр. ХХ ст.), як видається, виникають певні, так би мовити, наукові неточності й неузгодженості, коли йдеться про основний результат Латеранських угод – появу й утвердження на світовій політичній арені Держави-міста Ватикан під суверенною владою Святого Престолу, що разом утворили єдиний суб'єкт міжнародного права. Тому зупинимось детальніше на розкритті специфіки міжнародної правосуб'єктності Святого Престолу та трактуванні юридичною наукою сучасного міжнародно-правового статусу Держави-міста Ватикан.

Так, авторитетний український правник-міжнародник О. Тарасов зазначає, що у наш час носієм суверенної міжнародно-правової особи є адміністративний центр Католицької Церкви [145, с. 233-234], посилаючись у такому визначенні поняття державності Ватикану на статтю американського науковця Я. Абдулли [172, с. 1840]. Таку ж позицію поділяє й український вчений М. Отрош, автор дисертаційного дослідження з цієї тематики [114, с. 45-64]. Як наголошує О. Тарасов, спроби деяких дослідників розібратися, де ж закінчується один самостійний соціальний суб'єкт і починається інший незалежний учасник міжнародних відносин – як внутрішніх, так і зовнішніх, – виявилися марними [145, с. 234]. Зокрема, він називає двох таких науковців: французьку М.-П. Ланфранчі [203] та американця Я. Броунлі, який, між іншим, вказував, що проблему правосуб'єктності, відірваної від територіальної основи, важко розглядати ізольовано через взаємодії між Державою-містом Ватикан, Святим Престолом і Римо-Католицькою Церквою [12, с. 115].

Отож, серед вчених-юристів, фахівців з проблем міжнародного права та представників історико-правової науки давно триває дискусія з приводу того, як визначити правосуб'єктність двох соціальних утворень – Святого Престолу і Держави-міста Ватикан (при верховенстві першого за канонічним правом, зважаючи

на їхній тісний політико-правовий взаємозв'язок на міжнародній арені). Важливо це з'ясувати і для історії держави і права, щоб визначити місце і значення такого унікального державно-правового явища, «історичного феномена». На нашу думку, слушне зауваження висловив О. Тарасов, підкресливши, що у міжнародній практиці Католицької Церкви залежно від зовнішньополітичних обставин використовуються обидва найменування. При тому від зміни найменування міжнародно-правова природа соціального суб'єкта як суверенної особи не змінюється. Проте подібна варіативність дозволяє Католицькій Церкві мати куди більші зовнішньополітичні можливості, ніж у держав. Наприклад, держави не мають права прямо звертатися до іноземних громадян, а Святий Престол таке право має щодо католиків [145, с. 235].

Своє застереження відомий український правознавець підтверджує вдалим, на наш погляд, цитуванням витягу з п. 4 періодичної доповіді Святого Престолу, представленої Комітету з ліквідації расової дискримінації 20 серпня 1999 р., де, зокрема, було зазначено низку аспектів стосовно самоідентифікації Святого Престолу та його сутності як суб'єкта міжнародного права:

1) у міжнародному праві Святий Престол є суверенною державою, яка наділена первинною, непохідною й незалежною від будь-якої влади чи юрисдикції правосуб'єктністю;

2) Святий Престол визначається у внутрішньому праві Католицької Церкви як уряд Вселенської Церкви, який складається із Папи Римського й похідних від нього установ (кан. 361 ККП);

3) Святий Престол – це також суверенна Держава-місто Ватикан, яка наділена всіма державними атрибутами; при тому вона складається не з громадянського суспільства, а зі співтовариства трудівників, які тимчасово перебувають на службі у Святого Престолу;

4) в історичному плані міжнародна правосуб'єктність Святого Престолу ніколи не змішувалася з правосуб'єктністю територій, над якими він здійснював державний суверенітет, – таких як Держава-місто Ватикан;

5) міжнародна правосуб'єктність Святого Престолу передреує будь-якому територіальному суверенітету [145, с. 235].

На нашу думку, розмежувати Святий Престол і Державу-місто Ватикан як суб'єкти міжнародного права певною мірою допомагає роз'яснення архієпископа М. Етеровича про те, що назвою Святий Престол, чи Апостольський Престол іменується Святіший Отець і центральний уряд Римської курії (автор посилається на ККП (кан. 361) та Кодекс Канонів Східних Церков (кан. 48). – *Примітка Б. Г.*). Це центр Католицької Церкви. Згідно з католицькою концепцією, Святий Престол, як і Католицька Церква, є моральними особами (кан. 113 ККП: Католицька Церква та Апостольський Престол мають значення моральної особи на підставі самого Божественного установлення. – *Примітка Б. Г.*) [47, с. 14].

Беручи до уваги викладене вище, вважаємо, слід враховувати цілком справедливе зауваження владики М. Етеровича про те, що дуже часто неправильно вживаються назви Ватикан, Ватиканська держава, Держава-місто Ватикан, коли йдеться про Святий Престол. Точною назвою є Святий Престол. У церковних документах вживаються також назви «Апостольський Престол», «Свята Столиця», «Апостольська Столиця» [47, с. 14-15]. Дотримання чіткості у назвах цих суб'єктів права вкрай необхідне для встановлення правосуб'єктності Держави-міста Ватикан, визнання якої засвідчене міжнародно-правовими інституціями і яка, відтак, представлена у правовій формі як міжнародно-правова особа [145, с. 238].

Відтак, Латеранські угоди визначили, що Святий Престол як суб'єкт міжнародного права є носієм духовного і світського суверенітетів та водночас є верховним органом всієї Католицької Церкви і сувереном Держави-міста Ватикан. Відповідно, цим правовим документом було офіційно закріплено дві іпостасі міжнародної правосуб'єктності центру Католицької Церкви – релігійну (Святий Престол) і світську (Держава-місто Ватикан). Тому дипломатичне визнання Святого Престолу будь-якою державою світу вважається автоматичним визнанням суверенітету Держави-міста Ватикан [33, с.133].

Слід наголосити на тому, що представники історико-правових наук зарахували Латеранські угоди до одного з найважливіших етапів не лише локального, а й глобального цивілізаційного поступу у світовій історії і, звичайно ж, в історії держави і права, розцінили як унікальний політико-правовий досвід

безпрецедентного розв'язання довготривалого конфлікту між двома поважними суб'єктами міжнародного і національного права, підтвердили визначальну роль особистості (політичних і релігійних діячів найвищого рівня) у досягненні консенсусного порозуміння шляхом толерантних дискусій і взаємних поступок.

Безперечно, такий досвід заслуговує не лише вивчення й узагальнення, а й фіксації у дослідницьких працях. На нашу думку, це досить докладно зробили проф. Б. Тищик [149, с. 197-199] та владика С. Мудрий [100]. Погоджуючись загалом із коментуванням, трактуванням основних положень усіх трьох документів Латеранських угод, викладених у навчальних посібниках цих авторів, коротко зупинимось на їхньому аналізі.

Отже, перший документ Латеранських угод під назвою «Договір між Святим Престолом та Італією» починається преамбулою, а далі містить 27 статей [81].

У преамбулі зазначалося, що Святий Престол та Італія визнали за потрібне усунути будь-які причини існуючих між ними непорозумінь, що дозволяло б вважати остаточно і безповоротно вирішеним «Римське питання», що виникло у 1870 р. з приєднанням Риму до Італійського королівства. Заради ж забезпечення абсолютної і явної незалежності Святого Престолу належить гарантувати йому повний суверенітет у галузі міжнародного права, для чого визнано за потрібне утворити відповідними формальностями Державу-місто Ватикан, визнавши за Святим Престолом повну власність та виключну й абсолютну владу і суверенну юрисдикцію над нею.

Очевидно, недоцільно розглядати докладно усі 27 статей Політичного договору, а погоджуємося з проф. Б. Тищиком, що слід звернути увагу на деякі, найбільш характерні з них. Так, у ст. 1 записано, що католицька римська релігія є єдиною державною релігією Італії. Імплементация італійським парламентом цієї норми є особливо показовою в галузі конституційного права Італії. Вперше на державному рівні католицизм було задекларовано як італійську державну релігію. Святий Престол отримував всю повноту суверенної влади у сфері контролю над структурою та ієрархією державної релігії Італії [34, с. 25].

У ст. 2 офіційно визнавався світський суверенітет Папи Римського в особі трьох складових: самого Понтифіка, Римської курії як адміністративної влади та Святого Престолу як релігійного суверена. Тут містилася фундаментальна основа для подальшого визнання Ватикану юристами-міжнародниками атиповим суб'єктом міжнародного права [33, с. 132; 34, с. 25-26].

У ст. 3 закріплювався статус суверенної території за Ватиканським пагорбом, який після 1860 р. став центром релігійної влади Римо-Католицької Церкви. Латеранська угода перетворила його в «Місто Ватикан». Це новостворене «місто» оголошувалося суверенною територією під політичним та юридичним контролем Святого Престолу. Отже, Ватикан перетворювався в окрему державу, що мала дві іпостасі – релігійну (уособлена в системі його влади) та світську (уособлена в його громадянах). Владу над обома іпостасями отримував Святий Престол. Кордони Ватикану затверджувались окремим планом, що додавався до Латеранської угоди [94, с. 59].

У ст. 4 наголошувалося, що суверенітет і виключна юрисдикція, які Італія визнає за Святим Престолом над Містом Ватикан, означають, що стосовно нього не допускається будь-яке втручання з боку італійського уряду і що в ньому не існує жодної іншої влади, крім влади Святого Престолу. Відтак, було передбачено заходи з координації різних служб обох держав, зокрема залізничного сполучення, а також телефонного, радіо- і поштового зв'язку Ватикану з іншими державами. Заборонено будь-які польоти літаків та інших повітряних суден над Ватиканом (ст. 6-7).

Публічні образи та шкода, завдані Папі на території Італії, караються так само, як образи і шкода, завдані особі короля (ст. 9). Високопоставлені особи Церкви і особи, належні до папського двору, звільняються від військової служби, участі у суді присяжних і від усяких робіт особистого характеру (ст. 10).

У ст. 12 зазначалося, що діяльність центральних установ Католицької Церкви звільняється від будь-якого втручання з боку Італійської держави. Держава визнавала за Святим Престолом активне і пасивне право посольства згідно із загальними правилами міжнародного права. Посланці чужоземних урядів при Святому Престолі користуватимуться у Королівстві всіма привілеями та

імунітетами, які належать дипломатичним представникам згідно з міжнародним правом. Високі договірні сторони зобов'язувались налагодити між собою нормальні дипломатичні відносини через акредитацію італійського посла при Святому Престолі і папського нунція в Італії.

У ст. 18 йшлося про передачу у власність Святого Престолу різних сакральних споруд, палаців, іншої нерухомості, причому навіть розташованих поза територією Ватикану. Щоправда, наголошено на відкритому доступі для вчених і публіки до художніх і наукових цінностей, що містяться у Ватикані та Латеранському палаці.

Особливі привілеї передбачалися для вищих сановників. У ст. 21, зокрема, вказувалося, що всі кардинали користуються в Італії почестями принців крові та є громадянами Ватикану, навіть якщо проживають за його межами. У час, коли Апостольський Престол є вакантним, Італія вживатиме спеціальні заходи, щоб не було перешкод щодо вільного проходу і доступу кардиналів через італійську територію у Ватикан і щоб не виникало перешкод чи обмежень їхньої особистої свободи [81].

Низка питань, зафіксованих у Політичному договорі, стосувалася кримінального права.

І нарешті в одній із завершальних статей Політичного договору містилася заява про нейтралітет Ватикану: «Стосовно суверенітету, який охоплює і сферу міжнародних відносин, Святий Престол заявляє, що має намір залишатися осторонь від світського суперництва між іншими державами..., якщо тільки конфліктуючі сторони не апелюватимуть до нього як носія місії миру. Унаслідок цього Місто Ватикан буде завжди і за будь-яких умов вважатися територією нейтральною і недоторканною» (ст. 24).

Не менш важливим і визначальним був другий документ – Конкордат, докладний аналіз якого зробив С. Мудрий, підкресливши водночас взаємопов'язаність обох документів. Вчений зазначає, що з договором було поховане «Римське питання» як питання міжнародне, а з конкордатом, навпаки, встановлювалася нова основа для побудови відносин. До цих двох угод додавалася умова їхньої взаємозалежності і невідкличності – «навіть якби, як наслідок, мусів

упасти Ватикан з відповідною державою» [100, с. 130], що урочисто проголосив Пій XI в офіційному бюлетні Святого Престолу «Акти Апостольського Престолу» (Acta Apostolicae Sedis, 1929, ст. 305) давньою латинською формулою: «*simul stabunt aut simul cadunt*» («або стоятимуть разом, або впадуть одночасно»; тобто завершення однієї події (справи) невідворотно тягне і припинення іншої), яка в даному випадку означала, що оскарження Конкордату неминуче порушило б усі Латеранські угоди, знову відкривши «Римське питання».

У ст. 30 Конкордату Італійська держава робила суттєву відмову від нагляду й опіки над церковними інституціями і загалом від будь-якого втручання в управління церковним майном. У разі недостатку коштів для різного роду виплат добродійні церковні інституції, наприклад єпископські престолы, парафії та ін., могли одержувати від держави матеріальну допомогу.

У податковій сфері були скасовані (ст. 29) всі спеціальні податки, що обтяжували церковні інституції, інституції культу і релігії.

Встановлювався новий принцип співпраці між державою і Церквою у сфері навчання. Релігійне навчання здійснювалося в публічних початкових і середніх школах за програмами, встановленими за спільною згодою між державою і Апостольською Столицею. Релігійне навчання в університетах було виключене. Призначення викладачів релігії забезпечує держава. Воно може бути апробоване Церквою. Церква також має апробувати підручники для релігійного навчання.

Крім того, Святий Престол погоджувався консультуватися з відповідними державними установами щодо призначення на вищі церковні посади, а єпископи – з місцевою владою щодо призначення парафіяльних священників. Неватиканські священнослужителі присягали на вірність королеві та Італійській державі (ст. 20). Держава визнала 10 церковних свят вихідними днями (ст. 11). Будівлі, що належали Церкві, звільнялись від оподаткування [100, с. 130-131; 91, с. 176].

Третій документ Латеранських угод – Фінансова конвенція мала цілком утилітарне призначення, адже нею врегульовувалися фінансові питання, тобто збитки, завдані Святому Престолу ліквідацією Папської держави, що позбавило папство великих маєтностей. За підписаною конвенцією уряд Італії погодився

виплатити 750 млн. лір та надати цінних паперів на 1 млрд. лір (ст. 1), а Святий Престол відмовився від будь-яких матеріальних чи територіальних претензій до Італійської держави [91, с. 175].

Підсумовуючи аналітичний розгляд сутності Латеранських угод, викладемо оцінки цього визначного історико-правового акта деякими українськими науковцями. Так, проф. Б. Тищик зазначає, що підписання Латеранських угод стало історичним кроком для папства. Воно отримало територію, статус держави, суверенітет і офіційне міжнародне визнання, можливість налагоджувати дипломатичні відносини з усіма державами. До цього часу між Італійською державою і папством існували якщо не ворожі, то вкрай напружені відносини, адже до складу об'єднаної Італії увійшли території, що віддавна належали папству. Становище папства в Італії теж не було врегульованим у правовому полі. Позаяк у світі сотні мільйонів людей сповідували католицизм і вважали Папу Римського главою Католицької Церкви, невизначене ставлення Італійської держави до папства не додавало їй авторитету.

Латеранські угоди мали важливе значення і для Італійської держави. Фашизм став правлячою силою та панівною ідеологією, а отже, носієм державного суверенітету. Визнання Церквою фашистської державності об'єктивно означало її підтримку. Муссоліні ж поступився папству лише невеликою частиною Риму (площа Ватикану 0,44 кв. км). Грошова компенсація Ватикану теж не надто обтяжувала дуче [149, с. 200].

Позитивно характеризуючи Латеранські угоди, Г. Хоружий підкреслює, що Святий Престол спільно з Італією цим договором заснував Державу-місто Ватикан, над якою Святий Престол має виняткову юрисдикцію; при цьому йому в ній належить виключний суверенітет. У свою чергу, згадана Держава також користується визнаним міжнародним суверенітетом, невіддільним, однак, від суверенітету Святого Престолу, і виступає інструментом незалежності та суверенітету Папи Римського [158, с. 169].

Такої ж позиції дотримується юрист-міжнародник С. Дьяченко, наголошуючи, що Політичний договір, укладений у Латеранському палаці, юридично підтвердив

суверенітет Святого Престолу на міжнародній арені, оформив виникнення нової державної одиниці – міста Ватикану, визнавши для нього право територіальної власності та суверенну владу й юрисдикцію Святого Престолу [44, с. 13]. При тому вчений вважає, що цей договір не мав змістоутворюючого сенсу, оскільки міжнародна правосуб'єктність Ватикану ніким не піддавалася сумніву і в часи невирішеності «Римського питання».

Визнаючи слушними й обґрунтованими міркування С. Дьяченка, слід відзначити твердження В. Мельника про те, що Латеранські угоди ми можемо розглядати як цілісну систему норм міжнародного права, і хоч дехто із юристів-міжнародників намагається трактувати ці угоди як розширений конкордат, проте текст цього договору має всі сутнісні характеристики саме міждержавної угоди [95]. З цього приводу С. Дьяченко вказує, що навіть якби договір не створював незалежної території Ватикану, він не втратив би ознак міжнародного, оскільки передбачав такий обсяг і характер прерогатив Святого Престолу, який відповідає поняттю міжнародної правосуб'єктності [44, с. 13-14].

Висновки до Розділу 2

Аналіз обставин виникнення та реалізації історико-правових передумов заснування, становлення, функціонування та розвитку Держави-міста Ватикан, як нам видається, варто починати із періоду зародження християнства – нової релігії, яка у дуже непростих умовах формування рабовласницького суспільства, через складні випробування проклала свій шлях до всесвітнього визнання. У перші століття існування, починаючи з часів імператора Августа та його наступників, коли Римська імперія мала великий вплив на тогочасні соціально-політичні відносини, Християнська Церква зазнавала постійних репресивних утисків з боку можновладців, які підтримували і визнавали язичницькі вірування. Вороже ставлення до християн (гоніння, страти, заборони і т. ін.) було нормою їхньої поведінки. Особливою жорстокістю відзначався Нерон.

Після нетривалого «затишшя», з середини III ст., коли імператором став Децій, який видав два едикти, спрямовані на знищення нової релігії, репресії знову посилювалися; тривали вони й при імператорі Валеріані I. Зате його син Галлієн, проголосивши 40-річний «мир усіх церков», став автором першого толерантного закону, за яким могла функціонувати Християнська Церква. Цей імператор уперше закріпив її майнові (а саме земельні) права.

Простежуючи, як поступово у Римській імперії легалізувалася, розвивалася і зміцнювалася Християнська Церква упродовж IV-V ст., спершу проаналізовано чотири правові акти Діоклетіана щодо переслідування християн, щоб з'ясувати передумови появи двох найвизначніших актів у середньовічній історії Християнської Церкви, а саме: едикту Галерія 311 р. та Міланського едикту 313 р., виданого імператорами західної та східної частин імперії Константином I Великим і Ліцинієм. Вони обидва, а особливо другий, мали величезне значення для визнання християнства нарівні з іншими релігійними культами, а згодом і надання йому статусу панівної, державної релігії.

Саме Міланським едиктом юридично визначено земельну власність Церкви як окремий вид власності. Встановлення та юридичне закріплення правового статусу Християнської Церкви, а також її майнових, у т. ч. земельних, прав та, відтак, формування папських володінь було продовжено за правовими нормами Кодексу Феодосія. Упродовж IV-V ст. земельні володіння церков збільшилися настільки, що займали десяту частину всієї території імперії. Досить інтенсивно відбулося розширення папських володінь по всій Італії, Галлії, Іллірії, Далмації, Африці і Малій Азії. За правління Григорія I Великого папство стало найбільшим землевласником: наприкінці VI ст. йому належали 23 маєтності лише на Апеннінському півострові.

Водночас папство здобувало світську владу. Через поступову втрату позицій панування над Східною Християнською Церквою Візантії Папа Римський замінив призначеного імператором герцога Римського округу. Згодом Понтифік перебрав світську владу на інших територіях. А скориставшись вигідною ситуацією, спровокованою напруженими відносинами між сусідніми королівствами, він домігся

створення держави, понад тисячоліття існування якої вважається унікальним історико-державним і політико-правовим явищем світової цивілізації. Воно засновувалося на теорії ієрократії, головним постулатом якої було твердження, що Папа як намісник апостола Петра, на плечі якого Ісус поклав Церкву, має на землі повноту духовної і світської влади.

Розширення і зміцнення Папської держави поступово зумовило виплекання теорії папоцентризму (папоцезаризму), яка досягла свого найбільшого розквіту в XI-XIV ст., що, натомість, призводило до конфліктів папства з правлячими імператорами та навіть їхнього відкритого протистояння. Так, у XIII ст. за понтифіків Іннокентія III, Григорія IX та Іннокентія IV головною причиною протиборства було бажання понтифіків довести справедливість і доцільність визнання теорії ієрократії, за якою «Папа як намісник Ісуса Христа є царем царів і володарем володарів». Папські володіння, а відтак Папська держава були вагомим підґрунтям втілення цієї теорії, яке, проте, не завжди відбувалося так, як цього прагнули Римські Понтифіки. І така позиція постійно ставала істотною перепорою на шляху визнання суспільно-політичного прогресу, що знаменував перехід від однієї суспільної формації до іншої. Цивілізаційний поступ викликав не лише спротив, а й агресивну реакцію папства (анафеми, відлучення від Церкви і т. ін.).

У кожному протистоянні світської влади і папства немалу роль відіграла особистість кожного понтифіка, який брав участь у політико-правових процесах. Так, після останньої ліквідації Папської держави, володіння якої були об'єднані зі створеною внаслідок національно-визвольної війни Італією, Папа Пій IX категорично відмовився йти на будь-які перемовини з урядом молодого держави і не погоджувався прийняти запропоновані Святому Престолу гарантії та компенсації. Це й спричинило т. зв. «Римське питання», вирішення якого завершилося переговорами між Святим Престолом і урядом Італійської держави, на підставі яких було підписано Латеранські угоди – міжнародний політико-правовий акт, що започаткував процеси становлення Держави-міста Ватикан, надавши цьому унікальному державному утворенню разом зі Святим Престолом своєрідний поштовх в утвердженні і розвитку його міжнародної правосуб'єктності.

Отже, Латеранські угоди юридично визнали за Ватиканом суверенітет у міжнародних відносинах, а за Святим Престолом – виняткову і необмежену владу та юрисдикцію над Ватиканом, а відтак відбулось розмежування Ватикану як зосередження світського суверенітету та Святого Престолу як Вселенського центру релігійного суверенітету. Слід відзначити, що за понад дев'яносто років, що минули від дня ратифікації Латеранських угод, ці два суверенні суб'єкти виступають як одна державно-релігійна цілісність, усе функціонування якої підпорядковане головній меті – всебічному забезпеченню місійної діяльності Святого Престолу, його глави Папи Римського та центрального уряду Римської курії як центру Католицької Церкви.

РОЗДІЛ 3

ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ ІНСТИТУТІВ ВАТИКАНУ

3.1 Політико-правовий та релігійний статус глави Держави-міста Ватикан

За дев'яносто років після укладення Латеранських угод, якими було започатковано становлення і розвиток Держави-міста Ватикан у Римі, у світі відбулося чимало подій, значна частина яких була серйозними викликами в новітній історії Святого Престолу і Ватикану. Короткочасний міжвоєнний період (1929-1939), Друга світова війна (1939-1945), нетривале повоєнне «затишшя» (1945-1948), т. зв. «холодна війна», тобто протистояння двох світових систем, перегони озброєнь, боротьба за мир, Гельсінкська всесвітня конференція, СРСР як «імперія зла» та його розпад – це лише незначна низка своєрідних маркерів світової політики та міжнародних відносин ХХ ст. Усі вони тією чи іншою мірою стосувалися Святого Престолу і Ватикану, адже відбувалися під час понтифікатів Пія XI (1922-1939), Пія XII (1939-1958), Св. Іоанна ХХІІІ (1958-1963), Павла VI (1963-1978), Іоанна-Павла II (1978-2005), які, виконуючи місію, покладену на них як гарантів єдності Католицької Церкви, приділяли дуже багато уваги міжнародним проблемам, налагодженню зв'язків з багатьма державами світу. Якщо двоє перших із названих відбували каденцію у дуже складний час і не мали змоги дбати про зміцнення шляхом реформ Католицької Церкви та про розвиток ватиканських державних інститутів, то їхні наступники, яким випало посідати Святий Престол уже у повоєнні роки, змогли ініціювати здійснення важливих реформ. Так, неповний п'ятирічний термін понтифікату Іоанна ХХІІІ вважається одним із найбільш значущих в історії папства.

Зі вступом на Святий Престол у 1958 р. цього Папи, який відразу ж проголосив про скликання II Ватиканського Собору, почалася нова епоха в історії папства, а отже, став формуватися новий напрям функціонування Ватикану, що за

тридцять попередніх років пройшов досить непростий й неоднозначний етап правосуб'єктного становлення і вступав на шлях перспективного розвитку. Усе це було тісно пов'язане з об'єктивними процесами, які ввійшли в історію як аджорнаменто (*aggiornamento*) – оновлення, модернізація, що проводяться відповідно до т. зв. «духу часу», тобто як позитивне реагування на виклики і зміни глобального й локального масштабів.

Вже у першій програмній енцикліці Папи Іоанна ХХІІІ «*Ad Petri cathedram*» від 29 червня 1959 р. було оголошено про скликання Вселенського Собору, що зумовлювалося прагненням збереження миру і забезпечення суспільної свідомості, а також служіння екуменізму. Головну мету Собору енцикліка визначала як самопізнання Церкви, наближення її до викликів епохи, як оновлення християнського життя віруючих. 25 грудня 1961 р. Папа звернувся зі своєю Апостольською Конституцією про скликання Собору, призначивши його відкриття на 11 жовтня 1962 р.

У промові, якою відкривався ІІ Ватиканський Собор у базиліці Св. Петра, Іоанн ХХІІІ заявив, що завдання Собору полягає в суттєвому оновленні Церкви, її раціональній реорганізації, щоб таким чином можна було продемонструвати розуміння прогресивних процесів, що відбуваються у світі, а отже, й приєднатися до таких процесів [22, с. 397, 402].

Завдання, яке поставив перед Католицькою Церквою, Святим Престолом і Ватиканом Іоанн ХХІІІ, випало виконувати його наступнику Павлові VI. І цю важливу місію цей Понтифік здійснив успішно, а розвивати ідеї й втілювати рішення Собору, поглиблювати їх і пристосовувати до умов уже ХХІ ст. зумів Іоанн-Павло II, який усю сучасну діяльність Католицької Церкви проводив у дусі ІІ Ватиканського Собору [155, с. 12].

Вагомим доробком Собору була догматична конституція про Церкву «*Lumen gentium*» («Світло народів»), прийнята 21 листопада 1964 р. У третій главі «Про ієрархічну побудову Церкви і, зокрема, про єпископат» після нагадування, що «апостоли поставили своїх наступників в ієрархічно влаштованому суспільстві», далі зазначено, що Колегія єпископів «наділена повноваженнями спільно з

Римським Понтифіком як наступником Петра і Главою Церкви, який користується повною, верховною і універсальною владою» [158, с. 125].

Отже, згідно із канонічним правом Папа Римський (Святіший Отець, Римський Понтифік) – головна особа в ієрархії Католицької Церкви. Щоб вичерпно окреслити значення єпископа Риму в Католицькій Церкві та сутність єпископської колегіальності, слід мати на увазі базові документи Церкви: документи II Ватиканського Собору (1962-1965), катехизиси Католицької Церкви, ККП, Кодекс Канонів Східних Церков тощо [47, с. 15]. Згідно з цими документами, Главою церковної ієрархії є єпископ Риму, з яким пов'язана Колегія єпископів, разом вони забезпечують юридичну владу над усією Церквою. Як зазначає М. Етерович, в особі Святішого Отця, відтак, може бути розв'язане повне дублювання діяльності Святого Престолу і Держави-міста Ватикан [47, с. 49]. Тому слід констатувати, що найвищим представником Держави-міста Ватикан на міжнародній арені згідно зі ст. 1 Основного Закону Ватикану, що був оприлюднений Папою Іоанном-Павлом II 26 листопада 2000 р. і набув чинності 22 лютого 2001 р., є її Глава – Папа Римський (і тільки він), якому належить вся повнота законодавчої, виконавчої і судової влади [231, с. 4].

Безперечно, Понтифік володіє найвищими правовими та політичними повноваженнями, а також «суверенітетом, даним зверху – від Духа», за висловом французького філософа та історика Ж. Мартена [90, с. 55], до якого особливу симпатію виявляв високоосвічений Папа-реформатор Павло VI [22], котрий за час свого папства дуже багато зробив для реалізації рішень II Ватиканського Собору, який успішно завершив роботу завдяки його наполегливій організаційній діяльності. Вже на прикладі понтифікату Павла VI, як і багатьох його діяльних попередників і наступників, є усі підстави вважати, що особистість кожного із 266 пап – це конкретний етап існування Святого Престолу і функціонування упродовж понад тисячоліття Папської держави, а з 30-х рр. XX ст. і до сьогодні – Держави-міста Ватикан.

Саме особа Папи Римського була ключовою у церковно-канонічному та державно-правовому механізмі часів Папської держави. І ці механізми, у створенні

яких використано величезний практичний досвід, зберігаючи і примножуючи правові традиції, залишаються ефективними й у життєдіяльності Держави-міста Ватикан. У цьому контексті слід зазначити, що у преамбулі Основного Закону визначено як інституційну мету існування цієї держави – «виступати ефективною гарантією свободи Святого Престолу та засобом справжньої безпеки і незалежності Римського Понтифіка у виконанні його місії у світі» [231, с. 3]. Відтак, згідно з теологічною концепцією походження держави, вона – результат вияву божественної волі, а оскільки Папа Римський вважається намісником Бога на землі, то лише у ньому вбачають основне джерело державного права [90, с. 55-56].

Це все отримало відображення у політико-правовому і церковно- канонічному статусі Глави Держави-міста Ватикан, оскільки він формувався майже впродовж двох тисяч років. У цьому статусі істотне значення мають офіційні титули Святішого Отця, як їх подає щорічник Ватикану «*Annuario Pontificio*»: Єпископ Риму (*Episcopus Romanus*), Вікарій Христа (*Vicarius Christi*), Наступник князя апостолів (*Successor principis apostolorum*), Верховний первосвященник Вселенської Церкви (*Caput universalis ecclesiae*), Великий Понтифік (*Pontifex Maximus* – походить від титулу найвищого жерця Стародавнього Риму, а згодом перших пап [195, с. 313]), Примас Італії (*Primatus Italiae*), Архієпископ і Митрополит Римської провінції (*Archiepiscopus ac metropolitanus provinciae ecclesiasticae Romanae*), Глава Ватиканської держави (*Princeps sui iuris civitatis Vaticanae*), Раб рабів Божих (*Servus Servorum Dei*) [170, с. 312].

Як бачимо, у цьому переліку титулів Папи Римського цілком виразно простежуються, так би мовити, натяки на конкретні епохальні віхи в історії папства. Очевидно, не всі вони співзвучні сучасним поглядам на минувшину. Ймовірно, саме цим пояснюється той факт, що у 2006 р. Папа Бенедикт XVI (2005-2013) вилучив з офіційного переліку титул «Патріарх Заходу», що використовувався ще з часів Середньовіччя.

Безперечно, з VIII ст. кожен випадок титулування був безпосередньо пов'язаний із якоюсь важливою історичною подією. Щоб проаналізувати такі процеси (а їх за довготривалу історію папства було чимало і кожен з них мав свої

особливості, й не лише процедурні), потрібне окреме глибоке дослідження, що є поза межами нашого предмета. Тому слід обмежитися визнанням як аксіоматичним припущенням, що набуття титулів і становлення статусів як церковних, так і державних інституцій, а також їхнього глави відбувалося часто одночасно, паралельно і лише іноді перманентно. Так, політико-правові засади інституту глави світської держави оформлювались, починаючи із Середньовіччя і до 1870 р., коли територія Папської держави увійшла до об'єднаної країни – Італійського королівства [149, с. 135-137]. Новий етап формування релігійного і політико-правового статусу Глави як уже окремого державного інституту розпочався з 1929 р. після укладення Латеранських угод.

З позиції історико-правової науки важливо ґрунтовно простежити процес особливостей формування політико-правового та церковно-канонічного статусу Глави Держави-міста Ватикан, що, як впливає із попереднього розділу нашої роботи, був тривалим. Під впливом різних чинників Глава Католицької Церкви в особі багатьох понтифіків як суб'єктів права проходив шлях становлення нового статусу Глави новоствореного державного утворення (спершу Папської держави, а потім і Ватикану), сконцентруючи у своїх руках значний обсяг владних повноважень, що зумовлювало його визнання як домінанта в існуючій системі вищих органів публічної влади [37, с. 10]. Як зазначають англійські вчені, спочатку сформувався релігійний статус Глави Католицької Церкви, який поступово трансформувалася в інститут Глави держави [195, с. 325]. Його утвердження базувалося на церковних канонах, які підкріплювалися традиційними уявленнями, зокрема на приписах Святого Письма. Так, у Євангелії від Матея (16, 18-19) зазначено, як Ісус Христос звернувся до одного зі своїх учнів – Симона, який став Апостолом св. Петром: «Ти – Петро-Скеля (грец. *Πέτρος* – скеля) і на цій скелі збудую мою Церкву й адові ворота її не подолають. Я дам тобі ключі царства небесного, і що ти зв'яжеш на землі, буде зв'язане на небі; і те, що ти розв'яжеш на землі, буде розв'язане на небі» [49, с. 54]. Водночас у Євангелії від Івана (21, 15-16) поміщено інше звернення Ісуса до Петра: «Симоне Йонин! Чи любиш ти мене більше, ніж оці? Той йому відповів: Так, Господи, ти знаєш, що я люблю тебе. Каже

йому: Паси мої ягнята! І знову, вдруге каже до нього: Симоне Йонин! Чи любиш мене? Відповідає йому: Так, Господи, ти знаєш, що я люблю тебе. І мовить йому: Паси мої вівці! Тоді він утретє йому каже: Симоне Йонин! Чи любиш мене? Засмутився Петро, що втретє його питає: чи любиш мене? — і каже йому: Господи, ти ж знаєш, що я люблю Тебе. Каже йому Ісус: Паси мої вівці!» [48, с. 289-290].

Отже, з цих євангельських сентенцій випливає, що на основі Слова Божого формувалося обґрунтування не тільки церковного, а й правового (за звичаєвим природним правом) статусу Римського Папи, починаючи від Апостола Петра. Таким чином, Ісус Христос довірив Апостолові Петру особливу місію – стати основою й пастирем всієї Церкви, виконуючи покликання зміцнити її у вірі. Тим самим було визначено основні функції Глави Церкви – вчити Євангелію, і надано право – правити Церквою на підставі Слова Божого. У «Діяннях Апостолів», зокрема, зафіксовано звернення самого Петра до Апостолів: «... Встав Петро і промовив до них: Мужі брати! Ви знаєте, що вже віддавна Бог вибрав мене між вами, щоб погани з уст моїх чули слово Євангелія й увірували (15, 7)» [42, с. 329]. Згідно із догматикою Церкви, особливу місійну функцію Апостола Петра успадкували його наступники – єпископи Риму, міста, в якому Церква була ним заснована і в якому Святий Петро зазнав мученицької смерті у 64 чи 67 р. за правління імператора Нерона [54, с. 3].

Загальноприйнято іменувати Главу Католицької (Вселенської) Церкви «Папа» або «Верховний Понтифік» (також паралельно на правах синонімів вживаються такі назви: «Римський Понтифік», «Римський Архієрей», «Верховний Архієрей» та ін.). Словом «понтифік» (*pontifex* з лат. – будівничий мостів) у Стародавньому Римі називали членів найвищої жрецької колегії, які здійснювали загальнодержавні релігійні обряди. Зі статусом найвищого ієрарха пов'язано деякі процедурні моменти. Так, час правління Папи Римського прийнято називати понтифікатом. Його початком є день обрання, пізніше відбувається інтронізація – урочистий вступ на престол Святого Петра. Проте на початку існування Церкви вважалося, що Папа посідає свою посаду з моменту інтронізації [116]. Після утворення суверенної Папської держави наприкінці VIII ст. змінився ритуал інтронізації Папи, оскільки

було впроваджено увінчання тіарою (до речі, тіара і ключі – основні елементи сучасного герба Держави-міста Ватикан. – *Примітка Б. Г.*), яка була радше атрибутом світської, а не духовної влади [22, с. 93].

Титульне слово «папа» у перші століття християнства використовувалося як вираз особливої поваги до єпископів [207, с. 146]. Стосовно єпископа Риму цей титул («*Benedictus papa*» – «Благословенний папа») вперше зустрічається у Тертуліана (поч. III ст.). Згодом у літературних джерелах вживалися такі іменування Римського єпископа, як *Papa Urbis aeternae* (Папа Вічного міста) та *Papa Urbis Romae* (Папа міста Риму) [226, с. 98-99]. Від часу Григоріанської реформи (низка реформаційних заходів в другій пол. XI ст., ініційованих Папою Григорієм VII, з метою зміцнення авторитету папства та утвердження його вищості щодо світської влади. – *Примітка Б. Г.*) титул «папа» в Католицькій Церкві остаточно закріпився тільки за Римським єпископом.

Імператори Валентиніан III і Феодосій II ще в 445 р. спеціальним едиктом (*Certum est*) визнали Папу Главою Церкви, унормувавши цей інститут за приписами римського публічного права [196, с. 7-8]. Ще далі пішов у піднесенні папського політико-правового та церковно-канонічного статусу згаданий великий реформатор Католицької Церкви Папа Григорій VII, програма понтифікату якого була викладена у трактаті «Диктат Папи» («*Dictatus Papae*») 1075 р., який цілком обґрунтовано вчені назвали Великою хартією папства. Як зазначає Є. Гергей, 27 основних положень трактату проголошують, зокрема, що Папа володіє вселенською юрисдикцією і безгрішністю, має право скликання Собору, висвячування (здійснення хіротонії. – *Примітка Б. Г.*) єпископів або позбавлення їх влади; тільки Папа може носити імператорські регалії [22, с. 100-101]. А ст. 2 закріплювався статусний авторитет Понтифіка, авторитет Єпископа Риму, а відтак, принцип, що «це єдине у своєму роді ім'я у світі» («*hos unicum est nomen in mundo*») [227, с. 43].

Водночас із закладенням юридичних основ діяльності Папи як керівника Церкви утверджувалися засади його функціонування як очільника держави. Сукупність прав, які відображали становище Папи як суверена-монарха, увійшла в історію як *regalia beati Petri* [153, с. 57].

Викладені вище положення позначилися на реалізації засадничих принципів політики папо-цезаризму – правового явища, яке Д. Трофімов слушно називає «найяскравішим феноменом історії Західної Європи XI-XIII ст.» [153, с. 23]. Дотримання постулатів згаданого трактату Григорія VII було намаганням звільнити Церкву від втручання в її діяльність світських володарів, а це призвело до того, що Папи претендували на велику владу над світськими правителями тогочасних держав або на роль своєрідного верховного судді. Таким чином, статус Римського Понтифіка досягав дуже високого рівня.

Папа Григорій IX (1227-1241) у листі до імператора Фредеріка II від 23 жовтня 1236 р. обґрунтував природу папської влади як «Богом даної» [204, с. 76], утверджуючи теорію папо-цезаризму про те, що Великий Понтифік як намісник Христа на землі посідає необмежену владу над усіма людьми [37, с. 10]. Відтак, відбувалося постійне змагання пап зі світською владою за абсолютний контроль над усіма сферами суспільного життя. «Божественна теорія» влади Римського Архієрея втілювалася у виняткове право пап надавати титул королів чи імператорів [205, с. 3]. Тривалий час без спеціального освячення і спеціального релігійного обряду коронації правителі вважалися самозванцями [149, с. 52].

Отже, визначальні ознаки політико-правового та церковно-канонічного статусу Глави Католицької Церкви, який лише з певними незначними змінами зберігається досі, закладалися ще у ранньому Середньовіччі, а в добу розвинутого феодалізму вони лише удосконалювалися.

У перші століття функціонування Християнської Церкви основи процедури обрання Римського Понтифіка майже не відрізнялися від процесу обрання єпископів. З IV ст., після I Нікейського Собору (325 р.), обрання пап стало головною прерогативою римського кліру. А звичайні парафіяни під впливом аристократії лише схвалювали його вибір (*viva voce*) [185, с. 3]. У той час Верховним Понтифіком обирався переважно авторитетний архідиякон (ця посада більше належала до сфери адміністративного управління) або ж один із дияконів-регіонаріїв, хоча траплялися випадки обрання звичайних священників [225, с. 25, 122]. Кандидат на посаду Верховного Архієрея повинен був належати до

духовенства Римської єпархії, і тільки у випадках особливої потреби можна було просувати на Святий Престол вихідця ззовні. Крім того, було передбачено можливість виборів Понтифіка поза Римом [230, с. 26-27].

Зауважимо, що був період за часів правління імператорів від Юстиніана I (527-565) до Константина IV (668-685), коли новообраний Папа повинен був просити у Візантійською імператора розпорядження (*iusio* або *praescriptio*) про своє висвячення, а також сплатити в імперську канцелярію податок. Крім того, щоб обрання вважалось легітимним, він мав отримати підтвердження і в екзарха Равенни [167].

У 769 р. Римський Синод заклав шлях до папського трону для всіх, хто не володів титулом кардинала (пресвітера чи диякона), а Папу обирало все духовенство («*cunctis sacerdotibus atque proceribus Ecclesiae et cuncto clero*»). Щоб уникнути зловживань при висвяченні новообраного Понтифіка, необхідною була присутність легатів імператора [190, с. 14]. Папа Миколай II декретом 1059 р. обмежив коло виборців лише кардиналами-єпископами (*cardinalibus*), створивши Колегію кардиналів [194, с. 26]. Спершу кардиналами були лише римляни – спадкоємці пресвітерів 25-и храмів Риму. У XII ст. з'явилися перші кардинали неримляни. Загалом кардинали займали в ієрархічній структурі управління Церквою, а відтак і Папською державою, вищі місця, ніж архієпископи і єпископи. Лише у 1962 р. Папа Іоанн XXIII впровадив практику, згідно з якою усі кардинали мають бути єпископами. Сам кандидат на посаду Верховного Архієрея повинен був належати до духовенства Римської єпархії, і тільки у випадках особливої потреби можна було просувати на Святий Престол вихідця ззовні. Крім того, було передбачено можливість виборів Понтифіка поза Римом [230, с. 26-27]. Щоправда, світська влада неодноразово вважала своїм обов'язком втручатися в обрання пап заради збереження громадського порядку, нерідко нав'язуючи своїх кандидатів.

За тогочасною традицією нового Папу обирали за особливою виборчою процедурою – конклавом (основні його положення чинні і до сьогодні) – через три дні після смерті попередника. Іноді були певні винятки. Так, після смерті в 1268 р. Климента IV, одного з останніх французів (а слід підкреслити, що національність у

той час також мала істотне значення для визнання статусу й авторитету Понтифіка) на папському троні, той фактично був вакантним понад три роки до 1271 р. Увесь цей час тривали перемовини між різними групами кардиналів, котрі нарешті погодилися висунути на цей пост кардинала Тебальдо Вісконті, архідиякона із Льєжа (тепер Бельгія), який перебував разом з хрестоносцями в Палестині і заледве встиг прибути на конклав. Зауважимо, що понтифікат Григорія X (1271-1276) тривав менше 4,5 років, а його інтронізація відбулася тільки у березні 1273 р. [67, с. 137], аж через півтора року після обрання.

Звичайно, такі випадки поодинокі в історії папства, проте вони є свідченням того, як неоднозначно і певною мірою залежно від найрізноманітніших зовнішніх і внутрішніх обставин проходив процес формування (за сучасними поняттями) правосуб'єктності, а також надання правового статусу новообраному Понтифіку. І це, очевидно, було вагомою причиною його намагання ефективно виконати своє місійне призначення. На наш погляд, це можна досить виразно проілюструвати на прикладі того ж Папи Григорія X. Так, після згадуваного вище хрестового походу, важкої ситуації у Візантійській імперії, а також хаосу, який панував у Німеччині, Італії та Сицилії, Григорій X вирішив скликати Вселенський Собор у Ліоні (1274 р.). За задумом Папи, це мав бути найпишніший з усіх християнських соборів. До Ліона приїхало близько 500 єпископів із Заходу і Сходу, а також багато представників від європейських королівських дворів. З ініціативи Папи було зроблено спробу об'єднати східне і західне християнство. Під натиском Візантійського імператора кілька представників Східної Церкви погодилися заспівати разом з Папою «Вірую». Однак до справжнього об'єднання спроба не дійшла. Проголошена унія носила чисто формальний характер і викликала велике незадоволення провідних митрополій східного християнства [20, с. 137].

Крім того, на статус Григорія X впливав й інший чинник: за рішенням Собору він зайнявся актуальними політичними проблемами. Щоб зміцнити свій вплив на поліпшення міжнародних відносин, Понтифік щедро обдаровував королівськими і графськими титулами провідну знать сусідніх країн. Використовуючи присутність на Соборі представницької делегації Татарського ханства, Папа обговорив з нею

план створення загальної ліги проти турків, які формували Османську імперію. Хоч і цей план зазнав невдачі, проте Понтифіка потішило те, що один із членів згаданої делегації прийняв християнське хрещення. Цей факт – ще одне свідчення визнання міжнародного авторитету Єпископа Риму.

Ймовірно, враховуючи прецедент тривалої вакансії на Святий Престол, на Соборі (знову ж таки за наполяганням Понтифіка) було ухвалено рішення про удосконалення конклаву: після смерті Папи кардинали повинні зібратися не пізніше як через 10 днів після похорону покійного. Під час конклаву кардинали мають бути цілком ізольовані від довкілля і позбавлені будь-якого особистого контакту чи листування зі сторонніми особами. Якщо ж упродовж трьох днів вони не оберуть Папу, раціон їхнього харчування буде знижено. Після тижня безплідних нарад виборцям доведеться задовольнятися лише хлібом і водою [67, с. 137-138]. Згодом процедура конклаву ще більш удосконалювалася.

У цьому контексті слід зазначити, що за кілька десятиліть до розглянутого випадку мав місце такий самий тривалий конклав (щоправда, вакантним трон був півтора року), причиною якого став політичний та економічний хаос у Римі, що виник після передчасної (на 17-ий день папства) смерті Папи Целестина IV у 1241 р. (Звернемо увагу, що саме при обранні цього Папи уперше в історії папства було застосовано т. зв. конклав (лат. *conclave* – зачинена кімната, з лат. *cum clave* – з ключем, під ключем), оскільки через виборчі суперечки між кардиналами їх довелось замкнути в одній з кімнат Латеранського палацу, щоб змусити обрати врешті Папу [22, с. 141]). Критичну ситуацію врешті вдалося залагодити шляхом досягнутої згоди на обрання Понтифіком кардинала, графа Лаваньї, бенедиктинського монаха, який, окрім того, був видатним юристом і теологом та чудовим оратором-проповідником, – Іннокентія IV (1243-1254). Значну роль в ухваленні позитивного рішення відіграло те, що Понтифік був визнаним фахівцем з церковно-канонічного права [67, с. 138].

Слід зазначити, що ані у Латеранських угодах 1929 р., ані в Основному Законі Ватикану 2000 р. нема положень, що стосуються процедури обрання Верховного Понтифіка, позаяк це питання врегульовувалося за приписами канонічного права та

традиціями звичаєвого права. Останню кардинальну зміну у порядок таких виборів внесено 22 лютого 1996 р. з ініціативи Папи Іоанна-Павла II, що відображено в Апостольській Конституції «*Universi Dominici Gregis*» («Вся паства Господа»). У її другій частині «Вибори Римського Понтифіка» визначено процедуру обрання Папи, зокрема йдеться про те, хто бере участь у виборах, про місце і початок обрання, про дотримання таємниці виборів, про порядок голосування, а також про те, чого необхідно дотримуватися чи уникати при обранні Понтифіка, і нарешті про форму проголошення нового Папи і початок його служіння.

Отже, згідно з чинним законодавством (кан. 349 ККП та § 33 Апостольської Конституції 1996 р.), Понтифік обирається довічно Колегією кардиналів (беруть участь лише ті, яким не виповнилося 80 років) таємним голосування (можливі кілька турів). Це відбувається на спеціальному їхньому зібранні – конклаві – після смерті попереднього Папи (рідше добровільного зречення, що іноді трапляється; останній приклад – зречення престолу 28 лютого 2013 р. Папою Бенедиктом XVI (2005-2013)) [115; 142, с. 94]. Кожен кардинал має право взяти зі собою на конклав двох помічників – одного клірика і одного мирянина, а за потреби і лікаря. У завдання конклаву входить лише обрання Верховного Понтифіка, а інші питання він не вправі вирішувати (відповідні норми містяться у § 78-86 згаданої Конституції) [201].

Очільник Колегії кардиналів – декан, згідно з кан. 352, § 1 ККП та § 19 Конституції, зобов'язаний проінформувати кардиналів про смерть Папи, скликати конгрегацію і повідомити про це дипломатичний корпус. Функції засвідчення смерті Папи покладаються на кардинала-камерленга (§ 17 Конституції) [201].

Конклав необхідно скликати не скоріше, ніж на десятий день після смерті Папи (дев'ять днів триває траур – *novemdiales*) і не пізніше, ніж через 18 днів. Учасникам конклаву заборонено давати обіцянки, брати на себе зобов'язання, укладати союзи з метою заручитися підтримкою для певної кандидатури. Новим Папою вважається особа, за яку віддадуть свої голоси дві третини кардиналів конклаву; у разі, якщо кількість присутніх кардиналів не може бути розділена на три рівні частини, то для дійсності виборів Папи потрібно ще один голос (§ 62 Конституції закріпив правило, яке діє ще з часу III Латеранського Собору 1179 р.). У

1996 р. з ініціативи Іоанна-Павла II впроваджено правило, за яким у випадку, коли кардиналам не вдасться обрати Папу упродовж 33-х чи 34-х турів голосування, і при цьому кількість голосів, яких не вистачає для потрібної більшості, становить сім, дозволяється обрати його абсолютною більшістю голосів (згідно з § 74-75 Конституції). До речі, кардинала Кароля Войтилу (Папу Іоанна-Павла II) обрали 16 жовтня 1978 р. у восьмому турі голосування 97 голосами зі 111 присутніх кардиналів, що було на 22 голоси більше за необхідну кількість. Проте 11 червня 2007 р. Папа Бенедикт XVI оприлюднив *Motu Proprio* (акт, виданий на власний розсуд, з власної волі, за власним бажанням. – *Примітка Б. Г.*) «*De aliquibus mutationibus in normis de electione romani pontificis*» («Про деякі зміни в умовах обрання Папи»), яким відновив традиційні норми необхідної більшості для обрання Верховного Понтифіка [201].

Згідно із традицією конклав відбувається у Ватикані, у лівому крилі Апостольського Палацу, де міститься Сікстинська Капелла. За приписом Апостольської Конституції 1996 р., кардинали на час проведення конклаву проживають у спеціальному Домі Св. Марфи (*Domus Sancta Martha*) (відповідно до § 42). У приміщенні, де відбуваються вибори Папи, перебуває також обслуговуючий персонал. Коли всі учасники конклаву на місці, вхід у приміщення замурують. Суворо заборонено передавати на зовні будь-які відомості – письмово, усно чи знаками. Учасникам конклаву заборонено мати зі собою радіоприймачі, магнітофони, мобільні телефони, фотоапарати тощо (згідно з § 44 Конституції). За порушення цієї умови передбачена кара у формі відлучення від Церкви. Спілкування із зовнішнім світом відбувається лише за допомогою спеціального дерев'яного механізму з «кишенями», через який передається їжа, медпрепарати (газети передавати заборонено) [201].

Бюлетень (*cedule*), який використовують під час голосування, – це невеликий клаптик білого паперу із загнутим краєм, на прикритій частині якого зазначено прізвище і герб кардинала, якому його вручено, а також дата. У бюлетені вказане коротке формулювання: «Обираю Верховним Понтифіком» (*Eligo in Summum Pontificem*) (§ 65 Конституції). Записавши прізвище свого обранця, кардинал

опускає бюлетень у закриту урну. Голоси підраховує спеціальна комісія, склад якої визначено жеребкуванням. Якщо кількість поданих бюлетенів і кількість кардиналів, які голосували, не співпадає, то бюлетені не читаються і підлягають негайному спаленню.

Упродовж дня, згідно з § 63 Конституції, може відбуватися чотири тури голосування – максимум два вранці і два увечері. Після кожного голосування бюлетені спалюють у чавунній печі у присутності кардиналів [201].

Якщо кардинали обрали нового Понтифіка, то бюлетені спалюють із сумішшю бертолетової солі, лактози і каніфолі. Згоряючи, ця суміш дає білий дим – це означає, що Папу обрано. З метою уникнення непорозумінь, вихід білого диму супроводжується биттям у дзвони. Якщо ж на конклаві ще не дійшли згоди і чергове голосування видалося нерезультативним, то, окрім бюлетенів, у печі спалюють хімічні сполуки перхлорату калію, антрацену і сірки (до 1958 р. додавали вологу соломку), що дає чорний колір. Так триває доти, доки за кандидата не віддадуть потрібну кількість голосів [201].

З початку раннього Середньовіччя передбачена практика зміни імені новообраного Папи (ця норма прописана § 87 Апостольської Конституції) [201]. Приводом до цього стало ім'я Римського Архієрея Іоанна II (533-535), яке мало язичницьке коріння, – Меркурій. Верховний Понтифік може обрати будь-яке ім'я, за винятком Петра – Апостола і першого Папи. Вважається, що той Папа, який наважиться обрати собі це ім'я, буде останнім. Зазвичай новообрані Понтифіки обирають імена, які вже використовувалися їхніми попередниками і, відтак, символізують певний курс, якого дотримуватиметься новий Глава Церкви. Крім того, таке іменування має певні статусні ознаки – так, чинний на сьогодні Понтифік (з 2013 р.) обрав ім'я святого Франциска, яке, до речі, ніколи не використовувалося.

В історії Церкви відомі випадки, коли Папа обирає два імені. Так, зокрема, вчинив Іоанн-Павло II, який в енцикліці «Відкупитель людини» від 4 березня 1979 р. пояснював свій вибір: «Я вибрав ті імена, які вибрав мій улюблений попередник Іоанн-Павло I (26 серпня – 28 вересня 1978 р. – *Примітка Б. Г.*). Бо вже, дня 26 серпня 1978-го, коли він заявив Священному Зборові (Синодові), що бажає

називатися Іоанн-Павло (іменами двох своїх безпосередніх попередників. – *Примітка Б. Г.*) – таке двоймення не мало прецедентів в історії папства – я вбачав у цьому виразну призивку благодаті на новий понтифікат... Вибираючи їх, за прикладом мого Попередника, бажаю, як і він, висловити цим мою любов до тієї виняткової спадщини, яку залишили Церкві Вселенські Архієреї Іван XXIII і Павло VI, водночас же й моя особиста готовість, щоб її, за допомогою Божою, збагатити» [166, с. 8-9].

Ще один важливий момент, пов'язаний із набуттям церковно-канонічного статусу, полягає у тому, що після обрання чергового Папи відбувається церемонія його одягання у папські одяги й акт поклоніння – адорація: кардинали почергово прикладаються до ніг, персня із зображенням риб (символу перших християн) й уст.

Згодом усі кардинали з Верховним Понтифіком виходять на балкон Собору Св. Петра, з якого камерленго – очільник Апостольської Палати – оголошує: «Nuntio vobis gaudium magnum – habemus Papam!» («Повідомляю Вам велику радість – у нас є Папа!») й називає його ім'я, представляючи вірним. Папа, зі свого боку, благословляє традиційним зверненням «Urbi et orbi» («Місту (Риму) і світові»). Кілька днів по тому влаштовується урочиста посвята – Consecratio – й офіційна коронація нового Папи, і з того часу починається відлік його перебування на чолі Католицької Церкви, а також Святого Престолу й Держави-міста Ватикан [116].

І хоч за усталеною церковною традицією Папу обирають довічно, проте він має право полишити своє служіння і відповідне рішення не потребуватиме додаткового схвалення. Упродовж всієї історії інституту папства відомо лише кілька випадків добровільного зречення престолу Верховними Понтифіками. Перший такий випадок трапився у III ст., коли таке здійснив Св. Понтіан (230-235), що керував Церквою за правління імператора Александра Севера, який не переслідував християн [2, с. 244], проте наступний імператор Максимін Фракієць, відновивши гоніння, заслав його у копальні, де той змушений був, щоб могли відбутись вибори нового Папи, зрестися престолу, й незабаром там і помер. Останній, як вже йшлося, – у 2013 р., коли Папа Бенедикт XVI через стан здоров'я зрікся Святого Престолу. Саме після цього був обраний чинний на сьогодні Папа Римський Франциск –

кардинал з Аргентини Хорхе Маріо Бергольйо. Він став за офіційним порядком 266-м [21, с. 18; 162, с. 104].

Знаковою подією в історії Церкви, яка, зокрема, пов'язана із правовим обґрунтуванням владного статусу Папи, а також реформуванням адміністративного апарату Святого Престолу, був I Ватиканський Собор (1869-1870), про окремі аспекти результатів якого вже йшлося вище, однак слід підкреслити, що ухвалені на ньому рішення та прийняті документи зафіксували, на думку українського правознавця-міжнародника М. Отроша, повну перемогу папсько-державного централізму [112, с. 218]. Одним із найбільш дискусійних питань на Соборі вважалося обговорення сутності догми про непомильність Римського Понтифіка, коли він навчає *ex cathedra*. Зрештою, у третій главі ухваленого документа зазначалося: «Якби хтось твердив, що Римський Архієрей має лише уряд нагляду або адміністрації, а не має повної і найвищої судовласті над цілою Церквою не лише в справах віри і моральності, але й пов'язаних з дисципліною і управою Церкви, існуючої в цілому світі; або, що ця влада не властива йому і безпосередня над всіма церквами і над всіма душ пастирями і мирянами, – хай буде відлучений».

Наводячи витяг з четвертої глави цього ж документа, відомий дослідник історії папства, автор тритомного монографічного, по суті, літопису про життєдіяльність Римських Вселенських Архієреїв о. І. Нагаєвський доповнив попереднє положення цитатою: «Якщо Римський Архієрей говорить *ex cathedra*, тобто як виконує найвищий уряд пастиря й учителя всіх християн і голосить якусь правду силою свого найвищого авторитету, головно в справах віри й звичаїв, то вона має бути прийнята цілою Церквою, бо Божа поміч, обіцяна йому в особі Св. Петра, включає непомильність, дану Божественним Спасителем для проголошення науки віри і моральності в Церкві. З тієї причини такі правди – дефініції Римського Архієрея самі із себе не підлягають поправкам Церкви, бо він не одержав від неї своєї влади. Хто б посмів протиставити щось такому навчанню, – хай буде відлучений» [101, с. 151-152].

Отже, згідно із догматом Католицької Церкви, прийнятим I Ватиканським Собором 1870 р., Папа Римський вважається непомильним (непогрішним – з лат.

infallibilitas) у справах віри і моралі. На основі цього догмату Папа Пій IX у 1871 р. сформулював засади світської влади Верховного Понтифіка, наголосивши, що вона не пов'язана з принципом непомильності. Світська влада середньовічних пап, на його думку, базувалася не так на Божому Законі, як насамперед на згоді суспільства та його сприйнятті. Її джерелом була не непомильність, а авторитет Папи. Останній згідно з чинним публічним правом і за згоди християнських народів здійснював суд навіть у світській царині: як над володарями, так і над країнами. Тому, як вважав Понтифік, священну спадщину, яка із століття у століття передається від одного папи до іншого, потрібно шанувати і оберігати [153, с. 82-83].

Внаслідок підписання Латеранських угод постала абсолютна виборна теократична монархія, особливість якої полягає у поєднанні двох окремих, але взаємозалежних інститутів: Святого Престолу і Держави-міста Ватикан. Верховний Понтифік (Папа Римський) наділений усією повнотою законодавчої, виконавчої та судової влади. Як уже зазначалося у попередньому розділі, і у Політичному договорі, і у конкордаті – складових Латеранських угод – визнавався статус Римського Понтифіка як священної і недоторканної особи (ст. 8 обох документів). Будь-які злочини, підбурювання до них або публічні образи, вчинені на території Італії супроти Папи – через виступи, дії, писання, – передбачалося карати таким самим чином, як у випадку нанесення образи монархові [81; 186; 201].

Обсяг владних повноважень Римського Архієрея прирівнювався до обсягу прав Святого Престолу загалом, який як суб'єкт міжнародного права визнавався носієм духовного та світського суверенітетів і водночас виступав верховним органом (законодавчим, виконавчим і судовим) всієї Католицької Церкви. Слід погодитися із слушним висновком М. Отроша, який зазначає, що у випадку з Державою-містом Ватикан суверенітет не є властивістю самої територіальної одиниці або її населення, а належить іншому юридичному утворенню – Апостольському Престолу, влада якого на території Держави-міста Ватикан є верховною та єдиною, а на міжнародній арені Святий Престол є незалежним і самостійним. Така ситуація не вкладається у традиційні поняття конституційного права і становить собою особливу правову модель взаємовідносин двох інститутів

[111, с. 367]. Саме у такій моделі може отримати належне обґрунтування політико-правовий та церковно-канонічний статус Глави обох інститутів.

Цей процес було продовжено з ухваленням 7 червня 1929 р. Основного Закону Ватикану, який був чинним до 22 лютого 2001 р., коли його замінив новий Основний закон, затверджений Папою Іоанном-Павлом II 26 листопада 2000 р. Попередня конституція складалася з 21 статті, що регламентували повноваження Верховного Понтифіка, юрисдикцію Колегії кардиналів, сферу компетенції Губернатора держави, функції державних радників, норми і звичаї стосовно дворянських титулів, здійснення судочинства на території Держави-міста Ватикан, вигляд символіки (прапора, герба і печатки). Зокрема, щодо Римського Понтифіка встановлювалося, що він як суверен Держави-міста Ватикан володіє всією повнотою влади (ст. 1-2) [109].

На II Ватиканському Соборі (1962-1965), який відбувався під знаком осучаснення Церкви (*aggiornamento*), по суті, було підтверджено положення I Ватиканського Собору у частині визнання першості і непомильності Верховного Понтифіка [43, с. 71-72].

25 січня 1983 р. Папа Іоанн-Павло II видав новий ККП (*Codex juris canonici*) Католицької Церкви, який став юридичним відображенням її оновлення, розпочатого II Ватиканським Собором [205, с. 12]. Кодекс визначив і правовий статус Папи Римського. Глава I розділу I «Верховна влада у Церкві» Кодексу присвячена правам Римського Понтифіка (*Romano Pontifice*) і Колегії єпископів (*Collegio episcoporum*). Канон 331 передбачає: «Єпископ Римської Церкви, в якому перебуває служіння, особливим чином доручене Господом Петру, першому із Апостолів, і підлягаюче передачі його наступникам, є главою Колегії єпископів, Намісником Христа і Пастирем всієї Церкви на цій землі. Тому в силу своєї посади він користується у Церкві верховною, повною, безпосередньою і універсальною ординарною владою, яку він завжди може вільно здійснювати» [62, с. 156].

Повну і верховну владу в Церкві Римський Понтифік набуває внаслідок прийнятого ним самим законного обрання, а також єпископської посвяти [205, с. 6]. Тому особа, обрана на посаду Верховного Понтифіка, уже перебуває у сані єпископа

і набуває владу з моменту свого обрання. Якщо ж в обраного немає єпископського сану, його негайно необхідно висвятити в єпископи. Якщо трапиться так, що Римський Понтифік зречеться своєї посади, то для підтвердження зречення вимагається лише одне: щоб воно було здійснене добровільно і проголошено згідно з визначеною ще у попередні століття системою правових принципів [62, с. 156-157]. Кодекс закріплює положення, що якщо Римський Престол залишається вакантним (*sede vacante*), то в управлінні Церквою не потрібно впроваджувати якісь нововведення, а необхідно дотримуватися спеціальних законів, виданих для цих обставин (канон 335) [62, с. 158].

Зважаючи на визначену компетенцію, Римський Понтифік не лише володіє владою стосовно всієї Церкви, а й наділений пріоритетом ординарної влади над усіма окремими церквами та їхніми об'єднаннями. Папа Пій XI в енцикліці «*Mortalium animos*» від 6 січня 1928 р. відкинув концепцію Католицької Церкви як федерації різних церков. Він нагадав, що справжня любов повинна опиратися на цілковитій згоді і єдності віри, підпорядкованості тому, кого Христос зробив найвищим пастирем й учителем Церкви [209].

Наступний поступ у цьому сенсі здійснено у Догматичній Конституції II Ватиканського Собору «Про Церкву», де зазначено: «Апостоли ж, проповідуючи всюди Євангелію, прийняту слухачами під діянням Святого Духа, зібрали Вселенську Церкву, що її оснував Господь в апостолах та збудував на Петрі, їх князеві, на самому Ісусові Христові, як наріжному камені... Римський Архієрей силою свого уряду, тобто намісника Христового та Пастиря всієї Церкви, має щодо Церкви повну, найвищу і загальну владу, яку завсіди свобідно може виконувати...» [43, с. 72,78].

Внаслідок схвалення Папою Іоанном-Павлом II нового Основного Закону Ватикану 2000 р. усі юридичні норми, які йому суперечили, скасовувалися. Цим документом, що складався з 20-и статей, було систематизовано всі зміни, що запроваджувалися особистими рішеннями кількох понтифіків після Латеранських угод 1929 р. [99, с. 252]. У п. 1 ст. 1 цього Основного Закону, як і в аналогічному пункті такої ж статті Основного Закону 1929 р., передбачено, що Верховний

Понтифік, суверен Держави-міста Ватикан, володіє усією повнотою законодавчої, виконавчої і судової влади. І лише в період вакантності Престолу (*Sede vacante*) влада передається Колегії кардиналів (*Collegio Cardinalizio*), яка наділяється правом видавати законодавчі акти, проте лише у разі нагальної потреби (п. 2 ст. 1 обох Законів), причому вони мають бути підтверджені новообраним Понтифіком [108; 109]; а адміністративно-розпорядчі функції виконує кардинал-камерленго [40, с. 45]. Зауважимо, що лише Папі належало право у будь-який час вносити зміни до Основного Закону або замінювати його новим. Крім того, згідно із ст. 2 Основного Закону 2000 р. (у попередньому – ст. 3) за Папою закріплювалася прерогатива репрезентувати Державу-місто Ватикан у відносинах з іноземними державами та іншими суб'єктами міжнародного права через дипломатичні відносини й укладення договорів за посередництвом Державного секретаріату.

Відзначимо, що положення ст. 2 Основного Закону 1929 р. лише частково враховані у чинному. У ній, зокрема, йшлося, що за Верховним Понтифіком зберігається уся повнота влади, що належить йому щодо органів і трибуналів Апостольського Престолу згідно із канонами 7, 230-270, 1597-1607 ККП та всього, що встановлено ст. 14 цього Закону стосовно вказаних трибуналів, а також його двору, включаючи Дворянську, Палатинську і Швейцарську гвардії, за умови дотримання щодо останньої постанови ст. 7 цього Закону. А ст. 7 передбачала, що корпус Понтифікальної жандармерії підпорядкований безпосередньо губернаторові, який може запросити для забезпечення порядку необхідне сприяння Швейцарської гвардії (особиста охорона Папи, яка охороняє папські апартаменти та ворота Держави-міста Ватикан, виконує роль почесної варті на офіційних заходах Ватикану; складається виключно з неодружених громадян Швейцарії, та налічує 105 чоловік, серед яких 5 офіцерів).

Аналізуючи різні документи правового і канонічного характеру, слід констатувати, що Папа Римський наділявся широкими повноваженнями як у духовній, так і у світській сфері. Зокрема, у питаннях віри і моралі Папа Римський має право здійснювати нагляд за чистотою віри, тобто відкидати псевдовчення, керувати місіонерською діяльністю, скликати Вселенські Собори Католицької

Церкви, вести їхні засідання (особисто або за допомогою уповноважених ним осіб), затверджувати їхні рішення, переносити або розпускати собори (у разі смерті Папи під час собору його засідання припиняються до виборів нового Папи).

Папі Римському належить також найвища виконавча влада у Церкві: він засновує, змінює адміністративні межі і ліквідує єпископства; призначає, затверджує на посаді, переводить й усуває єпископів; заповнює вакансії, розпоряджається на вищому рівні церковним майном, здійснює право проголошувати блаженними і святими. Папа Римський виступає гарантом всезагальності (вселенськості) й єдності Католицької Церкви, а відтак папська влада – суверенна. Єдиновладдя Папи необхідне для дотримання законності і порядку всередині Церкви. Дорадчим органом при Папі є Колегія кардиналів, яка збирається для обговорення і вирішення найважливіших церковних і державних питань. Кардинали призначаються Папою довічно [9; 65, с. 236].

Упродовж кількох століть (1523-1978) на Папському престолі перебували переважно лише кардинали-італійці. Цю традицію було порушено, коли Святий Престол очолив кардинал із Кракова Кароль Войтила [155]. А 13 березня 2013 р. Престол посів кардинал з Аргентини Хорхе Маріо Бергольйо [21; 182]. Італійський журналіст А. Торніеллі, автор однієї з перших книг про сучасного Римського Понтифіка, написаної і виданої у рік його інтронізації, відзначає: «Отець Бергольйо, Папа Франциск – перший Понтифік-єзуїт, перший латиноамериканець, перший, який обрав собі ім'я великого святого з Асичу, зі своїми малими, але великими жестами та словами, на зорі свого понтифікату вже дає зрозуміти, що означає сьогодні визнавати Ісуса Христа» [152, с. 11].

Вже минає сім років, як Святий Престол, Ватикан і Вселенську Католицьку Церкву очолив Франциск, який своєю простотою і стриманістю уже в перші дні свого понтифікату вразив світ і продовжує не тільки дивувати, а й впливати на духовне очищення, на плекання високих загальнолюдських цінностей, зокрема тих, що стосуються поваги до прав і свобод людини. До багатьох проблем глобального і локального масштабу Папа Франциск не є байдужим. Прикладів можна навести десятки. Задля втілення основних принципів етики, «приятної до людської особи», в

інтерв'ю одному з популярних італійських часописів Понтифік наголосив на актуальності таких тем, як управління економікою та фінансами, створення нових робочих місць, пошана до довкілля, прийняття мігрантів. Святіший Отець, зокрема, зазначив: «Актуальна центральна позиція фінансової діяльності щодо сучасної економіки не є випадковою: за цим стоять рішення когось, хто помилково вважає, що гроші здобуваються грошима. Оті справжні гроші здобуваються працею. І саме праця надає людині гідність, а не гроші. Безробіття, що охопило різні європейські країни, – це наслідок економічної системи, яка втратила спроможність створювати працю, поставивши в центрі ідола, який називається «гроші» [117, с. 9].

Безперечно, і понтифікат Папи Франциска, як і його попередників, впливає на політико-правовий та церковно-канонічний статус Глави Святого Престолу, Держави-міста Ватикан, Вселенської Католицької Церкви, що формувався на основі різноманітних за характером нормативно-правових актів, підґрунтям яких були догми про визнання усіх пап наступниками Св. Апостола Петра. Виникнення і розвиток у Середньовіччі теорій папо-центризму, теократії, папської непомильності і непогрішності зумовили поступове формування такої автократичної системи правління спочатку у Папській державі, а пізніше у Ватикані, за якої Верховний Понтифік проголошений єдиним джерелом законодавчої, виконавчої і судової влади. Йому належить право керувати державою (і Церквою), тлумачити, змінювати і скасовувати закони, здійснювати судочинство. Згідно з чинною Конституцією та ККП Папа Римський є єдиним сувереном Святого Престолу і Ватикану, який здійснює свої повноваження через систему виконавчої влади в особі конгрегацій, зосереджуючи свою основну увагу на організації управління Вселенською Католицькою Церквою. З огляду на це, державні ватиканські інституції, у звичному розумінні цього слова, є механізмом для забезпечення ефективного виконання цих функцій [37, с. 12].

3.2 Організаційно-правові засади діяльності виконавчої влади Ватикану

Владні виконавчі інститути Папської держави, які певною мірою згодом після Латеранських угод трансформувалися у відповідні державні служби Ватикану, оформлювалися, удосконалювалися, видозмінювалися фактично із середини VIII ст., коли відбулося становлення державності колишніх папських володінь. Ці організаційно-правові процеси тривали упродовж усього понад тисячолітнього існування цього державного утворення під повсякчасним адміністративним впливом Святого Престолу та за найактивнішої участі майже кожного із більш як 150 понтифіків, які за цей період відбували свої каденції. Усе це знайшло своє належне відображення в історії Вселенської Католицької Церкви. Як відзначав історик А. Красіков, що був першим радянським журналістом, офіційно акредитованим у Ватикані, де мав зустрічі з Іоанном XXIII, Павлом VI та Іоанном-Павлом II, функціонування владних інститутів засноване на чіткому ієрархічному принципі, де на верхівці владної піраміди стоїть Папа, який має вищу законодавчу, виконавчу і судову владу [78, с. 15]. Таку форму правління називають теократією (грец. *θεοκρατία* – Боговладдя), в якій політична і духовна влада перебуває в руках Церкви.

Ще в часи формування Папської держави до помічників глави Католицької Церкви належали духовні особи з Римської дієцезії та єпископи. Святіший Отець як гарант єдності Церкви разом з єпископами окремих дієцезій забезпечував юридичну владу над цією Церквою. У процесі удосконалення виконавчої влади Папської держави з'явилася низка нових папських чиновників – апостольські адвокати, нотаріуси, палатинські диякони та судді, папські капелани та ін. Подібно вдосконалювалася і структура постійних відомств: Пенітенціарії, Апостольської Палати, Папської Канцелярії [229].

Внаслідок реформ, які проводилися вже навіть у перші століття існування Християнської Церкви, а згодом здійснювалися активно і рішуче (досить назвати таких реформаторів, як Папи Григорій VII (1073-1085), Іннокентій III (1198-1216) або Сикст V (1585-1590)), було визначено внутрішню організацію, функціонування управлінського апарату, підпорядкування усіх сфер життєдіяльності єдиному центру

– Святому Престолу в особі Папи Римського [146, с. 35]. У Папській державі виконавча влада складалася з камерленга (лат. *camerarius*), який управляв Папським палацом і господарськими справами, роботою Апостольської Канцелярії та Апостольської Палати (*Camera Apostolica*), до обов'язків якої належали збір податків і карбування монет. Посаду камерленга, зазвичай, займали особи у сані кардинала. За Конституцією «*Romani pontificis*» 1544 р. камерленгу підпорядковувалися усі службовці Папської держави. Теперішні повноваження камерленга визначені Апостольською Конституцією Папи Іоанна-Павла II 1996 р.

На чолі провінцій Папської держави стояли ректори (*rector*), яких призначав Верховний Понтифік. До їхньої компетенції належало турбуватися про збереження миру, боротися проти єретиків, виступати вищою апеляційною інстанцією у судових справах у межах своєї території. Система ректорства з часом удосконалювалася: ректори очолювали адміністративний апарат провінції, відповідали за збір податків, їм підпорядковувалися судді, коменданти фортець. Час від часу ректори скликали провінційні парламенти, на які прибували єпископи, настоятелі монастирів, сеньйори, представники міст. На своїх зібраннях вони вирішували актуальні питання розвитку території [153, с. 28-29].

Главою цивільної адміністрації Риму був префект, до компетенції якого належали поліційні та судові функції. Префект мав радитися із членами магістрату (обиралися з найповажніших міщан), але не обов'язково виконувати їхні поради.

Від часу ухвалення у середині XIV ст. т. зв. «Егідієвих конституцій» (1357) (які охарактеризовано у підрозділі 2.2), що вважаються першим Основним Законом Папської держави, ректорами провінцій були переважно світські особи, а управління містами здійснювалося від імені Верховного Понтифіка місцевими єпископами. Проте після 1550 р. ректорами призначали прелатів, переважно кардиналів і дуже часто родичів пап. Такі явища, як непотизм і продаж вакантних посад на конкурсній основі, про які докладніше йшлося теж у підрозділі 2.2, значною мірою призвели до кризи системи управління Святим Престолом у XVII-XVIII ст. [208, с. 84]. Це відзначали і самі представники духовенства, зокрема монах Паоло Кальяні писав: «Справді, як тільки Папа вступав на престол, він одразу

оточував себе дітьми своїх братів і сестер і здавалося, що єдиною його турботою було збагатитися і звеличити свою сім'ю. Олександр VI, Урбан VIII, Лев X, Павло III, Олександр VII забували, що вони папи, і пам'ятали тільки те, що вони Борджіа, Барберіні, Медичі, Фарнезі і Фіджі. Їхні племінники, навіть малолітні, навіть за відсутності у них будь-яких позитивних якостей, вершили важливими і відповідальними справами Церкви. Пляма непотизму... охоплює три століття церковної історії» [80, с. 9].

Кардинальні зміни в управлінні Святим Престолом відбулися на підставі Апостольської Конституції, виданої Папою Сикстом V 22 січня 1588 р. у формі булли «*Immensa Aeterni Dei*» («Безмежний вічний Бог»), яка започаткувала систему конгрегацій (по суті, відповідники сучасних міністерств). Усього було створено 15 постійних конгрегацій: Верховна Священна Конгрегація Римської і Вселенської інквізиції; Сигнатури Священної конгрегації; обрядів і церемоніалу; індексу заборонених книг; Тридентського Собору; у справах ченців; у справах єпископів; видавництва; захисту Риму і провінцій; у справах військово-морського флоту; соціальної опіки; милостині; доріг; мостів і води; державної консультації [228]. Утворення конгрегацій, як справедливо підкреслює Д. Трофімов, привело до консолідації політичної і церковної влади у Папській державі, оскільки одні і ті ж структури відповідали за діяльність як Церкви, так і держави [153, с. 37].

Наступна ґрунтовна реформа управління відбулася у першій чверті XIX ст., коли кардинали Ерколе Консальві і Бартоломео Пакка розробили план адміністративної реформи Папської держави (на основі французької моделі), згідно з яким папські володіння було поділено на 20 провінцій, сім з яких отримали статус легацій на чолі з легатом-кардиналом (решта називалася делегаціями). Свідченням централізації держави був той факт, що кожний делегат або легат мав прибічну раду, якої схвалювався Папою. Відомий український історик і теолог о. І. Нагаєвський оцінював ці зміни у владній вертикалі негативно, наголошуючи, що чимало нововведень за врядування кардинала Пакки, зроблених на швидкоруч, були хибними і мали несприятливі наслідки для Церковної держави в майбутньому. Вони викликали незадоволення населення, що зумовило створення усіляких явних і

таємних організацій, які агітували проти Церкви [102, с. 59]. Після ліквідації Папської держави адміністративні органи Святого Престолу на місцях припинили своє функціонування.

Спочатку Папа Пій XI безпосередньо очолював уряд у Державі-місті Ватикан. Його наступник – Пій XII, не змінюючи Конституції 1929 р., сформував у 1939 р. Папську Комісію у справах Держави-міста Ватикан. Вона спершу складалася з трьох, а пізніше з семи кардиналів, котрі призначалися на п'ять років указом Верховного Понтифіка. Завдання Комісії полягало у тому, щоб від імені Папи займатися урядовими справами [231, с. 13].

Упродовж 1929-1952 рр. представником виконавчої влади Ватикану був Губернатор, якого призначав і звільняв Верховний Понтифік і перед яким він був відповідальним (ст. 7 Основного Закону від 7 червня 1929 р.) [109]. Згідно з положеннями цього Закону Губернатору держави делегувалося (за винятками, вказаними у статтях 2, 3 і 4) здійснення виконавчої влади. Губернатор наділявся й обмеженим правом законодавчої ініціативи. Не підлягали делегуванню повноваження, збережені за Верховним Понтифіком, чи ті, які він вважав за необхідне зберегти (ст. 6) [109]. Після смерті у 1952 р. маркіза Камілло Серафіні посада Губернатора зберігалася, проте значну частину його попередніх функцій перебрала на себе Папська комісія у справах Держави-міста Ватикан [231, с. 13].

Після тридцяти років діяльності Папської комісії Папа Павло VI у 1968 р. створив Державну Раду (*Consulta dello Stato*) як колегіальний дорадчий орган Верховного Понтифіка. 24 квітня 1969 р. Папа окремим законом окреслив компетенцію Комісії кардиналів (яка мала діяти від його імені), сформувавши нову структуру виконавчої влади Держави-міста Ватикан [231, с. 13]. Комісія кардиналів як колегіальний орган виконавчої влади Ватикану (ст. 5 вказаного Закону) була покликана діяти від імені Папи і у разі вирішення складних питань – у порозумінні з Папським секретаріатом (ст. 6). Очільник Комісії володів правом видавати розпорядження, що юридично опираються на чинне законодавство і регламенти діяльності (п. 1 ст. 7). Допоміжним органом у діяльності Комісії, особливо у випадку збалансування бюджету Ватикану, виступала Рада директорів (ст. 11) [231, с. 28]. На

сьогодні Основний закон 2000 р. змінив ці положення, про що йтиметься далі у цьому підрозділі нашого дослідження.

Справи Церкви Верховний Понтифік реалізовує за допомогою Римської курії (Curia Romana), яка діє від його імені (канони 360-361 ККП 1983 р.) і виступає фактичним урядом Ватикану. Вона складається з багатьох різноманітних установ, структура і компетенція яких визначається законодавством [62, с. 169], що буде детальніше розглянуто нижче.

Упродовж ХХ ст. Папська курія реформувалася тричі. Спочатку Папа Пій Х 29 червня 1908 р. видав Апостольську Конституцію «Sapienti consilio», яка була підтверджена ККП 1917 р. [228]. Причиною реформ стало затягування розгляду справ в окремих куріальних конгрегаціях [197, с. 223]. Відтак, Верховний Понтифік розмежував компетенцію між трьома головними установами: конгрегаціями, трибуналами і адміністративними службами. Після реформування залишилося дванадцять конгрегацій, чотири адміністративні служби і три суди (Апостольська Пенітенціарія, Римська Рота, Апостольська Сигнатура) [207].

До Конгрегації Св. Уряду (колишньої Священної інквізиції), заснованої задля збереження чистоти навчання і моральності, було долучено Конгрегацію Індeksu. Її особисто очолив Римський Понтифік (загальноприйнято, що усі найважливіші конгрегації очолює особисто Верховний Понтифік) [215, с. 115]. Так само Верховний Архієрей очолив Конгрегацію Консисторії. До її функцій належав вибір нових єпископів, візитації та заснування нових єпархій. Французький дослідник Б. Лекомт так описав Конгрегацію Консисторії: «Система досконало герметична. Ватиканісти називають цих кардиналів «Пентагоном». У жодній комісії немає світських осіб... Ця вирішальна інстанція цілковито незалежна. Головуючий, кардинал Оттавіані (кардинал Альфредо Оттавіані (1890-1979) – секретар Верховної Священної Конгрегації Святої Канцелярії (1953-1966)) цілком не приховує своєї цілі: *Manebimus domini in domo nostra!* («У себе ми залишаємося господарями!»)» [84, с. 144].

За адміністрацією Св. Таїнств була покликана наглядати створена Пієм Х у 1908 р. Конгрегація Дисципліни Св. Таїнств [158, с. 46]. Ще однією установою,

започаткованою цим Папою, була Конгрегація Релігії, завдання якої полягало у нагляді за чернечими справами та взаєминами чернецтва з ієрархією. Про скликання соборів і синодів, про привілей імунітету духовних осіб піклувалася Конгрегація Собору. Справами місій у різних країнах займалася Конгрегація Поширення Віри. Вона відала також справами Східних Католицьких Церков (у 1917 р. для цього було засновано окрему Конгрегацію – для Східних Церков, яку особисто очолював Папа) [158, с. 45].

До компетенції Конгрегації обрядів належали справи обрядів і церемоній, а також беатифікації і канонізації Божих угодників. Зберегла свої функції Конгрегація Церемоніалу, створена для справ церемоній у Соборі Св. Петра під час відправ Верховного Понтифіка і кардиналів. Окремо існувала Конгрегація Праць у Соборі Св. Петра, котра дбала про Римську базиліку. Конгрегація Надзвичайних Справ Церков була покликана займатися відносинами Апостольської Столиці з урядами різних держав. Справи середніх і вищих шкіл перебували у віданні Конгрегації Семінарій та Університетів [102, с. 239].

До адміністративних органів уряду Папа Пій Х відніс Апостольську Канцелярію, Апостольську Датарію, Апостольську Палату (Камеру. – *Примітка Б. Г.*) і Державний секретаріат. Апостольська Канцелярія займалася папськими листами на прохання Конгрегації Св. Уряду і Конгрегації Консисторії. Апостольська Датарія видавала листи про надання церковних посад і не підлягала юрисдикції Консисторії [215, с. 108]. Апостольська Палата (Камера) вважається найстарішою установою Апостольської столиці. Її керівником є кардинал-камерленго, який дбає про поточні справи Святого Престолу та керує ним під час тимчасової відсутності Папи – до часу обрання нового Верховного Понтифіка (до речі, камерленги неодноразово обиралися Папами) [80, с. 21]. Однак чи не найбільший вплив на справи Ватикану і всієї Церкви має Державний секретаріат (*Secretaria Status seu Paralís*) на чолі з секретарем [102, с. 240] – це відомство Римської курії, що спершу займалося дипломатичним листуванням [219, с. 830].

Наступна реформа Папської курії стосувалася саме Державного секретаріату – вона була започаткована II Ватиканським Собором і втілена в Апостольській

Конституції Павла VI «*Regimini Ecclesiae Universae*» від 15 серпня 1967 р. (набула чинності 1 березня 1968 р.) [188]. Державний секретаріат було проголошено головним у структурі Римської курії. Остаточна структура цього органу була закріплена ККП 1983 р. [62, с. 169]. На характеристиці структури і повноважень Державного секретаріату зупинимось докладніше далі.

Остання у XX ст. реформа Римської курії, започаткована Павлом VI в дусі соборної еклезіології, була завершена Папою Іоанном-Павлом II, а її положення викладені 1988 р. в Апостольській Конституції «*Pastor Bonus*» («Добрий пастир») [197, с. 217]. У ст. 1 Конституції (*Notion of Roman Curia*) зазначено: «Римська курія – комплекс дикастерій (відомства Римської курії. – *Примітка Б. Г.*) й інститутів, які допомагають Папі Римському у реалізації його вищого пастирського обов'язку задля користі і служіння всієї Церкви і партикулярних церков» [175].

Серед нововведень, як вважає англійський правник Е. Мюррей, слід звернути особливу увагу на реалізацію практичної пропозиції, щоб кожне відомство Курії розробляло статут або власні нормативи і представляло їх для громадського обговорення (ст. 38; *Regulations*) [212, с. 163-164]. Це, на нашу думку, свідчило б про намагання Церкви до більшої відкритості й діалогу з громадськістю.

Відтак, на сьогодні вищим органом виконавчої влади Держави-міста Ватикан та водночас центральним урядом Вселенської Католицької Церкви є Римська курія. Керівником Курії і другою після Папи адміністративною особою Святого Престолу виступає кардинал-держсекретар (він виконує функції прем'єр-міністра і міністра закордонних справ) [103, с. 178]. Римська курія складається із секретаріатів, своєрідних прототипів міністерств – конгрегацій, які очолюють кардинали або архієпископи, трибуналів, папських рад, комісій та низки інших установ. Члени Римської курії повинні йти у відставку зі смертю Папи або після досягнення ними 75-річного віку.

Охарактеризуємо детальніше структуру і компетенцію Римської курії. До її складу входять: два секретаріати – Державний секретаріат і Секретаріат у справах господарства, дев'ять конгрегацій (доктрини віри, у справах єпископів, Богослужіння і дисципліни Таїнств, Східних Церков, з канонізації святих,

євангелізації народів, у справах духовенства, у справах Інститутів Богопосвяченого життя і Товариств Апостольського життя, католицької освіти), три трибунали (Апостольська Пенітенціарія, Трибунал Римської Роти, Найвищий Трибунал Апостольської Сигнатури), дев'ять папських комісій (у справах Держави-міста Ватикан, у справах Латинської Америки, священної археології, катехизму, дисциплінарна, з перегляду Вульгати (латинського перекладу Біблії), Ecclesia Dei, Біблійна, теологічна), дванадцять папських рад (міжрелігійного діалогу, інтерпретації законодавчих текстів, сприяння новій євангелізації, у справах мирян, культури, сприяння єдності християн, сім'ї, справедливості і миру, масових комунікацій, *Cog Unum*, душпастирської опіки мігрантів і подорожніх, душпастирської опіки працівників охорони здоров'я), п'ять міжвідомчих комісій та низка інших відомств [218].

Головним відомством Римської курії, покликаним сприяти Верховному Понтифіку у виконанні його функцій, виступає Державний секретаріат Ватикану, або Папський секретаріат (*Secretaria Status se Papalis*) [222]. Попередником сучасного Державного секретаріату у свій час був інститут секретарів, що сформувався ще у XV ст. за Папи Мартина V (1417-1431). Папа Іннокентій VIII (1484-1492) за Конституцією «*Non debet reprehensibile*» 1487 р. збільшив кількість працівників секретаріату з 6 до 24, створивши нову інституцію – Колегію Апостольських Секретарів. Основним завданням секретарів було налагодження дипломатичного листування Святого Престолу, а насамперед Понтифіка, з правителями європейських держав. Очолював Колегію «домашній секретар» (*secretarius domesticus*), який з часом став найближчим радником Верховного Понтифіка та перебрав на себе відповідальність за проведення зовнішньої політики [222].

Під час понтифікату Лева X (1513-1521) поряд із «домашнім секретарем» засновано посаду «приватного, або великого секретаря» (*secretarius intimus*, або *major*), яку за Павла V (1605-1621) піднесено до статусу Державного секретаря. У 1678 р. Папа Іннокентій XI ліквідував Колегію Апостольських секретарів, започаткувавши значною мірою сучасний вигляд Державного секретаріату.

Остаточно Державний секретаріат було утверджено за Папи Іннокентія XII (1691-1700), відколи його очолив кардинал з офіційним титулом Державного секретаря, до компетенції якого належало керівництво усіма аспектами політики тодішньої Папської держави. Папа Пій IX у 1846 р. створив у його структурі дві служби – внутрішніх і зовнішніх справ [215, с. 115].

У ХХ ст. функції Державного секретаріату були прописані Конституцією «*Sapienti consilio*» 1908 р. і закріплені ККП 1917 р. (канон 263). А з 1968 р. за Апостольською Конституцією Папи Павла VI Державний секретаріат став центральним відомством Римської курії. І врешті осучаснено Державний секретаріат із визначенням відповідних прав та обов'язків його очільника та співробітників уже у процесі реформування Римської курії за понтифікату Іоанна-Павла II [222].

Із 1983 р. спеціальна комісія під головуванням кардинала С. Банджо працювала над проектом реформи центрального апарату Держави-міста Ватикан [98, с. 24]. Посада Державного секретаря викристалізувалася після того, як Папа Іоанн-Павло II 6 квітня 1984 р., наділив кардинала Августо Каса окремим повноваженням на репрезентацію Папи у цивільному урядуванні у Ватикані, а також на здійснення інших функцій від імені Папи, щоправда лише після схвалення цих дій Папою, особливо коли йдеться про важливі справи [119, с. 101]. Відтак, Понтифік надав Державному секретареві право виконувати функції із забезпечення життєдіяльності держави. Фактично посада Державного секретаря сьогодні є за своїм значенням і статусом такою ж, як і посада прем'єр-міністра у багатьох країнах світу [111, с. 367].

Отже, Державний секретаріат очолює Державний секретар у сані кардинала, якого призначає особисто Римський Понтифік. Ця інституція наділена правом координувати діяльність кардиналів-префектів – керівників відомств Римської курії [222]. У разі вакантності Святого Престолу, Державний секретар покидає займану посаду, а Секретаріат очолює його заступник, підзвітний Колегії кардиналів. Функції Державного секретаріату регламентовані § 1 ст. 171 Апостольської Конституції Іоанна-Павла II від 28 червня 1988 р. [175].

Як і в XIX ст., Державний секретаріат складається з Відділу загальних питань і Відділу відносин з державами. Перший відділ піклується повсякденними справами служіння Папи, розглядає питання, які не належать до компетенції інших відомств Римської курії. Він, зокрема, редагує та розсилає за дорученням Папи необхідні документи, публікує офіційне видання Святого Престолу – Acta Apostolicae Sedis, оприлюднює інформацію про діяльність Ватикану, разом з другим відділом курує публікацію газети L'Osservatore Romano, діяльність Радіо Ватикану і Ватиканського телевізійного центру. Відділ відносин з державами займається дипломатичними питаннями Святого Престолу [175].

Вищою посадовою особою виконавчої влади у Ватикані, за Основним Законом 2000 р., є Президент Папської комісії у справах Держави-міста Ватикан (якій належить законодавча влада, за винятком випадків, коли Папа залишає її за собою або передає іншим інстанціям (ч. 1 ст. 3)), котрий разом з іншими кардиналами-членами Комісії призначається Папою на 5 років. Йому зобов'язані допомагати Державний секретар і заступник Державного секретаря (ст. 5). Найбільш значущі питання Президент повинен виносити на Комісію для додаткового розгляду. У важливих ситуаціях вимагається згода Державного секретаріату (ст. 6). Згідно з п. 1 ст. 8 Президент Комісії має представляти Ватикан на міжнародній арені, за умови, що це не суперечить ст. 1 і 2 цього ж закону (тобто прерогативі Папи). Якщо ж йдеться про звичайну адміністративну діяльність, то йому надано право делегувати свої повноваження Державному секретарю (п. 2 ст. 8) [108].

Згідно з положеннями Основного Закону 2000 р. Державний секретар отримав право нагляду за виконанням законів та інших нормативно-правових актів, а також рішень і вказівок Президента Комісії; контролю за діяльністю Губернаторства (орган, здійснюючий від імені Папи Римського виконавчу владу, Головою якого до 2001 р. був за сумісництвом Президент Папської комісії у справах Держави-міста Ватикан. – *Примітка Б. Г.*) і координації діяльності різних дирекцій (ч. 1 ст. 9). У разі відсутності чи хвороби Президента Комісії Державний секретар має виконувати його повноваження, за винятком права видавати розпорядження, що мають силу закону (ч. 2 ст. 9). Заступник Державного секретаря зі згоди свого керівника

здійснює підготовку і редагування документів і кореспонденції, виконує інші покладені на нього функції (ст. 10) [108].

При опрацюванні й ухваленні бюджету та в інших питаннях загального характеру, що стосуються діяльності персоналу та функціонування держави, Президенту Папської комісії у справах Держави-міста Ватикан має допомагати Рада директорів, яку він очолює і періодично скликає. У роботі цієї Ради беруть участь Державний секретар та його заступник (ст. 11). Попередній і остаточний варіант бюджету держави після схвалення Комісією скеровується через Державний секретаріат Верховному Понтифіку (ст. 12) [108]. Зауважимо, що за Основним Законом 1929 р. за Папою зберігалось право затвердження бюджету і видаткових кошторисів Ватикану, котрі з попереднім висновком Головного державного радника подавалися йому губернатором (ст. 4) [109].

Голові Губернаторства (Губернатору) підпорядковані дирекції і центральні управління (департаменти), які, власне, і становлять комплекс установ Губернаторства. А саме: Дирекції – державної бухгалтерії, загальних служб, служб безпеки і захисту громадян, охорони здоров'я і гігієни, музеїв, технічних служб, телекомунікацій, економічних служб, Папських вілл; управління – юридичне, кадрове, актів цивільного стану та обліку населення і нотаріату, філателії і нумізматики, інформаційних систем, у справах паломників і туризму, державний архів; а також обсерваторія [29].

Слід мати на увазі, що за Основним Законом Ватикану 1929 р. Управління майном Святого Престолу, Спеціальне управління Святого Престолу, Ватиканська бібліотека й Архів, друкарня і видавництво підпорядковувалися безпосередньо Верховному Понтифіку (ст. 2) [109].

До компетенції Дирекції державної бухгалтерії належить ведення загальної звітності, фінансової документації, управління державною скарбницею, підготовка кошторисів.

Дирекція загальних служб складається із Служби транзиту товарів, яка виконує функцію державної митниці; Служби механізації, яка займається придбанням, обслуговуванням і управлінням службових автомобілів держави, веде

реєстр транспортних засобів Ватикану, видає пропуски документи, довідки про техогляд і водійські права; Служби дизайну (Флорерія), яка займається оформленням приміщень, призначених для здійснення літургій, церемоній і аудієнцій Папи, стежить за облаштуванням державних приміщень тощо.

Дирекція служб безпеки і захисту громадян стежить за безпекою і громадським порядком у тісній співпраці з гвардією Понтифіка та, при потребі, органами безпеки Італії. До її складу входять Корпус жандармерії, який виконує поліцейні функції, та Корпус пожежної охорони.

Дирекція охорони здоров'я і гігієни займається питаннями громадського здоров'я, гігієни території, медичного і санітарного обслуговування мешканців Ватикану (окремо функціонує Ватиканська аптека).

Дирекція музеїв покликана піклуватися охороною, збереженням, реставрацією і використанням пам'яток мистецтва, що є власністю Святого Престолу. Вона також здійснює контроль за використанням культурної спадщини Ватикану. У тісних контактах з цією Дирекцією працює Департамент реалізації видань і репродукцій, який спеціалізується на підготовці популярних видань, присвячених експонатам ватиканських музеїв.

Дирекція технічних служб призначена для догляду за нерухомим майном й обслуговуванням технічних споруд. Ця Дирекція складається із Будівельної служби, до компетенції якої належить спорудження і ремонт будівель, підтримання належного стану доріг і садів у Ватикані; Служби майстерень, яка стежить за станом електрообладнання, системою опалення, кондиціонування повітря.

Дирекція телекомунікацій відає поштовим, телеграфним і телефонним зв'язком.

Дирекція економічних служб займається питаннями придбання і продажу продуктів у режимі державної монополії.

Дирекція Понтифікальних вілл здійснює управління і догляд за екстратериторіальною зоною Кастель Гандольфо з суміжними будівлями і садами, призначеними для літнього перебування Папи. Вона також займається управлінням

фермою на території вілли і комерційною реалізацією сільськогосподарської продукції [29].

Завданням Юридичного департаменту є розробка нормативних документів і розгляд усіх питань правового характеру. Департамент персоналу відає кадровою політикою, організовує професійну підготовку співробітників. Ця структура займається також питаннями кадрової звітності персоналу, належного до фірм, що працюють на території Ватикану. Департамент записів актів цивільного стану, обліку населення і нотаріальних дій веде усі реєстри народжень, шлюбів, громадянства і перебування на території держави, складенням і збереженням актів публічного і приватного характеру. Департамент філателії і нумізматики відає усіма питаннями карбування монет і випуску поштових марок, а також їхньої реалізації колекціонерам.

Департамент інформаційних систем стежить за роботою відповідного апарату Губернаторства, а також збирає і готує інформацію про діяльність усіх установ держави. Департамент паломництва і туризму надає інформаційну та іншу допомогу туристам і паломникам, котрі відвідують Ватикан [29]. Державний архів, заснований ще у 1612 р. Папою Павлом V, здійснює протоколювання і зберігання кореспонденції, що стосується діяльності Папської комісії у справах Держави-міста Ватикан, Губернаторства та інших структур [207, с. 146]. Ватиканська обсерваторія, розташована в палаці Кастель Гандольфо, займається науковими дослідженнями у сфері астрономії і астрофізики [29].

Незалежними від держави інституціями, що функціонують у Ватикані, є Фонд медичного обслуговування і Пенсійний фонд. Перший був створений у 1954 р. для покриття видатків, пов'язаних з медичним обслуговуванням персоналу Святого Престолу, а також їхніх родин, на принципах взаємодопомоги. З 1992 р. функціонує Пенсійний фонд, який займається нарахуванням і виплатою пенсій службовцям, які стали пенсіонерами [29].

Зазначимо, що загалом у всіх структурах Римської курії станом на 2005 р. працювало майже 760 церковнослужителів, понад 340 монахів і монахинь, близько 1 560 мирян, зокрема 1430 пенсіонерів [158, с. 43].

Окремо звернемо увагу, що в Апостольській Конституції Пія XI «*Ex Lateranensi Pacto*» від 30 травня 1929 р. було зазначено, що Ватикан, хоч і є частиною Римської дієцезії, проте має власне духовне управління [35, с. 28]. Водночас Римський Понтифік призначив Генерального Вікарія управлінцем Апостольських палаців, надавши йому юрисдикцію, що поширювалася на Латеранський палац і палац Кастель Гандольфо. Втім, з його юрисдикції було виключено Базиліку і Каноніку Св. Петра. До видання Папою Павлом VI *motu proprio* «*Pontificalis Domus*» від 28 березня 1968 р. Генеральний вікарій Його Святості для Ватикану називався Різничим. До XV ст. ця посада об'єднувалася з іншими посадами Апостольського Престолу. З 1352 р. Різничий обирався переважно з представників Ордену еремітів Св. Августина. Папа Климент VIII (1592-1605) підвищив Різничого до сану єпископа, а Лев XII у 1824 р. постановив, що він є Настоятелем Апостольських палаців. Врешті 14 січня 1991 р. посаду Різничого було скасовано, а його повноваження передано Головному церемоніймейстеру Верховного Понтифіка [16].

Отже, центральний виконавчий апарат Держави-міста Ватикан, попри неодноразові зміни і вдосконалення упродовж всього часу існування, нагадує ієрархічну владну піраміду, на чолі якої стоїть Верховний Понтифік. Правовими засадами діяльності виконавчих органів влади – Римської курії (уряду) загалом та Державного секретаріату, Президента Папської комісії у справах Держави-міста Ватикан, Губернаторства зокрема – є Апостольські Конституції, Папські *motu proprio* та Основний Закон Ватикану 2000 р.

3.3 Особливості функціонування судової системи Ватикану

Як і в кожній правовій державі, усі три гілки влади у Ватикані наділені широкими можливостями незалежного існування й функціонування за принципом верховенства права, щоправда – канонічного. Ця особливість стосується і судової системи. Так, згідно із п. 1 ст. 15 чинного Основного Закону, судова влада у Ватикані реалізується від імені Папи Римського – це дає підставу, на нашу думку,

судочинству Ватикану опиратися на вироблені упродовж віків норми церковного (канонічного) права [231, с. 29].

Слід підкреслити, що чимало норм католицького канонічного права в Середньовіччя були рецепційовані юриспруденцією європейських країн у їхнє законодавство, зокрема для регулювання окремих сфер світського життя (питань спадщини, шлюбних відносин, злочинів проти особи і держави). Проте, починаючи з XVIII ст., в умовах нових суспільних викликів, зумовлених поширенням ідей французького Просвітництва, вплив канонічного права на світське життя зменшився.

У засадничих концепціях церковного вчення передбачені певні засоби профілактичних заходів запобігання правопорушенням. Так, у § 1 кан. 1446 ККП рекомендовано, щоб «християни, а передусім єпископи, докладали зусиль до того, щоб при додержанні справедливості судові суперечки в Народі Божому, по можливості, не допускалися і якомога швидше полагоджувалися» [64, с. 527]. Коли ж такого примирення не вдається досягати, то до полагодження за усталеною і упродовж століть вдосконалюваною правовою традицією залучається судова система.

Згідно із ККП Церква володіє природним і притаманним їй правом накладати каральні санкції на вірних християн, які вчинили злочин (кан. 1311) [64, с. 432]. Саме канонічне право регламентувало порядок здійснення судочинства в Папській державі, а пізніше – у Ватикані. Натомість Основний Закон Ватикану не окреслює структуру судової влади в державі (як виняток, прописано розгляд суперечок через різні підходи у тлумаченні і компетенції, що зазначено у п. 1 ст. 18) [231, с. 29].

Предметом судочинства є розгляд і вирішення справ про злочини, а також судовий захист прав фізичних або юридичних осіб та встановлення фактів (кан. 1400). Притому розглядаються переважно справи, що стосуються духовної сфери, випадків порушення церковних законів, а також ті, в яких йдеться про гріховність вчинків [64, с. 512]. Залежно від осіб, які провинилися, канонічне право поділяє провини на спільні (вчинені духовенством і мирянами) та властиві лише духовенству або мирянам. У спільних провинах виокремлюються такі: 1) проти віри

і релігії (відступництво, єресь, схизма, незгадування Папи під час Богослужінь); 2) проти життя і цілості тіла (побиття, умисне вбивство, свідоме самогубство); 3) тілесні провини проти добрих звичаїв (насилля, багатожонство, різні види розпусти). До провин, властивих мирянам, належать ті, що вчинені проти честі і гідності подружжя, а також занедбання релігійних обов'язків і непослух церковній владі. Серед провин, властивих духовним особам, передбачаються відступництво від духовного сану, порушення чернечої обітниці, пияцтво, захланність, непослух настоятелям, надужиття владою [76, с. 30-31].

У канонічному праві Католицької Церкви існує також поділ покарань (на нашу думку, недостатньо чіткий) за такими критеріями: 1) за метою – каральні (*vindicativae*) і лікувальні (*medicinales*), тобто такі, що покликані сприяти виправленню відступника; 2) за предметом – духовні і дочасні; 3) за способом – кари виданого вироку (*latae sententiae*) і кари вироку, що потребує видання (*ferendae sententiae*), тобто яка діє не від часу доведення провини, а від оголошення судового вироку, який ще не набув чинності [76, с. 108].

У Ватикані для реалізації судової влади створено спеціальні судові органи, що відповідають чинному правопорядку держави. Для всього католицького світу Римський Понтифік виступає верховним суддею, який здійснює правосуддя одноосібно або за допомогою ординарних судів Апостольського Престолу, або делегованих ним судів [214, с. 600]. Згідно з кан. 1404 ККП Святий Престол не підлягає суду. Одному лише Папі належить право судити глав держав, кардиналів, легатів Апостольського Престолу, а у справах, де передбачене покарання, – єпископів. Суддя не може розглядати справу, що стосується акта чи документа, затверджених Римським єпископом, якщо той попередньо не дасть відповідного доручення [64, с. 513].

Процедуру здійснення судочинства у Ватикані було достатньо ґрунтовно прописано в Основному Законі 1929 р. (ст. 9-18, тобто у майже половині всіх статей документа). Судова влада делегувалася органам, які здійснювали судочинство від імені Верховного Понтифіка (ст. 9). Судова влада у цивільних справах, непідсудних одноособовому судді, і у кримінальних справах здійснювалася у звичному порядку

Судом першої інстанції і Священною Римською Ротою у порядку апеляції. У надзвичайних ситуаціях допускалося оскарження у Верховному суді Сигнатури (ст. 10) [109]. Фактично ж усі кримінальні справи, що підлягали юрисдикції Ватикану, розглядалися у судах Італії.

У 1932 р. Папа Пій XI скликав спеціальну комісію на чолі з деканом Римської Роти Массімо Массіні, яка мала підготувати проект судової реформи [202, с. 107]. Однак напрацювання комісії були втілені у життя лише після Другої світової війни. 1 травня 1946 р. Папа Пій XII у *Motu Proprio* «*Con la legge*» встановив судовий порядок для Держави-міста Ватикан. Важливо підкреслити, що сам Пій XII (кардинал Еудженіо Пачеллі) до обрання Папою був авторитетним юристом (успадкував цю професію від діда та батька) і брав участь у роботі над ККП 1917 р. Фактично ця реформа відділила судочинство Ватикану від церковного судочинства [210].

Наступні зміни були викликані суспільно-політичною ситуацією після Другої світової війни, а також рішеннями II Ватиканського Собору, на якому було ухвалено такі документи, затверджені Папою 21 листопада 1964 р.: Догматична Конституція про Церкву «*Lumen Gentium*», Декрет про екуменізм – «*Unitatis Redintegratio*» («Відновлення єдності»), Декрет про Східні католицькі церкви «*Orientalium Ecclesiarum*».

У контексті реформування судової системи варто згадати ще й попередні Папські *motu proprio*, базовані на канонічному праві: «*Crebrae allatae*» 1949 р. – про подружнє право, «*Sollicitudinem Nostram*» 1950 р. – про судове право, «*Postquam Apostolicis*» 1952 р. – про чернече і маєткове право, а також канонічну термінологію, «*Cleri Sanctitati*» 1957 р. – про особове право [88, с. 148].

Процес удосконалення судочинства в Апостольському Престолі не припинявся і після II Ватиканського Собору, свідченням чого є робота спеціальної Папської комісії (з 1974 р.) у складі десяти окремих груп. Зокрема, третя група – «*Coetus de Sacra Hierarchia*» – займалася підготовкою канонів про священну ієрархію; дев'ята – «*Coetus de delictis et poenis*» – опрацьовувала питання провин і покарання; десята – «*Coetus de Processibus*» – займалася питанням реформування

судових процесів [88, с. 156]. На підставі цих напрацювань 21 листопада 1987 р. було ухвалено Закон № СХІХ, згідно з положеннями якого судову владу становлять: Одноособовий суддя, Трибунал першої інстанції, Апеляційний і Касаційний суди, що здійснюють свої повноваження від імені Папи. Їхня компетенція визначена чинними Цивільним процесуальним і Кримінальним процесуальним кодексами [234, с. 599]. Спеціальним *Motu Proprio* «*Quo civium iura*» теж від 21 листопада 1987 р. Папа Іоанн-Павло II створив для частини території Римської дієцезії, що належала до держави Ватикан, церковний суд за зразком чинних дієцезальних судів. Судді призначалися самим Папою, а апеляцію на винесені ними рішення можна було подавати лише до Римської Роти [210].

Основний Закон 2000 р. визначив, що судова влада здійснюється від імені Верховного Понтифіка органами, створеними відповідно до державного судоустрою; компетенція окремих органів встановлюється законом; судові рішення повинні виконуватися на території держави (ст. 15). Верховний Понтифік отримав право на будь-якій стадії кримінального чи цивільного провадження передати розслідування чи вирішення справи спеціальній інстанції, зокрема з правом вирішення справи «по справедливості» і з виключенням у подальшому подання скарги (ст. 16) [108].

Кожному громадянину Ватикану, який вважав, що його особисті права чи законні інтереси порушуються адміністративним актом, гарантувалося право подати скаргу до відповідної судової інстанції. Наявність протесту у вищій інстанції виключала судовий розгляд щодо цієї справи, за винятком випадків, коли дозвіл на це давав Верховний Понтифік (ст. 17) [108].

Була затверджена така структура судової системи Держави-міста Ватикан: одноособовий суддя (*Judice Unico*) з обмеженою юрисдикцією; Трибунал (*Tribunale*); Апеляційний суд (*Corte d'Appello*); Верховний суд (*Corte di Cassazione*).

Правосуддя в державі здійснюється від імені Верховного Понтифіка; ним призначаються і члени трибуналу. Одноособовий суддя повинен обов'язково бути громадянином Ватикану (ст. 3 Закону № СХІХ), також він може водночас бути членом Трибуналу. Сам Трибунал складається з голови і трьох інших суддів (ст. 4

вказаного Закону). Крім одноособового судді, цю судову інстанцію формують нотаріус-канцелярист і два помічники (ст. 6). Одноособових суддів згідно із ст. 7 Закону призначає особисто Папа, а інших працівників суду – Папська комісія у справах Держави-міста Ватикан [231, с. 48].

Перед тим як заступати на посаду судді, претенденти складають присягу «вірності і послуху» Папі. Судді Апеляційного суду озвучують присягу перед головою суду, члени Трибуналу – перед головою Трибуналу (ст. 9). Коли судді виповнюється 74 роки, він автоматично втрачає займану посаду (стає емеритом, якому передбачена законом пенсія; ст. 10). Однак за Законом 1987 р. на прохання голови Апеляційного суду Папа може продовжити на певний термін (не зазначено, на який. – *Примітка Б. Г.*) можливість такому судді працювати далі, хоча той може звільнитися за власним бажанням (ст. 10) [231, с. 49].

Важливе місце у здійсненні судочинства у Ватикані займають три трибунали Римської курії: Апостольська Пенітенціарія, Трибунал Римської Роти і Найвищий Трибунал Апостольської Сигнатури. Апостольська Пенітенціарія (*Sacra Raenitentiaria*, повна назва – Верховний Трибунал Апостольської Пенітенціарії) вирішує питання, пов'язані з внутрішньою підсудністю і володіє не так судовою, як адміністративною владою [215, с. 109-110]. Першу згадку про цей суд як Генеральну або Верховну покаяльню датовано початком XII ст.

Пенітенціарію очолює Великий пенітенціарій у сані кардинала. Характерно, що він один із небагатьох урядовців, котрий зберігає свою посаду під час вакантності Святого Престолу [176]. До юрисдикції Апостольської Пенітенціарії належать питання відлучення від Церкви, послуху і підпорядкованості, диспенсації – надання виняткових дозволів, видання індульгенцій (такі повноваження цей суд отримав з 1917 р.) [78, с. 40].

Ординарним (загальним) судом для прийому апеляцій у судовій системі Ватикану є Священна Римська Рота (*Rota Romana*). Вона була створена Папою Сикстом IV у 1478 р. для розгляду судових (цивільних) справ й адміністрації Св. Тайн, коли поставала потреба заслуховування свідків (наприклад, у разі анулювання шлюбу) [15, с. 239-240]. Апостольський суд Римської Роти є вищим апеляційним

трибуналом Католицької Церкви і кількох Східних Католицьких Церков, проте не є Вищим або Верховним судом. Судові рішення Римської Роти можуть бути скасовані Найвищим Трибуналом Апостольської Сигнатури.

Верховний Понтифік призначає аудиторів Римської Роти, а одного із них – деканом, який обирає суддів-аудиторів для розгляду тієї чи іншої справи, зазвичай трьох і більше (залежно від складності питання). Аудитори Роти, які не обов'язково повинні бути громадянами держави, традиційно володіють репутацією найкращих і найкваліфікованіших суддів Ватикану [158, с. 51]. За інформацією дослідника-ватиканіста Томаса Ріса, у 1994 р. Римська Рота розглянула 640 справ і видала близько сотні рішень і вироків. Якщо взяти до уваги те, що кількість населення Ватикану у різні роки становила приблизно 600-800 осіб, то така продуктивність роботи цієї судової інстанції вражає.

У другій інстанції Римська Рота розглядає справи, які були вирішені у першій інстанції ординарними судами і передані на розгляд Апостольського Престолу в порядку апеляції; у третій і в наступній інстанціях – справи, уже розглянуті самою Римською Ротою чи якимись іншими судами, якщо судові рішення не набрали чинності. Крім того, цей суд розглядає у першій інстанції справи, про які йдеться у § 3 канону 1405, та інші, які Римський Понтифік на свій розсуд чи після прохання сторін відкликав на власний розгляд та, відтак, доручив цю справу Римській Роті. Якщо у рескрипті, який надає цей дозвіл, не передбачено іншого, то Римська Рота розглядає ці справи також у другій і в наступній інстанціях (кан. 1444) [64, с. 525]. Римській Роті надано право судити єпископів у суперечливих справах; абатів-примасів чи абатів-настоятелів монастирських конгрегацій, а також вищих настоятелів чернечих інститутів папського права; дієцезів та інших церковних осіб – як фізичних, так і юридичних, – у яких немає керівника нижче, ніж Римський Понтифік (кан. 1405) [64, с. 513].

Зважаючи на загальновизнаний пріоритет верховного статусу Римського Понтифіка, у канонічному праві передбачено надання кожному вірянину Католицької Церкви права передавати на розгляд Святого Престолу клопотання про порушення судової справи на будь-якій стадії її провадження. При цьому, за

винятком випадків апеляції, подання Апостольському Престолу не призупиняє юрисдикцію судді, який уже розпочав розглядати справу. Тому він може продовжувати вести провадження аж до остаточного вироку за умови, якщо Апостольський Престол не повідомив суддю про те, що він відкликав справу на свій розгляд (кан. 1417) [64, с. 516]. Ще з 1929 р. з будь-якої цивільної чи кримінальної справи, причому на всіх стадіях провадження, Верховний Понтифік міг передати провадження для вирішення справи спеціальній комісії з наданням їй права винести рішення без можливості подальшого оскарження (ст. 17 Основного Закону 1929 р.). Право помилування, амністії, звільнення від покарання і пом'якшення покарання у всіх випадках зберігалось за Верховним Понтифіком. Прохання про помилування подавалися через Головного державного радника (ст. 18 вказаного Закону) [109].

Найвищий Трибунал Апостольської Сигнатури (*Supremum Tribunal Signaturae Apostolicae*) є найвищим судом Вселенської Церкви і Ватикану, який розглядає апеляції на вироки чи ухвали нижчих судів і стежить за дотриманням правосуддя у Католицькій Церкві загалом [215, с. 112]. Назва суду походить від латинського слова «*signatura*», що буквально означає «те, що має бути підписане». Маються на увазі підписані Папою прохання про помилування.

Починаючи з XIII ст. існувала спеціальна група кардиналів і капеланів, на яких покладался обов'язок роботи з різними клопотаннями [215, с. 42]. Згодом було засновано Сигнатуру милості і доручень, поділену Папою Юлієм II (1503-1513) на два органи – Сигнатуру правосуддя і Сигнатуру милості. Перша наприкінці XVI ст. набула статусу судового органу, а друга була перетворена на конгрегацію. З розбудовою судової системи роль Апостольської Сигнатури Правосуддя зменшилася і вона перетворилася на касаційну інстанцію, в т. ч. у справах цивільного судочинства Папської держави. У 1909 р. Папа Пій X реорганізував Найвищий Трибунал Апостольської Сигнатури, передавши її повноваження групі кардиналів, які виконували функцію вищого колегіального суду у церковному правосудді [225].

Чинну на сьогодні юрисдикцію Найвищого Трибуналу Апостольської Сигнатури визначено Апостольською Конституцією 1988 р. (ст. 121-125: *Supreme*

Tribunal of the Apostolic Signatura). Його робота проводиться у трьох секціях – власне судовій, адміністративній та управління системою церковного правосуддя. Найвищий Трибунал Апостольської Сигнатури розглядає скарги на неправомірність рішень і прохання про повернення у попередній стан справи, а також інші оскарження рішень суду Римської Роти (ст. 122); оскарження у справах про статус осіб, які Римська Рота відмовилася прийняти до нового розгляду; відводи за підозрою, а також інші справи проти аудиторів Римської Роти, порушені на підставі дій, вчинених ними при виконанні своїх обов'язків. Крім того, цей суд розглядає суперечки, що виникають внаслідок того чи іншого акта церковної адміністративної влади, передані йому на законних підставах, та інші адміністративні суперечки, передані йому Римським Понтифіком чи відомствами Римської курії, а також конфлікти щодо розмежування компетенції між цими відомствами (ст. 124) [175].

Поза тим, на Найвищий Трибунал Апостольської Сигнатури за ККП покладені завдання: наглядати за здійсненням правосуддя і, за потреби, вживати заходи щодо адвокатів та їхніх клієнтів; розширювати правочинність суддів; підтримувати і схвалювати заснування судів (кан. 1445) [176, с. 526].

Повноваження Апеляційного суду Ватикану визначені ст. 12-17 Закону № СХІХ. У них передбачено, що цей суд складається з голови і трьох інших суддів (одночасно засідає тільки троє – непарна кількість), призначених Папою на п'ять років (ст. 12); функції помічників виконують такі ж особи, як і в Трибуналі (ст. 13); якщо голова не може виконувати свої обов'язки, його заступає той із чинних суддів, в якого нема перешкод для здійснення судочинства (ст. 14); засідає в тих самих приміщеннях, що й Трибунал, і де міститься його архів (ст. 16) [231, с. 50-51].

До складу Касаційного суду входить Префект (як голова) Найвищого Трибуналу Апостольської Сигнатури і два інших кардинали – його члени, котрі визначаються щороку (судовий рік у Ватикані починається 1 жовтня) (ст. 18 названого Закону). Касаційний суд засідає у залі Конгрегації (ст. 21). Члени Касаційного суду не отримують жодної грошової винагороди за свою працю (ст. 22). Касаційний суд може розглядати карні справи проти кардиналів і єпископів, крім випадків, зазначених у § 1 кан. 1405 ККП (ст. 23) [231, с. 51-52].

Реформи судочинства у Державі-місті Ватикан відбувалися паралельно із вдосконаленням судової системи на низовій ланці. У книзі VII ККП, де викладено усі процесуальні норми судочинства загалом, встановлювалося, що у кожній дієцезії судом першої інстанції (*De Tribunali Primae Instantiae*) для всіх справ призначено дієцезного єпископа, який може здійснювати судову владу особисто або через інших осіб згідно з визначеними канонами. Якщо йдеться про права чи майно юридичної особи, представленої єпископом, то у першій інстанції справу має розглядати апеляційний суд (кан. 1419 ККП). Кожний дієцезний єпископ зобов'язується призначати судового вікарія чи офіціала, наділених ординарною судовою владою. Судовий вікарій становить єдиний суд з єпископом, але він не може вести справи, які єпископ залишив у своєму розпорядженні (кан. 1420) [64, с. 517].

Єпископ призначає дієцезних суддів з духовних осіб. Проте конференція єпископів може надати дозвіл на те, щоб судьями призначалися і світські особи, одного з яких за потреби можна залучати до колегії. Вимагається, щоб судді володіли бездоганною репутацією і були докторами чи хоча б ліценціатами права (§ 3 кан. 1421) [64, с. 518]. Судовий вікарій, судові вікарії-ад'юнкти (тобто помічники вікарія) та інші судді призначаються на визначений термін. Від своїх обов'язків вони можуть бути звільнені через законну й вагому причину.

Суд першої інстанції складається із голови, двох чинних суддів і одного додаткового судді. Призначення і відкликання суддів було і залишається прерогативою Верховного Понтифіка. Свої обов'язки суддя, як вже зазначалося, виконує до досягнення 74 років [202, с. 109]. Дисциплінарний контроль за діями суддів першої інстанції здійснює Верховний Суд Сигнатури (за Законом № СХІХ від 21 листопада 1987 р. перейменованій у Найвищий Трибунал Апостольської Сигнатури. – *Примітка Б. Г.*). Функції одноособового судді у цивільних справах зазвичай виконує голова Суду першої інстанції або ж, за його вказівкою, один із суддів того самого суду (ст. 11 Основного Закону 1929 р.) [109].

У справах, що стосуються кримінальних правопорушень, юрисдикція належить одному або кільком посадовим особам, призначеним Губернатором. У справах, в яких вирокі, ухвалені за кримінальним процесуальним законодавством,

не підлягають оскарженню, не допускається передання обвинувачення у вищу інстанцію. У справах про порушення, за якими вироки можуть оскаржуватися, апеляційним суддею виступає голова Суду першої інстанції або інший, призначений ним, суддя. Подальше оскарження не допускається (ст. 12 вказаного Закону) [109].

ККП визначив проведення розгляду судових справ у порядку надходження і занесення до списку, за умови, що певна справа не потребує швидшого реагування порівняно з іншими (це необхідно підтвердити окремим вмотивованим декретом) (кан. 1458) [64, с. 531]. Зустрічні позови можуть пред'являтися тільки упродовж тридцяти днів після початку процедури судочинства. Їх необхідно розглядати разом з основним позовом, хоча судді надано право розглядати їх й окремо для більшої зручності (кан. 1463) [64, с. 532].

Якщо партикулярним законом не передбачено іншого, то під час розгляду справи у залі суду можуть бути присутніми лише ті, хто за рішенням суду чи згідно із законом вважаються необхідними для здійснення процесу. За допомогою відповідних розпоряджень суддя може закликати до порядку усіх з присутніх на судовому засіданні, хто зневажає неналежною увагою і непослухом суд. Крім того, судді надано право відсторонити від виконання своїх службових обов'язків у церковних судах адвокатів й інших представників сторони відповідача (кан. 1470) [64, с. 534].

Усі судові акти – як ті, що стосуються суті питання, тобто акти судової справи, так і ті, що належать до процедури провадження судового розгляду, тобто акти процесу – повинні укладатися у письмовій формі. Кожна сторінка актів має бути пронумерована і скріплена знаком, що засвідчує її оригінальність (кан. 1472). Щоразу, коли в судових справах вимагається підпис сторін чи свідків, якщо сторона чи свідок не може чи не хоче підписатися, це потрібно відзначити в самих актах. Водночас судді і нотаріусу необхідно засвідчити, що цей акт повністю був зачитаний стороні чи свідку, а сторона чи свідок не змогли чи не захотіли його підписати (кан. 1473) [64, с. 535].

Суддям і судам слід турбуватися, щоб при дотриманні справедливості всі справи завершувались якомога швидше, а саме: щоб в суді першої інстанції їхній

розгляд не затягувався довше одного року, а в суді другої інстанції – довше шести місяців (кан. 1453). Усі особи, які входять до складу суду чи допомагають йому, зобов'язуються присягнути, що вони виконуватимуть свої обов'язки належним чином і справедливо (кан. 1454). Судді повинні зберігати таємницю щодо обговорення справи у колегіальному суді, оскільки оприлюднення певних актів чи доказів може завдати шкоди репутації інших осіб чи створити привід до розбрату (кан. 1455). Суддям категорично заборонено приймати будь-які подарунки (кан. 1456) [64, с. 530].

У Суді першої інстанції голова доручає на початку кожного нового року виконання обов'язків слідчого одному із суддів цього суду. Обов'язки Державного прокурора й охоронця правосуддя за рішенням Декана Священної Римської Роти виконує адвокат консисторії (ст. 13 Основного Закону 1929 р.). Представництво сторін і захист перед судовими органами Ватикану покладаються на адвокатів консисторії, крім випадків, передбачених постановами щодо питання про представництво і захист у справах, що перебували у провадженні одноособового судді з цивільних справ і в судовому провадженні про кримінальні правопорушення (ст. 14 вказаного Закону) [109]. Відповідальна сторона у судовому процесі може призначити собі адвоката (кількох адвокатів) чи представника (можна і кількох, але необхідно визначити головного з-поміж них). У судовій справі про покарання обвинувачений завжди повинен мати адвоката, призначеного ним самим чи суддею [202, с. 112].

Звернемо увагу, що ККП передбачив, що адвокат обов'язково має бути католиком з хорошою репутацією і доктором канонічного права (*doctor in iure canonico*) (кан. 1483) [64, с. 538]. А Закон № СХІХ від 21 листопада 1987 р. закріпив, що в судовому органі має право виступати адвокат Римської Роти, який здобув юридичну освіту (ст. 24). Усі адвокати мають бути вписані у спеціальний реєстр, що його веде голова Трибуналу (в окремих випадках допускається виступ осіб, не вписаних попередньо у такий реєстр) [231, с. 52]. Перед тим, як приступити до виконання своїх обов'язків, представник і адвокат повинні пред'явити судові оригінальний примірник довіреності. Для відсторонення представника чи адвоката

необхідно повідомити їх про це. Якщо судочинство уже розпочалося, то про їхнє відсторонення необхідно повідомити суддю і протилежну сторону (§ 1 кан. 1486) [64, с. 539]. Як представник, так і адвокат можуть бути відсторонені декретом судді, але лише за наявності вагомої причини. Зокрема, адвокатів і представників, які продали свою посаду заради подарунків, обіцянок чи якихось інших мотивів, відсторонювали від захисту і карали грошовим штрафом чи іншим відповідним чином (кан. 1489) [64, с. 540].

Згідно з нормами канонічного права свідки можуть бути допитані безпосередньо у приміщенні суду, якщо суддя не вирішить інакше. Кардинали, патріархи, єпископи і ті, хто за правом своєї країни користується такими ж привілеями, заслуховуються у тому місці, яке оберуть самі (§ 2 кан. 1558) [64, с. 558]. Характерно, що сторони не можуть бути присутніми при допиті свідків, якщо тільки суддя не вирішить за потрібне їх допустити. Натомість бути присутніми можуть їхні адвокати чи представники, якщо суддя не вирішить, що з огляду на об'єктивні чи суб'єктивні обставини судовий розгляд потрібно вести таємно (кан. 1559) [64, с. 558]. Покази єдиного свідка не можуть мати сили вичерпного доказу, якщо тільки не йдеться про кваліфікованого свідка (тобто посадову особу), і якщо об'єктивні чи особистісні обставини не переконують у протилежному (кан. 1573) [64, с. 562].

Судочинство у будь-якій інстанції розпочинається викликом до суду; а завершується не тільки винесенням остаточного судового рішення, а й іншими способами, визначеними правом (кан. 1517) [64, с. 549]. Якщо упродовж шести місяців відсутній будь-який процесуальний акт, то судочинство припиняється (кан. 1520). Припинення погашає акти процесу, але не акти судової справи; зокрема, вони можуть розглядатися в іншій судовій справі (кан. 1522). На будь-якій стадії чи на будь-якому ступені судового розгляду позивач має право відмовитися від позову. Водночас, як позивач, так і відповідач можуть відмовитися від актів процесу (кан. 1524) [64, с. 550].

Для оголошення будь-якого судового рішення Католицька Церква вимагає від суддів внутрішньої моральної впевненості щодо предмета судочинства. Цю

упевненість рекомендується черпати із фактів і доказів. Якщо суддя не досяг такої впевненості, він має постановити, що право позивача не є очевидним, а відповідача звільнити і відпустити (кан. 1608) [64, с. 572]. Якщо суд є одноособовим, суддя сам ухвалює судові рішення. У колегіальному суді судові рішення повинен укладати доповідач або релятор, беручи до уваги мотиви, викладені окремими суддями під час дебатів, якщо більшість суддів не визначить, яким мотивам варто віддати перевагу. Після цього судові рішення підлягає затвердженню кожним із суддів. Судові рішення необхідно видати у термін, який не перевищує одного місяця з того дня, коли з'явилося рішення, якщо тільки в колегіальному суді з вагомої причини не встановлять тривалішого терміну (кан. 1610) [64, с. 574].

У ККП встановлено вимоги, яким має відповідати кожне рішення, а саме: полагоджувати суперечку, надавши належну відповідь на кожен сумнів; встановлювати обов'язки сторін, що впливають із судового процесу, і порядок їхнього виконання; викладати аргументи і мотиви згідно з нормами права, на які опирається диспозитивна частина судового рішення; визначати судові витрати (кан. 1611). У судовому рішенні слід після згадки імені Бога за порядком перераховувати, хто виступав суддею або належав до складу суддів, хто був позивачем, відповідачем, представником (належним чином мають бути вказані їхні імена та місце проживання), а також поборником/охоронцем правосуддя (*promotore iustitiae*) і захисником (*vinculidefensore*), якщо вони брали участь у судовому процесі. Далі коротко викладається суть справи разом із висновками сторін і формулюванням сумнівів, після чого наводиться диспозитивна частина судового рішення. Завершується судове рішення зазначенням дати і місця його винесення, а також підписами суддів і нотаріуса, якщо йдеться про колегіальний суд, або єдиного судді, коли засідав і виносив рішення лише він (кан. 1612) [64, с. 574].

Судові рішення підлягає якнайшвидшій публікації із зазначенням способів подачі протесту. До оприлюднення воно не має жодної сили, навіть якщо з дозволу судді сторони ознайомилися з його диспозитивною частиною (кан. 1614). Опублікувати судові рішення чи повідомити про нього можна: або вручивши

сторонам чи їхнім представникам примірник судового рішення, або надіславши їм такий примірник згідно з нормами кан. 1509 (кан. 1615) [64, с. 575].

Судове рішення, за нормами канонічного права, визнається нікчемним (*nullitatis*) за кількох умов: 1) якщо воно винесене абсолютно неправомочним суддею; 2) якщо воно винесене особою, не наділеною судовою владою у тому суді, де було вирішено справу; 3) якщо суддя виніс рішення під тиском чи сильним страхом; 4) якщо судовий розгляд відбувався без попереднього судового прохання; 5) якщо судове рішення винесене у суперечці між сторонами, з яких хоча б одна не володіла процесуальною дієздатністю; 6) якщо хто-небудь виступав від імені іншої особи, не маючи законної довіреності; 7) якщо одній зі сторін було відмовлено у праві на захист; 8) якщо суперечку не було вирішено навіть частково (кан. 1620) [64, с. 576].

Виправлення нікчемності того чи іншого судового рішення може відбутися лише за умов: 1) винесення його незаконною кількістю суддів у супереч нормі права § 1 кан. 1425; 2) незазначення мотивів чи основ рішення; 3) відсутності підписів; 4) відсутності дати і місця винесення рішення; 5) опертя на своєчасно не виправлений нікчемний судовий акт; 6) винесення проти сторони, яка була відсутньою на законних підставах згідно з правовою нормою § 2 кан. 1593 (кан. 1622) [64, с. 576-577].

Скарга (*querela*) на нікчемність судового рішення може бути подана упродовж трьох місяців з часу повідомлення про публікацію такого рішення (кан. 1623). Таку скаргу розглядає той самий суддя, який виніс судове рішення. Однак, якщо сторона має застереження, що він може бути упередженим, вона може вимагати його заміни (кан. 1624) [64, с. 578]. Скаргу на нікчемність судового рішення можуть подати не лише сторони, які вважають себе потерпілими, а й поборник правосуддя чи захисник, якщо у них є таке право. Сам суддя може скасувати чи виправити рішення у термін, передбачений правовою нормою кан. 1623, якщо до того часу не буде подана апеляція разом із скаргою на нікчемність судового рішення або ж не буде виправлено його відповідно до встановленого терміну (кан. 1626) [64, с. 578].

Якщо адміністративний акт порушує чийсь права, то його можна оскаржити у суді, який навіть у разі визнання акта незаконним не може його анулювати чи замінити, а лише оцінити його результати і за наявності підстав винести рішення про необхідність компенсації за завдану шкоду (ст. 15 Основного Закону 1929 р.). У будь-якому випадку кожен, хто вважає, що його права чи інтереси порушені адміністративним актом, може подати через Головного державного радника скаргу Верховному Понтифіку (ст. 16 вказаного Закону) [109]. Після винесення остаточного судового рішення право й обов'язок подавати апеляцію має представник обвинуваченого, якщо довіритель не відмовиться від цього права (§ 2 кан. 1486) [64, с. 539]. У разі апеляції копії актів, відповідність з оригіналом яких попередньо засвідчив нотаріус, необхідно надіслати у суд вищої інстанції. Якщо акти були складені мовою, яку не використовує цей суд, то їх необхідно перекласти, відповідно подбавши про точність перекладу (кан. 1474) [64, с. 535].

Сторона, яка вважає, що тим чи іншим судовим рішенням їй була завдана шкода, а також поборник правосуддя і захисник (у справах, де вимагається їхня присутність) мають право подавати апеляцію (*appellatione*) (кан. 1628) [64, с. 579]. Апеляція призупиняє виконання судового рішення (кан. 1638) [64, с. 581]. Її потрібно подавати судді, який виніс судове рішення, упродовж 15-и днів (т. зв. «корисних днів») з часу публікації судового рішення (§ 1 кан. 1630). На судове рішення єпископа-суфрагана передбачена можливість подавати апеляцію до суду митрополита. У справах, розглянутих митрополитом у першій інстанції, апеляцію слід подавати до суду, який сам митрополит призначив з дозволу Апостольського Престолу (кан. 1438) [64, с. 523]. Якщо апеляція подається усно, то нотаріус повинен викласти її письмово у присутності апелянта (§ 2 кан. 1630). Якщо виникає питання про право на апеляцію, то його якнайшвидше має розглянути апеляційний суд згідно з нормами усного змагального процесу (кан. 1631) [64, с. 579]. Водночас, апелянт може відмовитися від апеляції (кан. 1636) [64, с. 581].

За ККП апеляції не підлягають: 1) судове рішення, винесене самим Верховним Понтифіком або Найвищим Трибуналом Апостольської Сигнатури; 2) судове рішення, якому притаманні ознаки нікчемності, якщо тільки до апеляції не буде

додано скарги на його нікчемність згідно з правовою нормою кан. 1625; 3) судові рішення, за яким припинено суперечку; 4) декрет судді чи проміжне судові рішення, яке не має сили остаточного, якщо тільки до апеляції не буде додано апеляції проти остаточного судового рішення; 5) судові рішення чи декрет у справі, щодо якої правом передбачена потреба вирішити її якнайшвидше (кан. 1629) [64, с. 579].

Розглянувши найважливіші концептуальні положення ККП, що стосуються судочинства взагалі, зокрема процесуального вирішення справ, пов'язаних із найрізноманітнішими правопорушеннями, у тому числі й кримінального характеру, відзначивши певні особливості судового провадження, передбачені відповідними нормами канонічного права, вважаємо, слід підкреслити, що судова система Ватикану як правової держави функціонує досить ефективно. Цю думку можна підтвердити, зокрема, такими фактами. Польський науковець П. Ковальчик, характеризуючи судову владу Ватикану, навів статистику розгляду справ одноособовим суддею у 1973/1974 судовому році, коли їх було понад 500 [202, с. 108]. Це надзвичайно високий показник (суттєво більший, ніж в Італії), якщо брати до уваги кількість громадян Держави-міста Ватикан. Вище вже вказувалась вражаюча продуктивність роботи Римської Роти (за статистикою 1994 р.) Станом же на 2006 р. на 492 особи, котрі проживали у Ватикані, припали 341 цивільна справа і 486 кримінальних справ, більшість з яких – кишенькові крадіжки з боку іноземців. Відтак, за кількістю злочинів на одну особу – це одна з найбільш криміналізованих держав. Тож попри ефективність судочинства, правоохоронна діяльність слабо результативна, так як 90 відсотків кримінальних порушень не вдається розслідувати, оскільки правопорушники спішно втікають, покидаючи межі Ватиканської держави [141].

Отже, належно структуризована й законодавчо закріплена судова система Держави-міста Ватикан, яка діє від імені Верховного Понтифіка, спроможна ефективно у відповідному правовому полі виконувати свої функціональні обов'язки. Судочинство та пов'язані з ним процесуальні дії проводять такі, наділені відповідними повноваженнями за ККП, органи: 1) окремі судді (тільки громадяни

Ватикану; 2) трибунали; 3) апеляційний суд; 4) касаційний суд. Сумлінним виконанням покладених на них повноважень вони забезпечують реалізацію принципу верховенства права при розгляді судових справ.

3.4 Інституційні характеристики права Ватикану

За всю історію виникнення християнства та утворення папських володінь, а відтак заснування і розвитку Папської держави існувало чимало джерел права, які врешті стали основою для формування правової системи сучасної Держави-міста Ватикан. Їхня доволі детальна характеристика була подана у підрозділі 1.2, а також окремі аспекти було розкрито у Розділі 2 та попередніх підрозділах Розділу 3 нашого дослідження, тож надалі зупинимось на розгляді деяких суттєвих особливостей права Ватикану.

Юридична організація Держави-міста Ватикан визначена шістьма основними законами, оприлюдненими Папою Пієм XI відразу після набуття чинності Латеранськими угодами 7 червня 1929 р.: Основним Законом (заміненим пізніше новим Законом 2000 р. – *Примітка Б. Г.*) та Законами про: джерела права; адміністративний устрій; право громадянства та право перебування; громадську безпеку; економічну, комерційну та професійну організацію [15, с. 24].

Відповідно до ст. 1 та 3 Закону «Про джерела права», правова система Держави-міста Ватикан заснована на: 1) ККП; 2) законах, оприлюднених Верховним Понтифіком; 3) законах, оприлюднених Італійською республікою, та відповідних юридичних актах міста Риму [39, с. 89]. Українська дослідниця Т. Сироїд конкретизує, що головними джерелами права Ватикану є: 1) ККП (*Codex juris Canonici*) і апостоличні постанови; 2) закони, промудьговані для Ватикану Верховним главою Церкви або делеговані йому владою, а також постанови, прийняті компетентною владою [137, с. 815].

Згідно з нормами ККП 1983 р., влада у Ватикані поділяється на законодавчу, виконавчу і судову (§ 1 кан. 135) [61, с. 88]. Такий поділ став надбанням правової практики уже епохи Новітньої історії, оскільки ні в Середньовіччі, ні навіть у період

Нового часу такого поділу у Папській державі не було. Згідно з католицьким вченням запорукою дотримання законності і порядку вважається, як вже зазначалося, єдиновладдя Верховного Понтифіка [101, с. 9]. Однак те, що Папа є єдиним джерелом законодавчої, виконавчої і судової влади, до певної міри суперечить традиційним державно-правовим уявленням, а отже, становить значний інтерес для науковців, про що йшлося вище. Тому вони по-різному підходять до визначення форми правління Держави-міста Ватикан. Зокрема, С. Дьяченко запропонував поняття «виборна монархія особливого типу» [45, с. 12], відтак скоректувавши поняття «абсолютна теократична монархія», яке застосовував німецький вчений Л. Оппенгейм [107, с. 18].

Як джерело законодавчої влади Понтифік з давніх часів виступав ініціатором ухвалення законів, конституцій, енциклік з питань церковної дисципліни, які стають канонами й об'єднуються у спеціальні правові збірники – кодекси. Середньовічне канонічне право було кодифіковано і неодноразово видавалося у «Зводі юридичних законів» (*Corpus Juris Canonici*). У 1904 р. Папа Пій Х створив спеціальну Папську кодифікаційну комісію під керівництвом кардинала П. Гаспаррі, яка у 1917 р. підготувала новий ККП, що набув чинності з 19 травня 1918 р. [206]. Важливо наголосити, що Кодекс 1917 р. уперше визнавався класифікованим єдиним загальним законом, а не механічним зібранням законів, що нагромаджувалися, удосконалювалися упродовж багатьох століть (де окремі норми навіть могли одна одній суперечити) [197, с. 35].

А Кодекс 1983 р. став найпрогресивнішим правовим документом, оскільки ґрунтувався на провідних реформаторських концепціях, що засновувалися на ухвалах історично значущого II Ватиканського Собору [197, с. 40]. У ньому передбачено, що законодавча влада повинна реалізовуватися у порядку, визначеному правом (§ 2 кан. 135) [61, с. 88]. При тому головним законодавцем виступає Папа, який здійснює законодавчу владу, видаючи закони, обов'язкові для всієї Церкви або її частини.

На нашу думку, важливо відзначити, що одним із засадничих принципів діяльності Святого Престолу є акцентування уваги на пошані не тільки до одвічних

Божих законів, а й на дотриманні цивільних законів, повазі до законної влади. Це було визначено ще енциклікою Папи Лева XIII «*Inscrutabili Dei Consilio*» від 21 квітня 1878 р. [199]. З іншого боку, особливо у XX ст., після Латеранських угод, понтифіки неодноразово підкреслювали потребу удосконалення законодавчої бази Святого Престолу, Ватикану і всієї Вселенської Католицької Церкви. Так, у промові від 18 березня 1974 р. Папа Павло VI зазначив, що найвищою метою церковних законів є спасіння душ. А отже, в жодному разі не можуть ці закони залишатись нечинними чи незмінними як мертва річ. Тож речі, що є хиткі і зайві, повинні бути усунені. На їхнє місце мають постати нові закони. Притому, законотворці повинні подбати, щоб вони були не стільки нові, скільки кращі. І в новому належить звертати увагу, щоб не упустити думки, зберегти стару спадщину. Нові норми не повинні з'являтися як чужорідне тіло [88, с. 157-158].

У цьому контексті, на наш погляд, слід зауважити, що Папа-реформатор ще у липні 1967 р. заснував Папську комісію для інтерпретації декретів II Ватиканського Собору. При цьому до компетенції цієї комісії входило також юридично-канонічне тлумачення всіх інших документів Святого Престолу. А згодом, надаючи істотного значення розвитку правової традиції, Папа Іоанн-Павло II у січні 1984 р. своїм декретом створив Папську комісію з ревізії й автентичного перекладу ККП, поставивши перед нею завдання – здійснити інтерпретацію ККП 1983 р. Апостольська Конституція 1988 р. змінила природу Папської комісії, перейменувавши її у Папську раду із законотворчих текстів (*Pontificio consiglio per i testi Legislativi*. – *Примітка Б. Г.*); при цьому поле її компетенції суттєво розширилося [158, с. 54]. Фактично, це відомство стало своєрідним «міністерством юстиції». А у 1999 р. вона була повторно перейменована у Папську Раду інтерпретації законодавчих текстів (*Pontificium Consilium de Legum Textibus*).

Юридичні акти Папи зазвичай видаються у формі декретів, рескриптів, підготовкою яких займаються куріальні урядовці. Дорадчим органом при Папі, як вже вказувалося у підрозділі 3.1, виступає Колегія кардиналів [197, с. 48]. Звернемо увагу, що за Основним Законом 1929 р. в період вакантності Престолу Колегії кардиналів передавалася, зокрема, законодавча влада – з правом видання

законодавчих постанов лише в разі термінової необхідності, причому вони мали бути підтверджені новообраним Понтифіком (ч. 2 ст. 1) [109]. Натомість, згідно з Апостольською Конституцією 1996 р. у період вакантності Папського Престолу Колегія кардиналів була позбавлена цієї влади. Навіть, якщо виникала потреба ухвалення нового закону, – це залишалось прерогативою нового Понтифіка. Крім того, будь-який юридичний акт, що стосувався компетенції Римського Архієрея і який кардинали використовували на власний розсуд (поза положеннями цієї Конституції), вважався недійсним (§ 1-6) [201]. Але за Основним Законом 2000 р. було цілковито відновлено положення попереднього Основного Закону (п. 2 ст. 1) [108].

Відзначимо, що Основний Закон 1929 р. передбачав, що в управлінні Ватиканом Верховний Понтифік зберігає за собою, якщо це не суперечить законодавству, право делегувати Губернатору свою законодавчу владу по конкретних справах чи спеціальних питаннях. Окрім таких спеціально делегованих повноважень, Губернатор наділявся правом видавати постанови й ордонанси про виконання законів, причому він не міг скасовувати закони чи звільняти від їхнього виконання. Для видання законів, право на яке йому делеговано, а також постанов й ордонансів, Губернатор повинен був отримати висновок Головного державного радника, якщо не передбачалося інше (ст. 5) [109; 29]. Таким чином, за положеннями Основного Закону 1929 р., посада Губернатора фактично була другою найвищою державною посадою [99, с. 253]. За Основним Законом 2000 р. його повноваження були змінені, про що зазначалося у підрозділі 3.2 дослідження.

На сучасному етапі законодавчою владою, крім самого Папи Римського, наділена від його імені Папська комісія у справах Держави-міста Ватикан. Її компетенція визначена ст. 3, 4 і 7 Основного Закону 2000 р. До її складу належать кардинали, призначені на п'ятирічний термін Верховним Понтифіком. Засідання Комісії скликаються і проводяться її головою – Президентом. У них беруть участь Державний секретар і його заступник, з правом дорадчого голосу. У разі відсутності чи хвороби Президента керівництво нею переходить до першого із кардиналів-членів Комісії (ст. 3). Комісія здійснює свої повноваження згідно із Законом про

джерела права, наступними актами та власним Регламентом (ч. 1 ст. 4). Вона видає загальні регламенти. Правом видавати ордонанси для виконання норм законодавства і Регламенту наділено Президента Комісії. У разі термінової необхідності йому дозволено видавати акти, що прирівнюються до законів. Але якщо вони упродовж 90 днів не будуть підтвержені Комісією, то втрачають свою силу (ст. 7). Передбачено, що законопроекти попередньо передаються через Державний секретаріат на розгляд Верховному Понтифіку (ч. 3 ст. 4) [108].

Законодавчі акти, видані Комісією, публікуються в «Acta Apostolicae Sedis» [173]. Варто підкреслити, що державна мова Ватикану не визначена нормами права, однак основний варіант документів традиційно публікується латинською мовою [174, с. 14], а також офіційні документи часто публікуються італійською та рідше німецькою і французькою мовами.

При підготовці законопроектів та в інших питаннях особливої ваги Папській комісії надають сприяння Головний радник і Державні радники, яких призначає Верховний Понтифік на п'ятирічний термін. Передбачено як індивідуальні, так і колегіальні консультації з ними (ст. 13 Основного Закону 2000 р.) [108]. Зауважимо, що ще згідно з *Motu Proprio* Павла VI «Una struttura particolare» від 28 березня 1968 р. було розписано функції Державного радника, які полягали у взаємодії з Папською комісією щодо вироблення текстів розпоряджень і внесення пропозицій, необхідних для управління державою [210; 119, с. 100; 99, с. 254].

Згідно з нормами канонічного права Католицької Церкви закон затверджується під час його оприлюднення (кан. 7 ККП). Універсальні церковні закони оприлюднюються шляхом публікації в «Офіційному віснику Актів Апостольського Престолу» (*Actorum Apostolicae Sedis Commentarius officialis*), якщо в окремих випадках не прописано іншого способу оприлюднення, і набувають чинності лише після трьох місяців з дня, вказаного у відповідному випуску «Актів», якщо тільки за своєю суттю вони не будуть обов'язковими негайно або ж у самому законі не буде встановлено коротший чи довший термін набуття чинності. Партикулярні закони оприлюднюються у порядку, визначеному законодавцем, й отримують обов'язкову силу через місяць з дня свого оприлюднення, якщо тільки в

законі не буде встановлено інший термін (кан. 8). Передбачається, що партикулярні закони є не персональними, а територіальними (§ 1 кан. 13) [61, с. 51-52].

Дотримуватися винятково церковних законів зобов'язані особи, хрещені в Католицькій Церкві або прийняті до неї, які володіють достатньою розумовою здатністю і, якщо правом не передбачено іншого, котрі досягли семирічного віку (кан. 11). Дотримуватися універсальних законів зобов'язані повсюдно усі ті, для яких вони були видані. Якщо ж на певній території ці закони не діють, то всі, хто перебуває на ній, звільняються від їхнього дотримання (кан. 12) [61, с. 52].

Автентичне тлумачення законів надає законодавець, а також той, кого він наділив такими повноваженнями. Автентичне тлумачення, викладене у формі закону, має таку саму силу, як і сам закон, і повинне бути оприлюднене. Якщо це тлумачення лише роз'яснює слова закону, зрозумілі самі по собі, то воно має зворотну силу; якщо ж обмежує чи розширює закон, або роз'яснює сумніви, то зворотної дії воно не має. Тлумачення ж у формі судового рішення чи адміністративного акта з особливого приводу не має сили закону: воно зобов'язує лише тих осіб і стосується тих предметів, щодо яких воно було дане (кан. 16) [61, с. 54].

Закони, що впроваджують покарання, обмежують вільну реалізацію прав чи містять винятки із закону, підлягають детальному тлумаченню (кан. 18). Якщо стосовно певного питання відсутній прямий припис універсального чи партикулярного права або ж звичай, то цю справу потрібно вирішувати, беручи до уваги закони, видані щодо подібних випадків, так само як і загальні принципи права, що дотримуються в дусі канонічної справедливості, а також юриспруденцію і практику Римської курії, і крім того спільну і одностайну думку вчених-юристів (кан. 19) [61, с. 54]. Пізніший закон повністю або частково скасовує попередній йому закон, якщо він прямо про це зазначає, суперечить йому або по-новому визначає предмет закону. Однак універсальний закон не скасовує дію партикулярного чи спеціального права, якщо у праві прямо не передбачено цього (кан. 20). У разі сумнівів скасування раніше чинного закону не передбачається – при цьому слід порівняти наступний закон з попереднім і, наскільки це можливо,

узгодити їх (кан. 21). Цивільні закони, до яких відсилає церковне право, в канонічному праві необхідно дотримуватися з такими самими наслідками – в тій мірі, в якій вони не суперечать Божественному праву, і якщо канонічним правом не передбачено іншого (кан. 22) [61, с. 54-55].

Генеральні декрети, за допомогою яких правомочний законодавець видає загальні приписи для громади, є законами у власному розумінні того слова і керуються приписами канонів про закони (кан. 29). Особа, яка володіє лише виконавчою владою, не може видавати декрет, якщо тільки в окремих випадках згідно з нормами права не отримає дозволу на це у правомочного законодавця (кан. 30). Інструкції, що роз'яснюють приписи законів, а також викладають порядок їхнього дотримання, видаються для того, щоб ними користувалися особи, яким належить піклуватися про реалізацію того чи іншого закону. Розпорядження, що містяться в інструкціях, не скасовують законів; якщо ж якісь із них видадуться несумісними з приписами законів, то вони втрачають свою силу (кан. 34) [61, с. 57-58].

Окрему увагу при дослідженні правової системи Держави-міста Ватикан приділимо інституту громадянства як одному з обов'язкових атрибутів суверенної держави. Набуття і втрата громадянства, а також підстави видачі дозволу на проживання у Ватикані вперше були викладені в Латеранських угодах, в Законі № III «Про право громадянства і право перебування» від 7 червня 1929 р., а також у Правилах відвідин Ватикану № XXXVI від 27 вересня 1932 р. [31, с. 120]. Згідно з новим Законом «Про громадянство, місце проживання та перебування», виданим Папою Бенедиктом XVI 2 лютого 2011 р. [36, с. 117], громадянство Ватикану надається *ex jure* (по праву) трьома категоріям: 1) резидентам-кардиналам, які проживають у Ватикані або Римі; 2) дипломатам Святого Престолу; 3) особам, які проживають на території Ватикану внаслідок їхньої служби чи роботи (у т. ч. і члени Папської швейцарської гвардії) [31, с. 121]. Підкреслимо, що особливістю набуття громадянства Ватикану є те, що воно не може переходити ні у спадок («*jus sanguinis*»), ні не може бути отримане внаслідок народження у Ватикані («*jus soli*»). Воно набувається тільки за принципом «право посади» («*jus officia*»), тобто через

посідання певної посади або виконання відповідних службових обов'язків на території Ватикану. Водночас, окрім вказаного, громадяни об'єднані з державою в особливий зв'язок через релігійну приналежність та етико-моральні цінності [36, с. 119-120].

Відзначимо, що у названому Законі не передбачено ні прав, ні обов'язків громадян Ватикану. Поза тим, до них не застосовуються примусові податки, а вони сплачують лише невеликі кошти державі. Вони обмежені в активному та пасивному виборчому праві. Основне завдання, яке стоїть перед громадянами та особами, які проживають на території Ватикану, – забезпечення належного функціонування Святого Престолу [36, с. 119].

Слід наголосити, що населення Ватикану поділяється на дві категорії: громадяни (близько 60 % населення) та особи, які мають дозвіл на проживання (приблизно 40 %). Переважно ті, хто не скористався правом на отримання громадянства, стають резидентами Ватикану упродовж певного періоду, що визначається органом, який надав відповідний дозвіл. Також дозвіл на проживання надається особам, які не мають громадянства, а саме: членам сім'ї громадян або жителів Ватикану; домашнім працівникам громадян або жителів Ватикану; а в інших випадках – на власний розсуд Губернатора [36, с. 118-119].

Населення Ватикану станом на жовтень 2007 р. становило близько 800 чол., з яких 556 громадян Ватикану і 249 резидентів (негромадян); з них проживало безпосередньо у Ватикані 476 чол. Станом на 2017 р. офіційна чисельність населення Ватикану становила 1000 осіб. Це переважно – прелати Римської курії, дипломати, службовці Святого Престолу. Тут постійно проживають кардинали, співробітники Державного секретаріату, швейцарські гвардійці, священники, які служать у соборі Святого Петра, а також кілька десятків ченців і черниць [36, с. 116]. Уточнені дані станом на жовтень 2018 р. подав часопис «Мета»: у Ватикані постійно проживає 605 осіб, з них 62 миряни, 105 членів швейцарської гвардії, решта (438) – кардинали, єпископи, священники, монахи і монахині. Окрім них у Ватикані працює 4810 людей (здебільшого італійці, які проживають за межами

Ватикану [158, с. 25]), з них 2880 осіб – ті, чия робота пов'язана безпосередньо із Святим Престолом [106, с. 12].

Підсумуємо, що своєрідна правова система Святого Престолу і Держави-міста Ватикан, на наш погляд, цілком відповідає ідентифікації цих двох феноменів як церковно-політичної та державно-правової інституцій. На підтвердження цієї думки, очевидно, доцільно погодитися із слушним висновком С. Дьяченка, який зазначає, що у рамках правового порядку Святого Престолу сформувалася відособлена група норм, що регулюють відносини, пов'язані з функціонуванням Ватикану. Разом з тим, згадані норми не утворюють самостійного правового порядку Ватикану, оскільки Латеранські угоди недвозначно помістили його в рамки правопорядку Святого Престолу, що виступає сувереном Ватикану [45, с. 19].

Висновки до Розділу 3

Аналізуючи виникнення, становлення, розвиток та сучасне та функціонування державно-правових і церковно-канонічних інститутів Святого Престолу і Держави-міста Ватикан, слід виходити насамперед з того, що їхній конгломерат як одна із найстаріших чинних політико-правових систем у світі відзначається істотними особливостями, які сформувалися не лише на загальнотеоретичній основі права, а й на кодифікованому канонічному праві Католицької Церкви та нормативних актах, що регулюють специфіку суспільних відносин в цих утвореннях. За формою правління Ватикан – виборна теократична монархія, в якій, попри юридичне закріплення в Основному Законі 2000 р. поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, а також права її делегування, уся повнота влади належить Папі. Це впливає із норм ККП та відповідає ієрократичній концепції, згідно з якою Верховний Понтифік є намісником Ісуса Христа на землі. Пріоритети й апостольська спадковість Папи, що також доповнюється догмами про непогрішність і непомильність Римського Архієрея, встановлюють його широкі повноваження, що є визначальним чинником збереження єдності правління.

Особливо виразно це проявилось за час порівняно короткого понтифікату Іоанна ХХІІІ (1958-1963), який вважається одним із найбільш значущих в історії папства. З його ініціативи розпочався ІІ Ватиканський Собор, започатковано об'єктивний процес оновлення, модернізації Вселенської Католицької Церкви, що отримав назву аджорнаменто. Усе це значною мірою вплинуло на формування правосуб'єктності Папи Римського як Глави Святого Престолу і суверена Держави-міста Ватикан, на визначення його політико-правового та релігійного статусу в умовах глобалізаційних змін, що відбувалися від середини ХХ ст. і тривають упродовж перших десятиліть ХХІ ст.

Певний вплив на формування статусу Верховного Понтифіка, як встановлено на підставі аналізу понад десятка їхніх біографічних довідок, справляє навіть сама процедура обрання Понтифіка, яка періодично змінювалася – від обрання Папи духовенством і мирянами, до призначення королями й імператорами, аж доки не був утверджений механізм пожиттєвого обрання глави Церкви Колегією кардиналів на конклаві. У канонічному праві чітко не сформульовано норми, які б визначали процедуру виборів. На сьогодні обрання Римського Архієрея регулюється Апостольською Конституцією «*Universi Dominici gregis*» від 22 лютого 1996 р. та змінами, внесеними *Motu Proprio* Папи Бенедикта ХVІ «*De aliquibus mutationibus in normis de electione romani pontificis*» від 11 червня 2007 р.

Законодавча влада у державі делегується Папою Папській комісії у справах Держави-міста Ватикан, члени якої призначаються ним на п'ятирічний термін. У підготовці законопроектів Папській комісії сприяють Головний радник і Державні радники. Законопроекти, опрацьовані Комісією, через Державний секретаріат обов'язково погоджуються з Главою держави. Юрисдикція Комісії визначена Основним Законом 2000 р.

Безпосереднє управління Ватиканом Папа Римський здійснює через адміністративний апарат Римської курії, до якого належать Державний секретаріат, 3 трибунали, конгрегації, папські комісії (у т. ч. Президент Папської комісії у справах Держави-міста Ватикан), папські ради, міжвідомчі комісії, а також Губернаторство (і в його складі дирекції та центральні управління (департаменти)).

Їхня компетенція визначена Апостольською Конституцією «Pastor Bonus» від 28 червня 1988 р., Motu Proprio «Quo Civium Iura» від 21 листопада 1987 р. та Основним Законом 2000 р. Відомства Римської курії ухвалюють рішення із актуальних питань розвитку Святого Престолу, реагують на пропозиції та ініціативи, скеровані на адресу Папи.

Починаючи з 1929 р. виконавча влада Ватикану помітно еволюціонувала: по-перше, Верховні Понтифіки поступово відійшли від одноосібного керівництва державою і зосередження у своїх руках максимальних повноважень; по-друге, одноособові органи управління були замінені на колегіальні, що відображено в Основному Законі Ватикану; по-третє, була реалізована концепція часткової диверсифікації повноважень між світськими органами влади і церковними органами Святого Престолу.

Згідно з нормами канонічного права та чинним законодавством Святого Престолу судова влада у Ватикані реалізується від імені Римського Понтифіка. Ординарним судом першої інстанції виступає одноособовий суддя, а щодо певної категорії справ і осіб – Священна Римська Рота. Другу ланку судової системи становлять 3 трибунали: Апостольська Пенітенціарія, Римська Рота і Найвищий Трибунал Апостольської Сигнатури. Апостольська Пенітенціарія розглядає питання у сфері внутрішньої підсудності й володіє адміністративною владою. Священна Римська Рота здійснює судочинство як друга (апеляційна) інстанція. Найвищий Трибунал Апостольської Сигнатури розглядає апеляції на вироки чи ухвали нижчих судів і стежить за дотриманням правосуддя у Католицькій Церкві загалом. Третю ланку судочинства становить Апеляційний суд, четверту – Касаційний. За Римським Понтифіком у всіх випадках зберігається право помилування, амністії, звільнення від покарання. У будь-якій цивільній чи кримінальній справі і на всіх стадіях розгляду Папа має право передавати ту чи іншу справу на розгляд спеціальної комісії з наданням їй можливості винести справедливе рішення, що не потребуватиме подальшого оскарження.

Основою юридичної самоідентифікації Святого Престолу і Держави-міста Ватикан є правова система, що базується на канонічному праві, на законах,

оприлюднених Верховним Понтифіком, а також частково на законодавстві Італійської республіки.

ВИСНОВКИ

На основі наукового опрацювання й аналітичного осмислення великого масиву фахових публікацій, що тією чи іншою мірою стосуються предмета дослідження, враховуючи особливості джерельної правової бази, на підставі якої відбувалися конкретні історичні події державно-політичного та релігійно-церковного характеру, обираючи найоптимальнішу методологію вивчення й аналізу історичних, соціальних, державно-правових та церковно-канонічних явищ, здійснено комплексне вирішення актуальної для науки історії держави і права проблеми становлення, розвитку й набуття правосуб'єктності Держави-міста Ватикан. Одержані результати певною мірою можна відобразити у низці узагальнень, обґрунтованих положень.

1. Всебічний огляд доволі значної кількості наукових праць дав змогу об'єктивно й ґрунтовно відстежити найважливіші процеси історико-правових передумов виникнення та особливостей утвердження соціально-політичних і релігійно-церковних основ державності на територіях, що входили спочатку до Західної Римської імперії як папські володіння, які невдовзі об'єдналися у папську вотчину (Патримоній св. Петра) під цивільною владою пап, що стало фактично зародженням Папської області, відносно незалежної від візантійських імператорських намісників, і яка врешті в середині VIII ст. на підставі «дару Піпіна» оформилася у суверенну Папську державу, правонаступницею якої у XX столітті стала Держава-місто Ватикан. У більшості досліджених публікацій, авторами яких є відомі історики, правники, філософи, політологи, богослови, розглядався той чи інший період зародження і становлення християнської цивілізації, функціонування Католицької Церкви та її адміністративного центру на території Італії чи Франції, історії папства. Виклад зазначених питань здійснювався часто у контексті аналізу розвитку найважливіших державно-політичних подій, що відбувалися в епоху раннього Середньовіччя, розвинутого феодалізму, пізнього Середньовіччя, Нового та Новітнього часів.

2. Важливою умовою отримання виразної, хронологічно чіткої, об'єктивно реальної картини творення упродовж понад півтора тисячоліття існування Святого Престолу державницьких інститутів різних видів, форм і значення була наявність відповідної законодавчої бази, яка формувалася, розвивалася і вдосконалювалася відповідно до здійснюваних церковних реформ на різних етапах історії християнства. Це – едикти Галлієна 260 р., Галерія 311 р., Константина (Міланський) 313 р., Кодекс Феодосія V ст., акти й ухвали семи Вселенських Соборів, що відбулися у ранньому Середньовіччі, а згодом трактат Григорія VII «Диктат Папи» (XI ст.), численні булли, декреталії, енцикліки Римських Понтифіків. На релігійно-церковні процеси, на стан міжнародних відносин Святого Престолу з сусідніми державами значний вплив мали правові приписи, які містилися у збірниках звичаєвого права і законодавства (наприклад, «Саксонське зерцало»). Та особливе місце серед цих джерел посідає канонічне право, велику вагу якому надавала його традиційність, оскільки його витoki походили ще з античних часів, воно ґрунтувалося на давньогрецькій філософії та високорозвиненій римській правовій культурі.

3. Значний наукознавчий сенс ґрунтовного розгляду означеної проблематики підкріплюється оптимальним вибором методологічного інструментарію дослідження, адже йдеться про концептуальне й теоретичне осмислення відповідних історико-правових явищ, яке базується передусім на історіографії, джерельній базі, структурі та вихідних засадах їхнього дослідження. Відтак, в методологічну основу дослідження передумов, особливостей і джерел становлення й розвитку Держави-міста Ватикан та її сучасного міжнародно-правового статусу покладено систему актуальних підходів, методів, прийомів і засобів наукового пізнання цього унікального державного утворення.

4. Формування історико-правових передумов становлення державності Папської держави, а відтак, Держави-міста Ватикан пов'язане з процесами легалізації й зміцнення становища Християнської Церкви у Римській імперії упродовж IV-V ст. З едиктом Галлієна 260 р. пов'язана поява правових передумов виникнення і поширення автономних папських володінь на території Апеннінського

півострова, а також поза його межами. А Міланським едиктом 313 р. імператор Константин визначив та юридично закріпив правовий статус Церкви, а також її майнові, у т. ч. земельні, права, що зумовило розширення папських володінь як підгрунтя зародження державності. Застосування ще більш сприятливих для Церкви норм Кодексу Феодосія привело до заснування Патримонія св. Петра та набуття ним правосуб'єктності доволі автономної Папської області під юрисдикцією пап та призначуваних ними в маєтностях місцевих управителів. Уже наприкінці V ст. земельні володіння пап займали десяту частину всієї території Західної Римської імперії. За понтифікату Григорія I Папа став найбільшим землевласником: наприкінці VI ст. йому належали 23 маєтності на Апеннінському півострові та в інших місцях. Водночас єпископат у провінціях, а вища ієрархія у центрі поступово набували, так би мовити, управлінсько-адміністративного досвіду, все більше заявляючи про свої права на світську владу.

5. Існування Папської держави з 756 р. до 1870 р. можна пояснювати не лише історичними обставинами одинадцяти століть Середньовіччя і Нового часу, наповненими багатим соціально-політичним змістом, гострими воєнними, політичними, економічними та релігійними протистояннями, зокрема духовної і матеріальної культури в епоху Просвітництва і Ренесансу, а й вагомим поступом у становленні значення і ролі Католицької Церкви, а також місця її Апостольської Столиці у міжнародних відносинах. Наявність характерних для тих часів атрибутів державності давала змогу папам відстоювати незалежність від світських володарів, а також поширювати ідею світської влади. За понтифікатів Григорія VII, Іннокентія III виникло й утвердилося найяскравіше явище в історії Західної Європи XI-XIII ст. – папоцентризм (папоцезаризм). На цій основі Папа Мартин V внаслідок максимальної централізації й уніфікації системи управління перетворив Папську державу на абсолютну монархію, в якій Понтифік був джерелом усіх гілок влади. З прийняттям т. зв. «Егідієвих конституцій» 1357 р. авторитаризм істотно посилювався. Такий стан зберігався до кінця XVIII ст., коли французькі війська окупували папські володіння і проголосили Римську республіку, що, по суті, перервало функціонування Папської державності.

6. Події перших десятиліть XIX ст. були доленосними в історії папства. Після остаточного падіння Наполеонівської імперії на Віденському конгресі було ухвалено відновлення в Західній Європі політичної ситуації, що існувала до Великої Французької революції. Цим скористався і Папа Римський Пій VII, який оголосив про відродження Папської області (фактично у межах колишньої держави), а його наступники особливо не переймалися посиленням її статусу, використовуючи підлеглі території переважно з метою поповнення скарбниці за рахунок податків та інших прибуткових справ. Натомість уже Пій IX, який своїми амбіційними намірами і непоступливим характером дуже відрізнявся від попередників, не сприймаючи прогресивних суспільних перетворень, засуджуючи національно-визвольні рухи, вдався до відвертої конфронтації і виступив проти створення єдиної Італійської держави. Проте ані інтриги, ані ухвали I Ватиканського Собору, ані численні папські енцикліки не змогли загальмувати об'єднавчих процесів і створення Італійського королівства, столицею якого став Рим. Понтифік, оголосивши себе «в'язнем Ватикану», не погоджувався на жодні компроміси з державною владою. З іменем Пія IX та його наступників пов'язане виникнення т. зв. «Римського питання», яке вдалося розв'язати шляхом підписання Латеранських угод 1929 р., внаслідок реалізації яких було офіційно визнано правосуб'єктність Держави-міста Ватикан. Таким чином відбулося становлення її державності та започатковано її розвиток й удосконалення вже в умовах Новітнього часу і на сучасних політико-правових підставах.

Сучасна державність Ватикану по суті становить унікальну конгломерацію Святого Престолу і Держави-міста Ватикан, що підтверджується визнанням їхньої «двоїстої» міжнародно-правової та церковно-канонічної природи як суб'єктів права. За Латеранськими угодами Державо-місто Ватикан наділяється суверенітетом у міжнародних відносинах, перебуваючи під винятковою і необмеженою владою та юрисдикцією Святого Престолу, а відтак утворюючи з ним єдиний суб'єкт міжнародного права. Специфіка їхнього тісного політико-правового взаємозв'язку на міжнародній арені полягає у тому, що Святий Престол є носієм духовного і світського суверенітетів та водночас верховним органом всієї Католицької Церкви і

сувереном Держави-міста Ватикан, а отже міжнародна правосуб'єктність центру Католицької Церкви проявляється у двох іпостасях – релігійній (Святий Престол) і світській (Держава-місто Ватикан).

7. Упродовж майже двотисячолітньої історії папства Верховний Понтифік був уособленням всіх найвищих іпостасей в ієрархії як Християнської, так згодом і Католицької Церкви. Такий статус зберігся до сьогодні. Його політико-правова та церковно-канонічна зумовленість значною мірою підтверджена діяльністю 266 понтифіків (включно із теперішнім Святішим Отцем Франциском), які посідали такий високий пост, виконуючи покладену на них місію. Із постанням сучасної державності на Ватиканських пагорбах у Римі зміст правосуб'єктності Папи Римського як Глави Святого Престолу і суверена Ватикану істотно змінився, відповідно осучаснившись згідно із викликами, які випали на долю людства у 20-40-ті передвоєнні та 50-90-ті повоєнні роки ХХ ст., а також нормами міжнародного права, що вдосконалювалися, узгоджувалися шляхом ухвалення рішень на представницьких форумах, в яких безпосередню участь брав Ватикан. На сьогодні, як і раніше вся повнота влади (законодавчої, виконавчої та судової) належить Святішому Отцю і здійснюється від його імені та за його згодою. Відтак, за формою правління очолюване ним державницьке утворення, що поєднує як організаційно-політичну і церковно-правову цілісність Святий Престол та Державу-місто Ватикан, багатьма вченими, зокрема політологами, правниками, називається теократичною монархією. Однак це визначення потребує уточнення: на відміну від кількох європейських спадкових монархій, глави яких виконують переважно представницькі функції, Ватиканська є виборною, адже Понтифіки обираються на трон довічно шляхом голосування за найдостойнішого під час конклаву, а отже, своєрідний авторитаризм правління поєднується із демократичними підходами до зайняття посади Глави держави.

8. Владні виконавчі інститути, які після Латеранських угод трансформувалися у відповідні установи та служби Держави-міста Ватикан, засновувалися, оформлювалися, видозмінювалися, удосконалювалися упродовж усієї історії Католицької Церкви та її духовного й адміністративного центру у Римі. На сьогодні

справи, що стосуються поточних церковних проблем, Верховний Понтифік реалізує за допомогою Римської курії, яка діє від його імені і фактично є урядом Ватикану. У структурі Курії передбачено функціонування таких владних підрозділів, які багато в чому відповідні типовим для світських держав інститутам – Кабінету міністрів чи Раді міністрів. До адміністративного апарату Римської курії належать: Державний секретаріат, конгрегації, папські комісії, папські ради, міжвідомчі комісії та низка інших відомств, служб, історичних установ і закладів (у т. ч. Швейцарська гвардія як особиста охорона Папи Римського), а також 3 трибунали, та, крім того, Губернаторство, до якого входять дирекції та центральні управління (департаменти). Структура і компетенція усіх цих підрозділів Курії визначається законодавством. Очолює Римську курію друга після Верховного Понтифіка особа у сані кардинала – Державний секретар (він виконує функції прем'єр-міністра і міністра закордонних справ).

Папи-реформатори постійно приділяли увагу вдосконаленню діяльності Курії. Остання у XX ст. реформа цього інституту була започаткована Павлом VI в дусі соборної еклезіології, а завершена Іоанном-Павлом II – зміст усіх нововведень викладено в Апостольській Конституції «*Pastor Bonus*» 1988 р. Відтоді Римська курія уже не зазнавала відчутних структурних і функціональних змін.

Отже, центральний виконавчий апарат Держави-міста Ватикан, попри неодноразові зміни і вдосконалення упродовж усього часу існування, нагадує ієрархічну владну піраміду, на чолі якої стоїть Верховний Понтифік. Правовими засадами діяльності виконавчих органів влади є Апостольські Конституції, папські *Motu Proprio* та Основний Закон Ватикану 2000 р.

9. Для реалізації судової влади, яка здійснюється від імені Верховного Понтифіка, створено відповідні органи, функції яких відповідають чинному правопорядку в державі. Процесуальні аспекти здійснення судочинства було достатньо ґрунтовно прописано ще в Основному Законі 1929 р. (вони займають майже 40 % тексту цього документа), чинність якого в основному пролонгована Основним Законом 2000 р., де підтверджено, що судова влада гарантує кожному громадянину Ватикану захист його особистих прав та законних інтересів. У

структурі судової системи передбачено функціонування таких окремих інституцій: одноособовий суддя з обмеженою юрисдикцією, Трибунал, Апеляційний суд, Касаційний суд. Одноособовий суддя повинен обов'язково бути громадянином Ватикану, його особисто призначає Папа, а інших представників судових органів – Папська комісія у справах Держави-міста Ватикан, яка передусім наділена законодавчою владою від імені Святішого Отця.

Важливе місце у здійсненні судочинства належить трьом Трибуналам: Апостольській Пенітенціарії, Трибуналу Римської Роти і Найвищому Трибуналу Апостольської Сигнатури, які очолюють авторитетні фахівці з проблем канонічного права переважно у сані кардинала.

Реформи судочинства у державі відбувалися паралельно із вдосконаленням судової системи на низовій ланці. У кожній дієцезії для розгляду усіх справ судом першої інстанції призначено єпископа, який може здійснювати судову владу особисто або через інших осіб (переважно духовних, зрідка світських), які є докторами чи хоча б ліценціатами права.

Відтак, шляхом реалізації низки реформ відповідно структурована і належно закріплена на законодавчому рівні судова система Ватикану, що діє від імені Верховного Понтифіка, спроможна ефективно у правовому полі виконувати своє функціональне призначення, забезпечуючи реалізацію принципу верховенства права (насамперед – канонічного) при розгляді судових справ.

10. Основою юридичної самоідентифікації Святого Престолу і Держави-міста Ватикан є правова система, яка базується на канонічному праві, на законах, оприлюднених Верховним Понтифіком, а також частково на законодавстві Італійської республіки. Юридичну організацію держави було визначено шістьма основними законами, ухваленими у червні 1929 р. на підставі концептуальних положень Латеранських угод. Чинний на той час ККП 1917 р., підготовлений висококваліфікованими ватиканськими каноністами, очолюваними кардиналом П. Гаспаррі, згодом з урахуванням багатьох сутнісних змін і нововведень, що впливали з ухвал і документів II Ватиканського Собору, був покладений в основу нового Кодексу 1983 р., схваленого і затвердженого Папою Іоанном-Павлом II. Саме

кодифіковане канонічне право – релігійне за змістом, але типове за структурою і формою для романо-германської правової сім'ї – є засадничим для правової системи Ватикану. У цьому, найпрогресивнішому з усіх раніше використовуваних законодавчих актів, правовому документі наскрізною визначальною лінією проходить принцип верховенства права. Зокрема, тут зазначено, що законодавча влада повинна реалізовуватися у порядку, визначеному правовими канонами. Оскільки головним законодавцем є Папа Римський, який видає закони (енцикліки прирівняно до правових актів), обов'язкові для усієї Римо-Католицької Церкви та її вірян, то запорукою дотримання законності і правопорядку вважається єдиновладдя Верховного Понтифіка.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Астапенко П. Н. Нормативно-правовые основы деятельности религиозных конфессий в римском праве постклассического периода. URL : <http://kenoma.chat.ru/gnost/theod.htm>.
2. Афанасьева О. В. Открытое государство как институт устойчивого развития. *Общественные науки и современность*. 2013. № 2. С. 60-71.
3. Байков А. Л. Современная международная правоспособность папства в связи с учением о международной правоспособности вообще. Историко-догматическое исследование. Санкт-Петербург : Типография М. М. Стасюлевича, 1904. 497 с.
4. Бартошек Т. Новітня суспільність і церква / пер. із чес. М. Павлик. Нью-Йорк : Накладом видавництва «Іскри», 1908. 64 с.
5. Бедуел Г. Історія Церкви / пер. з франц. Львів : Свічадо, 2000. 296 с.
6. Бейкер Дж. Константин Великий. Первый христианский император / пер. з англ. Л. Калашникова. Москва : Центрполиграф, 2004. 351 с.
7. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / пер. с англ. 2-е изд. Москва : Изд-во МГУ: Издательская группа ИНФРА-М–НОРМА, 1998. 624 с.
8. Бись О. С. Правова характеристика Латеранського трактату і його наслідки. *Університетські наукові записки*. 2010. № 2. С. 243-248. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2010_2_36.
9. Богословське пояснення. URL : <http://ni.biz.ua/16-2/5280.html>.
10. Болотов В. В. Лекции по истории древней церкви : посмертн. изд. / под ред. [и с предисл.] проф. А. Бриллиантова. Санкт-Петербург : Тип. Меркушева, 1907. 491 с.
11. Бортник Н., Єсімов С. Гармонізація законодавства України і Європейського Союзу про адміністративну відповідальність у сфері трудової міграції. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні

науки. 2017. № 861. С. 232-240. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2017_861_34.

12. Броунли Я. Международное право : в 2 кн. / пер. с англ. / под ред. Г. И. Тункина. Москва : Прогресс, 1977. Кн. 1. 535 с.

13. Вауліна Ф. Основні тенденції зміни політичного впливу католицької церкви. URL : <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/...pdf>.

14. Веселі Е. Вибори Папи: від святого Петра до Франциска. Жовква : Місіонер, 2014. 392 с.

15. Вибори за кордоном, що відбулися у січні-березні 2013 року. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2013. № 1 (25). С. 102-104.

16. Викариат Града Ватикан. URL : <http://vaticanstate.ru/vikariat-gradavatican/#sthash.vYUaFMVQ.dpuf>.

17. Виноградов В. А. Основы государственного устройства Государства Города Ватикан. *Журнал российского права*. 2002. № 9. С. 120-127.

18. Волошин О. Л. Латеранські договори 1929. *Українська дипломатична енциклопедія : у 2-х т. / редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. Київ : Знання України, 2004. Т. 1. 760 с.*

19. Второй титул шестнадцатой книги Кодекса Феодосия / перевод, краткий историко-правовой комментарий Е. В. Сильвестровой. *Вестник ПСТГУ. Серия 1: Богословие. Философия*. 2010. Вып. 2 (30). С. 34-64.

20. Вудс Т. Как Католическая церковь создала западную цивилизацию / пер. с англ. В. Кошкина. Москва : ИРИСЭН, Мысль, 2010. 280 с.

21. Гаета С. Франциск Папа: Життя і виклик. Львів : Свічадо, 2013. 104 с.

22. Гергей Е. История папства. Москва : Республика, 1996. 462 с.

23. Головащенко С. Історія християнства : курс лекцій / навч. посібник. Київ : Либідь, 1999. 352 с.

24. Гончаренко О. Становище Християн у Римській імперії до імператора Костянтина Великого. URL : <http://www.kpba.edu.ua/publikatsii/statti/1087-stanovyshche-khrystyian-v-rymskii-imperiido-imperatora-kostiantyna-velykoho.html>.

25. Грабарь В. Вселенские соборы XII-XV веков как органы международного общения. *Вопросы истории*. 1945. № 3-4. С. 86-98.
26. Грант М. Римские императоры: Биографический справочник правителей Римской империи 31 г. до н. э. – 476 г. н. э. / пер. с англ. М. Гитт. Москва : ТЕРРА–Книжный клуб, 1998. 400 с.
27. Григулевич И. Р. Папство. Век XX. Москва : Терра, 2003. 424 с.
28. Григулевич И. Р. Папство после Пия IX / Вместо послесловия. С. Г. Лозинский. *История папства*. Москва : Политиздат, 1986. С. 356-377.
29. Губернаторство: дирекции и центральные департаменты. URL : <http://vaticanstate.ru/direkcii/#sthash.KlrhttSN.dpuf>.
30. Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Державорозуміння і державознавство: діяльнісний і компаративний контексти. *Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права* : зб. наук, статей. Київ : Дух і Літера, 2013. С. 221-232.
31. Гутів Б. І. Громадянство Ватикану: специфіка, зміст, підстави набуття та припинення. *Становлення та трансформація державно-правової думки в Галичині (XVIII-XX ст.)* : матеріали круглого столу, присвяченого 25-річчю створення навчально-наукового юридичного інституту ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (19 травня 2017 року). Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2017. 130 с. С. 119-123.
32. Гутів Б. До питання про передумови утворення Папської держави. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матеріали XXIII звітної науково-практичної конференції (7-8 лютого 2017 р.) : у 2-х ч. Ч. 1. Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2017. 260 с. С. 57-59.
33. Гутів Б. І. Історичний досвід державно-правового розвитку міста-держави Ватикан та його значення для сучасної України. *Актуальні проблеми викладання історико-правових дисциплін в системі вищої юридичної освіти України і зарубіжних країн* : матеріали Всеукраїнської наукової конференції (19 жовтня 2017

року) / І. Й. Бойко (голова редколегії), А. В. Кольбенко (відп. секр.). Львів, 2017. Вип. 1. 156 с. С. 130-135.

34. Гутів Б. Латеранські угоди як правове підґрунтя для становлення міста-держави Ватикан. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2017. Вип. 65. С. 22-29.

35. Гутів Б. І. Організація здійснення виконавчої влади держави-міста Ватикан. *Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи* : матеріали XVIII міжнародної студентсько-аспірантської наукової конференції (18-19 квітня 2019 року). Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2019. 214 с. С. 26-28.

36. Гутів Б. Особливості правового інституту громадянства міста-держави Ватикан. *Knowledge, Education, Law, Management*. Kelm, 2018. № 4 (24). С. 113-121.

37. Гутів Б. І. Політико-правовий статус глави сучасної держави-міста Ватикан. *Актуальні проблеми реформування системи законодавства України* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (25-26 січня 2019 року). Запоріжжя : Запорізька міська громадська організація «Істина», 2019. 128 с. С. 10-12.

38. Гутів Б. І. Правова система держави-міста Ватикан. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід* : матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції (5-6 квітня 2019 р.). Тернопіль : Економічна думка, 2019. Т. 1. 200 с. С. 29-31.

39. Гутів Б. І. Становлення канонічного права як одного з основних джерел права держави-міста Ватикан. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2019. Вип. 68. С. 88-96.

40. Гутів Б. Становлення правового статусу глави міста-держави Ватикан. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матеріали XXIV звітної науково-практичної конференції (7-8 лютого 2018 р.) : у 2-х ч. Ч. 1. Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2018. 238 с. С. 43-46.

41. Декарт Р. Правила для руководства ума. Рассуждение о методе. *Р. Декарт. Сочинения*. Москва : Мысль, 1984. 512 с.

42. Діяння Апостолів. *Новий завіт з коментарем*. Львів : Стрім, 1994. С. 291-363.
43. Догматична конституція «Про Церкву». *Вселенський Собор – Ватиканський II. Діяння і постанови*. Т. 3. Церква. Східні Церкви. Екуменізм. Рим : Видавництво оо. Василіян, 1965. С. 43-144.
44. Дьяченко С. В. К вопросу о международной правосубъектности Святого Престола. *Московский журнал международного права*. 2006. № 3 (63) . С. 4-16.
45. Дьяченко С. В. Особенности международной правосубъектности Святого Престола : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва : МГИМО (У) МИД России, 2008. 27 с.
46. Енцикліка Вселенського Архієрея Івана Павла II «Відкупитель людини». *Енцикліки Вселенського Архієрея Івана Павла II*. Торонто; Рим : Видавництво оо. Василіян, 1989. С. 7-64.
47. Етерович Микола, архієпископ. *Святий Престол і Україна*. Київ, 2004. 224 с.
48. Євангеліє за Іваном. *Новий завіт з коментарем*. Львів : Стрім, 1994. С. 228-290.
49. Євангеліє за Матеєм. *Новий завіт з коментарем*. Львів : Стрім, 1994. С. 9-91.
50. Евсевий Памфил. Церковная история: в 10 книгах. *Богословские труды. Московский патриархат*. Москва, 1982-1985. Сб. 23-25. [репр.: М. : Изд. Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1993].
51. Жаровська І. М. Правова природа державної влади: теоретико-правове дослідження. Львів : СПОЛОМ, 2013. 536 с.
52. Задворный В. Л. История Римских Пап. Том I. От св. Петра до св. Симплиция. Москва : Колледж католической теологии им. св. Фомы Аквинского в Москве, 1995. 349 с.
53. Зонова Т. В. Дипломатия Ватикана в контексте эволюции европейской политической системы. Москва : РОССПЭН, 2000. 200 с.

54. Иеромонах Христомом. О первенстве Святого Славного и Всехвального Апостола Петра. Брюссель : Издательство «Жизнь с Богом», 1962. 24 с.
55. Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній Новий час) : навч. посібник / за ред. проф. Б. Й. Тищика. Львів : Світ, 2006. 690 с.
56. История христианства: великое гонение на христиан (303-313). URL : <http://encyclopedia.christian.by/goneniya/167-velikoe-gonenie-na-xristian-303-313.html>.
57. Каждан А. П. Судьбы христианства при Константине. *Вопросы истории*. 1965. № 5. С. 214-217.
58. Казаков М. М. Христианизация Римской империи в IV веке. Смоленск : «Универсум», 2002. 464 с.
59. Каргальцев А. В. Гонения Валериана и мученичество Киприана I Карфагенского. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. История*. 2012. Вып. 4. С. 325-327.
60. Кельман М. С. Юридична наука: проблеми методології. Тернопіль : Терно–граф, 2011. 389 с.
61. Книга I. Общие нормы. Титул I. Церковные законы. *Кодекс канонического права*. Москва : Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2007. 624 с.
62. Книга II. Народ Божий. Часть II. Иерархическое строение церкви. *Кодекс канонического права*. Москва : Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2007. 624 с.
63. Книга IV. Санкции в церкви. Часть I. Преступление и наказание в общем. *Кодекс канонического права*. Москва : Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2007. 624 с.
64. Книга VII. Процессы. Часть I. Судопроизводство в целом. *Кодекс канонического права*. Москва : Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2007. 624 с.
65. Ковальский Н. А. Католицизм и дипломатия. Москва : Наука, 1969. 222 с.

66. Ковальский Н. А., Иванова И. М. Католицизм и международные отношения. Москва : Международные отношения, 1989. 272 с.
67. Ковальский Я. В. Папы и папство / пер. с пол. Москва : Политиздат, 1991. 236 с.
68. Ковальчук В. Б. Легітимність державної влади в правовій теорії та державно-правовій практиці. Київ : Логос, 2011. 392 с.
69. Кодекс канонического права. Москва : Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2007. 624 с.
70. Кодекс Феодосия и Новеллы императоров Валентиниана III, Майориана и Либия Севера о колонах, сельских рабах и вольноотпущенниках / перевод А. Коптева сделан по изданию: *Theodosiani libri XVI cum constitutionibus sirmonlianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes*. Ed. Th. Mommsen et P. Meyer. Berolini, 1905. Vol. I-II. URL : <http://ancientrome.ru/ius/source/theodosius/codex-f.htm>.
71. Козлов В. А. Дипломатія Святого Престолу: в постбіполярній системі міжнародних відносин за часів понтифікату Іоанна Павла II : монографія. Вінниця : Книга-Вега, 2008. 191 с.
72. Козюбра М. І. Загальне теоретичне правознавство: стан та перспективи. *Право України*. 2010. № I. С. 32-34.
73. Конклав: процедура избрания Папы Римского. URL : <http://www.dw.com/ru/> [...].
74. Короткий філософський словник. Київ : Держполітвидав, 1955. 652 с.
75. Корсунский А. Р., Гюнтер Р. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств. Москва : МГУ, 1984. 256 с.
76. Корчагін Клим, отець. Карне право Української Католицької Церкви. Історично-юридичний нарис. Рим, 1981. 147 с.
77. Костицький М. В. Деякі питання методології юридичної науки. *Теоретичні проблеми правознавства. Науковий вісник НАВС*. 2013. № 1. С. 3-11.
78. Красиков А. Ватикан: История и современность. Москва : Знание, 1991. 64 с.

79. Кузенков П. К юбилею Миланского эдикта (1700 лет христианской государственности). URL : <http://www.pravoslavie.ru/62239.html>.
80. Лаврецкий И. Ватикан: религия, финансы и политика. Москва : Госполитиздат, 1957. 333 с.
81. Латеранские соглашения: Договор между Святым Престолом и Италией. URL : <https://vaticanstate.ru/lateranskie-soglasheniya>.
82. Лебьода Д. Т. Таємниця Папи / пер. з пол. Київ : Знання, 2001. 221 с.
83. Лекомт Б. Нові таємниці Ватикану. Львів : Свічадо, 2015. 312 с.
84. Лекомт Б. Таємниці Ватикану / пер. з фр. Львів : Свічадо, 2012. 344 с.
85. Лозинский С. Г. История папства. Москва : Политиздат, 1986. 382 с.
86. Лубський В., Козленко В., Лубська М., Севрюков Г. Історія релігій. Київ : Тандем, 2002. 640 с.
87. Льон О. І. Міжнародна правосуб'єктність Ватикану. URL : http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/224/Lyon_mijn_pravosub_vatikan.pdf;jsessionid=97842E38E217A9E218DAD6C34F3DC90D?sequence=1.
88. Мадей Й. Другий Ватиканський Собор і ревізія права для Східних Церков. Рим : Видання «Богословії», 1977. 180 с.
89. Маніліч О. В. Місце релігійних норм у правовій системі держави. *Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство*. 2011. Вип. 597. URL : <http://lawreview.chnu.edu.ua/visnuku/st/597/6.pdf>.
90. Маритен Ж. Человек и государство / пер. с фр. Москва : Идея-Пресс, 2000. 196 с.
91. Марітчак С. До питання про передумови утворення міста-держави Ватикан. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2015. Вип. 61. С. 171-177.
92. Мельник В. Вячеслав Заїкин як дослідник юридичного статусу Святого Престолу та церковного права. *Католицький оглядач*. 28.05.2016. С. 219-222. URL : <http://catholicnews.org.ua/vyacheslav-zayikin-yak-doslidnik-yuridichnogo-statusu-svyatogo-prestolu-ta-cerkovnogo-prava-0>.

93. Мельник В. М. Еволюція міжнародно-правового статусу Ватикану: історія, сьогодення, українські акценти. Вінниця : ТОВ «Меркюрі-Поділля», 2017. 192 с.
94. Мельник В. М. Римське питання, Латеранська угода та міжнародно-правовий статус Ватикану. *Український часопис міжнародного права*. 2016. № 1. с. 63-69.
95. Мельник В. Юридичний статус Ватикану: від Римської проблеми до Латеранської угоди. URL : <http://catholicnews.org.ua/yuridichniy-status-vatikanu-vid-rimskoyi-problemi-do-lateranskoyi-ugodi-0>.
96. «Мир на Землі»: Енцикліка Папи Івана XXIII про встановлення миру між усіма народами в істині, справедливості, любові та свободі. Львів : Свічадо, 2008. 56 с.
97. Моисеенко С. В. Формирование главных признаков государства в городе-государстве Ватикан: историко-правовой аспект. *Право и государство: традиции и перспективы* : матер. междунар. науч. конф. (Минск, 23-24 окт. 2003 г.). Минск : БГУ, 2004. С. 13-14.
98. Моїсеєнко С. Зміни в системі органів державної влади міста-держави Ватикан: історико-правовий аналіз. *Життя і право*. 2004. № 8. С. 21-27.
99. Моїсеєнко С. Конституція міста-держави Ватикан від 26 листопада 2000 року: історичні та правові аспекти. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2005. Вип. 29. С. 252-257.
100. Мудрий Софрон, єпископ. Публічне право церкви і конкордати. Івано-Франківськ : Теологічна академія, 2002. 150 с.
101. Нагаєвський Ісидор, отець. Історія Римських Вселенських Архієреїв. Ч. I. Мюнхен : Видання Українського Католицького Університету, 1964. 363 с.
102. Нагаєвський Ісидор, отець. Історія Римських Вселенських Архієреїв. Ч. III. Рим, 1979. 518 с.
103. Невинна Г. Вплив католицизму на функціонування теократичної політичної системи Ватикану. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство»*. 2009. Вип. 1. С. 175-182.

104. Никифорова М. Е. Планетарное католичество: Ватикан и глобализация. Москва : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. 320 с.
105. Новий російсько-український словник-довідник: близько 100 тис. слів / уклад. С. Я. Єрмоленко та ін. Київ : Довіра: УНВЦ «Рідна мова», 1999. 878 с.
106. 11 фактів про Ватикан, яких ви не знали. *Мета*. 2018. № 146/8. С. 12.
107. Оппенгейм Л. Международное право. Т. 1. Мир. Полутом 1. Москва : Изд-во иностр. лит., 1948. 408 с.
108. Основной Закон Государства Града Ватикан (26 ноября 2000 года). URL : <http://vaticanstate.ru/osnovnoj-zakon-gosudarstva-grada-vatikan-26-noyabrya-2000-goda>.
109. Основной Закон Града Ватикан (7 июня 1929 года). URL : <http://vaticanstate.ru/osnovnoj-zakon-gosudarstva-grada-vatikan-7-iyunya-1929-goda>.
110. Отрош М. І. Особливості міжнародної правосуб'єктності Святого Престолу. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 312-315.
111. Отрош М. Папа Римський як суверен держави міста Ватикан. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 366-369.
112. Отрош М. Статус Святого Престолу у міжнародному праві. Одеса : Фенікс, 2014. 242 с.
113. Отрош М. І. Статус Святого Престолу у міжнародному праві : автореф. дис. ... канд. юрид наук: спец. 12.00.11. Київ, 2010. 20 с.
114. Отрош М. І. Статус Святого Престолу у міжнародному праві : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2010. 215 с.
115. Папа Венедикт XVI зрікся престолу. URL : uk.radiovaticana.va/storico/2013/02/11/папа_венедикт_XVI_зрікся_з_уряду/ukr-663825.
116. Папа Римський. URL : <http://catholicencyclopedia.in.ua/papa-rimskiy>.
117. Папа: Справжні гроші здобуваються працею, що творить гідність. *Мета*. 2018.146/8. С. 9.
118. Папаян Р. А. Христианские корни современного права. Москва : Норма, 2002. 416 с.

119. Папство в современном мире : реф. сборник / редкол. Б. Филиппов (отв. ред.). Москва : ИНИОН, 1989. 135 с.
120. Пастуро М. Символическая история европейского средневековья / пер. с фр. Е. Решетниковой. Санкт-Петербург : «Александрия», 2012. 448 с.
121. Первый титул шестнадцатой книги Кодекса Феодосия / Вводная статья, перевод, краткий историко-правовой комментарий Е. В. Сильвестровой. *Вестник ПСТГУ. Серия 1: Богословие. Философия*. 2009. Вып. 2 (26) . С. 7-20.
122. Политическая энциклопедия : в 2 т. Т. I / научн. рук. Ю. Семигин. Москва : Мысль, 2000. 750 с.
123. Політична енциклопедія / ред. кол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парламентське видавництво, 2011. 808 с.
124. Попсуєнко Л. О. Значення Кодексу Феодосія для формування канонічного права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 25. С. 289-292.
125. Попсуєнко Л. О. Кодекс Феодосія – нормативне підґрунтя для подальшого розвитку візантійського права. *Актуальні проблеми політики*. 2010. Вип. 40. С. 460-468.
126. Попсуєнко Л. О. Міланський едикт 313 р. – юридичне підґрунтя в процесі формування правового статусу Християнської церкви. *Актуальні проблеми політики*. 2009. Вип. 36. С. 327-334.
127. Попсуєнко Л. О. Правовий статус Християнської церкви за римським імператорським законодавством IV ст. : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Одеса : НЮА, 2006. 20 с.
128. Правда про унію: документи і матеріали. Львів : Каменяр, 1968. 424 с.
129. Православная энциклопедия. Инквизиция. URL : <http://www.pravenc.ru/text/1788153.html>.
130. Рабінович П. М. Методологія юридичної науки. *Юридична енциклопедія*. Київ : Укр. Енциклопедія, 2001. Т. 3. С. 618-619.
131. Рашкова Р. Т. Ватикан и современная культура. Москва : Политиздат, 1989. 414 с.
132. Рашкова Р. Т. Католицизм. Санкт-Петербург, 2007. 240 с.

133. Римское частное право : Учебник / под ред. И. Б. Новицкого, И. С. Перетерского. Москва : Юриспруденция, 1999. 509 с.
134. Робертсон Дж. С. История Христианской церкви. От апостольского века до наших дней : в 2 т. Т. 1. От апостольского века до разделения церквей. Санкт-Петербург, 1890-1891. 1079 с.
135. Рожков В. Очерки по истории Римско-католической церкви : Курс лекций для студ. Московской духовной академии. Москва : Духовная библиотека, 1998. 320 с.
136. Рубльова Н. С. Католицька церква. *Енциклопедія історії України*. Київ : Наук. думка, 2007. Т. 4. С. 141-146.
137. Сироїд Т. Міжнародно-правовий статус Ватикану. *Форум права*. 2012. № 4. С. 814-818.
138. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : підручник. Харків : Еспада, 2006. 776 с.
139. Сливка С. С. Канонічне право : навч. посібник. Харків : Право, 2016. 276 с.
140. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Головна редакція енциклопедії, 1974. 776 с.
141. Судебная система и органы контроля Ватикана. URL : http://vaticancitystate.ru/sydebnaya_sistema_i_organu_kontrolya_vatikana.html.
142. Сухонос В. Вибори глави держави в умовах монархії. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2009. № 2-3 (16-17). С. 93-98.
143. Таксиль Л. Священный вертеп / пер. с фр. Москва : Политиздат, 1988. 527 с.
144. Тальберг Н. История Христианской церкви. Санкт-Петербург : Интербук; ASTRA Consulting International inc. USA, 1991. 142 с.
145. Тарасов О. В. Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії. Харків : Право, 2014. 512 с.
146. Тищик Б. Й. Виникнення та історичний розвиток держави і права. *Правознавство*. 1994. № 2. С. 31-35.

147. Тищик Б. Й. Історія держави і права зарубіжних країн. Новий час (XVII ст. – 1918 р.) : навч. посібник. Львів : Світ, 2015. 752 с.
148. Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу : навч. посібник. Львів : Світ, 2001. 384 с.
149. Тищик Б. Й. Італія: історія державності і права (V – початок XXI ст.) : навч. посібник. Львів : Світ, 2015. 376 с.
150. Тищик Б., Гутів Б. Правові засади виникнення папських володінь в Італії (III-VI ст.). *Збірник наукових праць «Вроцлавсько-Львівський юридичний збірник»*. Вип. 8. Львів : Видавництво Львівського національного університету ім. Івана Франка, 2017. 268 с. С. 9-37.
151. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії : в 2 т. / пер. з англ. Київ : Прогрес, 1995. Т. 1. 614 с.
152. Торніеллі А. Хорхе Маріо Бергольйо. Франциск разом: життя, ідеї, слова Папи, який змінить церкву / пер. з італ. о. Климентія Василя Стасіва. Жовква : Місіонер, 2013. 176 с.
153. Трофімов Д. В. Папська держава – історичний феномен. Донецьк : «Вебер» (Донецька філія), 2007. 100 с.
154. Устрялов Н. Італія: колыбель фашизма. Москва : Алгоритм, 2012. 240 с.
155. Федорів О., Михайлів О. Іоан Павло II – Папа миру. Тернопіль : Підручники і посібники, 2001. 96 с.
156. Федосик В. А. Церковь и государство: критика богословских концепций. Минск : Наука и техника, 1988. 209 с.
157. Харитонов Є., Харитонова О. Від осмислення рецепції римського права – до формування загальної теорії взаємодії правових систем. *Право України*. 2014. № 1. С. 274-297.
158. Хоружий Г. Ватикан: історія і сучасність. Львів : Місіонер, 2007. 280 с.
159. Чайка В. Святая инквизиция. Киев : Лотос, 2018. 224 с.
160. Шафф Ф. История христианской церкви. Том I. Апостольское христианство. 1-100 г. по Р. Х. Москва : «Библия для всех», 2010. 585 с.

161. Шейнман М. М. Ватикан и католицизм в конце XIX – начале XX в. Москва : Изд-во АН СССР, 1958. 471 с.
162. Шейнман М. М. Ватикан между двумя мировыми войнами. Москва; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1948. 236 с.
163. Шейнман М. М. От Пия IX и до Павла VI. Москва : Наука, 1979. 176 с.
164. Шоню П. Цивилизация классической Европы / пер. с фр. Москва; Екатеринбург : АСТ, 2008. 604 с.
165. Штаерман Е. М. Кризис рабовладельческого строя в западных провинциях Римской империи. Москва : Изд-во АН СССР, 1957. 511 с.
166. Юраш А. Папа Иоанн Павло II. Харків : Фоліо, 2005. 351 с.
167. Як вибирали Римських Пап після святого Петра? URL : https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/17768-yak-vibirali-rimskix-pap-pislya-svyatogo-petra.html.
168. Яковец Ю. История Цивилизаций. Москва : Наука, 1995. 460 с.
169. Яллоп Д. Кто убил Папу Римского? / пер. с англ.; предисл. Н. Ковальского. Москва : Прогресс, 1986. 307 с.
170. Яроцький П. Ватикан. *Юридична енциклопедія: в 6 т.* / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : «Українська енциклопедія», 1998. Т. 1: А-Г. С. 312.
171. Ясперс К. Смысл и назначение истории / пер. с нем. Москва : Политиздат, 1991. 527 с.
172. Abdullah Y. The holy See at United Nations Conferences: state or church? *Columbia law review*. 1996. Vol. 96 (7). P. 1835-1875.
173. Acta Apostolicae Sedis. URL : http://www.vatican.va/archive/aas/index_sp.htm.
174. Alberigo G. A Brief History of Vatican II / transl. by M. Sherry. N.-Y. : Orbis Books, 2006. 20 p.
175. Apostolic Constitution «Pastor Bonus». URL : http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/en/apost_constitutions/documents/hf_jp-ii_apc_19880628_pastor-bonus.html.

176. Apostolic Penitentiary. URL : http://www.vatican.va/roman_curia/tribunals/apost_penit/index.htm.
177. A Simple Overview of Canon Law. URL : http://www.canonlaw.info/a_simpleoverview.htm.
178. Barnes T. D. *Early Christianity and the Roman Empire*. London : Variorum Reprints, 1984.
179. Barnes T. D. Legislation against the Christians. *The Journal of Roman Studies*. 1968. Vol. 58, Parts 1-2. P. 32-50.
180. Barnes T. D. *The New Empire of Diocletian and Constantine*. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1982.
181. Biography of His Holiness Pope Benedict XVI. URL : http://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/en/biography/documents/hf_ben-xvi_bio_20050419_short-biography.html.
182. Biography of the Holy Father Francis. URL : <http://w2.vatican.va/content/francesco/en/biography/documents/papa-francesco-biografia-bergoglio.html>.
183. Calvesi M. *Treasures of the Vatican*. Cleveland : SKIRA, 1962. 208 c.
184. Cardinale H. *The Holy See and the International Order*. England, 1976. 375 p.
185. Colomer J., McLean I. Electing Popes: Approval Balloting and Qualified-Majority Rule. *Journal of Interdisciplinary History*. 1998. Vol. 29. No. 1. P. 1-22.
186. Conciliation Treaty [Lateran Pacts of 1929]. URL : <http://biblelight.net/treaty.htm>.
187. Concordat of Worms between Pope Calixtus II and the Emperor Henry V, September 23, 1122. *Church and State through the Centuries: A Collection of Historic Documents with Commentaries* / by Sidney Z. Ehler, John B. Morrall. N.-Y. : Biblo and Tannen, 1967. P. 48-49.
188. Constitutio Apostolica «Regimini Ecclesiae Universae» (de Romana Curia). URL : http://w2.vatican.va/content/paul-vi/la/apost_constitutions/documents/hf_p-vi_apc_19670815_regimini-ecclesiae-universae.html.

189. Constitutio Apostolica «Sapienti consilio» (de Romana Curia). URL : http://w2.vatican.va/content/pius-x/la/apost_constitutions/documents/hf_p-x_apc_19080629_sapienti-consilio-index.html.
190. «Constitutio Romana» of the Emperor Lothair I, November 824. *Church and State through the Centuries: A Collection of Historic Documents with Commentaries* / by Sidney Z. Ehler, John B. Morrall. N.-Y. : Biblo and Tannen, 1967. P. 13-15.
191. Curran J. R. Pagan City and Christian Capital: Rome in the Fourth Century. Oxford : Clarendon press, 2000. 389 p.
192. De aliquibus mutationibus in normis de electione romani pontificis. URL : http://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/la/motu_proprio/documents/hf_ben-xvi_motu-proprio_20070611_de-electione.html.
193. De Cesare R. Last days of papal Rome, 1850-1870. London : A. Constable and Co., 1909. 488 p.
194. Decree of Pope Nicholas II concerning the Papal Election, April 1059. *Church and State through the Centuries: A Collection of Historic Documents with Commentaries* / by Sidney Z. Ehler, John B. Morrall. N.-Y. : Biblo and Tannen, 1967. P. 25-28.
195. Dijkstra R., Van Espelo D. Anchoring Pontifical Authority: A Reconsideration of the Papal Employment of the Title Pontifex Maximus. *Journal of Religious History*. 2016. Vol. 41. No. 3. P. 312-325.
196. Edict of the Emperors Valentinian III and Theodosius II recognizing the Pope as Head of the Western Church. *Church and State through the Centuries: A Collection of Historic Documents with Commentaries* / by Sidney Z. Ehler, John B. Morrall. N.-Y. : Biblo and Tannen, 1967. P. 7-8.
197. Gadie P. G. The Bishop's Role of Pastoral Governance: Its Interpretation and Reception by the Magisterium since Vatican II. Limerick : University of Limerick, 2015. 329 p.
198. Hutiv B. Formation of the Papal possessions in Italy and establishment of the Papal state. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2017. Вип. 64. С. 37-46.

199. «Inscrutabili Dei Consilio». Encyclical of Pope Leo XIII. URL : http://w2.vatican.va/content/leo-xiii/it/encyclicals/documents/hf_1-xiii_enc_21041878_inscrutabili-dei-consilio.html.

200. Jak doszło do uchwalenia edyktu mediolańskiego czyli historia przesładowan chrześcijan i nie tylko. URL : https://sciaga.pl/tekst/26625-27-jak_doszlo_do_uchwalenia_edyktu_mediolanskiego_czyli_historia_przesladowan.

201. Konstytucja Apostolska «Universi Dominici Gregis» Ojca Świętego Jana Pawła II o wakacie Stolicy Apostolskiej i wyborze Biskupa Rzymskiego. URL : https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/konstytucje/universi_dominici_22021996.html.

202. Kowalczyk P. Wyrok w imieniu Najwyższego Kapłana – charakterystyka władzy sądowniczej w Państwie Mieście Watykan. Toruń : Studia Iuridica Toruniensia. 2014. S. 103-119.

203. Lanfranchi M.-P. L'accord fundamental du 30 decembre 1993 signe entre le Saint-Siege et Israel. *AFDI*. 1994. Vol. 40. 328 p.

204. Letter «Si Memoriam Beneficiorum» of Pope Gregory IX on the Papal Power, October 23, 1236. *Church and State through the Centuries: A Collection of Historic Documents with Commentaries* / by Sidney Z. Ehler, John B. Morrall. N.-Y. : Biblo and Tannen, 1967. P. 76-78.

205. Mansueto A. The Political Significance of the Papacy, Historically and in the Present Period. *Journal of Religion & Society*. 2005. Vol. 7. P. 1-18.

206. Master Page on the Pio-Benedictine Code of 1917. URL : <http://canonlaw.info/masterpage1917.htm>.

207. McDowell B. Inside the Vatican. Washington : Book Division, 1991. 232 p.

208. Morawski Z. Watykan z daleka i z bliska. Warszawa : Książka i Wiedza, 1979. 348 s.

209. Mortalium Animos. Encyclical of Pope Pius XI. URL : http://w2.vatican.va/content/pius-xi/it/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19280106_mortalium-animos.html.

210. Motu Proprio «Con la legge». URL : <http://www.gcatholic.org/documents/year/1968.htm>.
211. Motu Proprio «Quo Civium Iura». URL : http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/it/motu_proprio/documents/hf_jp-ii_motu-proprio_21111987_quo-civium-iura.html.
212. Murray A. The Principle of Subsidiarity and the Church. *The Australasian Catholic Record*. 1995. Vol. 72/2. P. 163-172.
213. Pope Leo XIII. Encyclical «Inscrutabili Dei Consilio». URL : http://w2.vatican.va/content/leo-xiii/it/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_21041878_inscrutabili-dei-consilio.html.
214. Pope Pius IX: Political Sections of the «Syllabus errorum», December 8, 1864. *Church and State through the Centuries: A Collection of Historic Documents with Commentaries* / by Sidney Z. Ehler, John B. Morrall. N.-Y. : Biblo and Tannen, 1976. P. 281-285.
215. Reese T. Inside the Vatican: The Politics and Organization of the Catholic Church. Cambridge : Harvard University Press, 1998. 317 p.
216. Researching the Law of the Vatican City State. URL : <http://www.nyulawglobal.org/globalex/Vatican.html>.
217. Rev. Stewart A. Rome's Geopolitical Goal. URL : <http://www.cprf.co.uk/articles/romeandpolitics.htm>.
218. Roman Curia. URL : <http://www.catholic-hierarchy.org/country/xcur.html>.
219. Ryngaert C. The Legal Status of the Holy See. *Goettingen Journal of International Law*. 2011. № 3. P. 829-859.
220. Sarais A. Le fonti del diritto Vaticano. URL : <http://www.iuscanonicum.it/alessio-sarais-fonti-diritto-vaticano>.
221. Secretaria Status. URL : <https://glosbe.com/la/it/Secretaria%20Status>.
222. Secretariat of State. Dicastery of the Roman Curia. URL : <http://www.gcatholic.org/dioceses/romancuria.htm>.
223. Solarczyk M. Ks. 75 lecie państwa miasta Watykańskiego. *Warszawskie Studia Teologiczne*. 2004. № XVII. S. 233-252.

224. Stehle H. Eastern politics of the Vatican 1917-1979. Athens : Ohio University Press, 1981. 468 c.
225. Supreme Tribunal of the Apostolic Signatura. URL : <http://www.gcatholic.org/dioceses/romancuria/d13.htm>.
226. The Book of the Popes (Liber Pontificalis) / transl. from Latin. Vol. I. To the Pontificate of Gregory I. N.-Y. : Columbia University Press, 1916. P. 98-99, 111.
227. The Dictatus Papae. *Church and State through the Centuries: A Collection of Historic Documents with Commentaries* / by Sidney Z. Ehler, John B. Morrall. N.-Y. : Biblo and Tannen, 1967. P. 43-44.
228. The Roman Congregations. URL : <http://www.newadvent.org/cathen/13136a.htm>.
229. The Roman Curia. URL : http://www.vatican.va/roman_curia/index.htm.
230. Ullmann W. The Growth of Papal Government in the Middle Ages. A Study in the Ideological Relation of Clerical to Lay Power. London : Routledge, 2009. 528 p.
231. Ustawa zasadnicza państwa miasto Watykan oraz inne akty ustrojowe / wstęp, wybór i tłumaczenie F. L. de Berier i M. Zubik. Warszawa : Wydawnictwo Sejmowe, 2008. 112 s.
232. Vatican Council. URL : <http://www.newadvent.org/cathen/15303a.htm>.
233. Vatican Council I: Pastor aeternus. URL : <https://www.ewtn.com/faith/teachings/papae1.htm>.
234. Young S., Shea A. Separating State from Church: A Research Guide to the Law of the Vatican City State. *Law Library Journal*. 2007. Vol. 99:3. P. 589-610.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Гутів Б. Латеранські угоди як правове підґрунтя для становлення міста-держави Ватикан. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2017. Вип. 65. С. 22-29.

2. Гутів Б. Особливості правового інституту громадянства міста-держави Ватикан. *Knowledge, Education, Law, Management*. Kelm. 2018. № 4 (24). С. 113-121.

3. Гутів Б. Становлення канонічного права як одного з основних джерел права Держави-міста Ватикан. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2019. Вип. 68. С. 88-96.

4. Gutiv B. Formation of the Papal possessions in Italy and establishment of the Papal state. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2017. Вип. 64. С. 37-46.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Гутів Б. І. Громадянство Ватикану: специфіка, зміст, підстави набуття та припинення. *Становлення та трансформація державно-правової думки в Галичині (XVIII-XX ст.)* : матеріали круглого столу, присвяченого 25-річчю створення навчально-наукового юридичного інституту ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (19 травня 2017 року). Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2017. С. 119-123.

6. Гутів Б. До питання про передумови утворення Папської держави. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матеріали XXIII звітної науково-практичної конференції (7-8 лютого 2017 р.) : у 2-х ч. Ч. 1. Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2017. С. 57-59.

7. Гутів Б. І. Історичний досвід державно-правового розвитку міста-держави Ватикан та його значення для сучасної України. *Актуальні проблеми викладання історико-правових дисциплін в системі вищої юридичної освіти України і зарубіжних країн* : матеріали Всеукраїнської наукової конференції (19 жовтня 2017 року) / І. Й. Бойко (голова редколегії), А. В. Кольбенко (відп. секр.). Львів, 2017. Вип. 1. С. 130-135.

8. Гутів Б. І. Організація здійснення виконавчої влади Держави-міста Ватикан. *Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи* : матеріали XVIII міжнародної студентсько-аспірантської наукової конференції (18-19 квітня 2019 року). Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2019. С. 26-28.

9. Гутів Б. І. Політико-правовий статус глави сучасної Держави-міста Ватикан. *Актуальні проблеми реформування системи законодавства України* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (25-26 січня 2019 року). Запоріжжя : Запорізька міська громадська організація «Істина», 2019. С. 10-12.

10. Гутів Б. І. Правова система Держави-міста Ватикан. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід* : матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції (5-6 квітня 2019 р.). Тернопіль : Економічна думка, 2019. Т. 1. С. 29-31.

11. Гутів Б. Становлення правового статусу глави міста-держави Ватикан. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матеріали XXIV звітної науково-практичної конференції (7-8 лютого 2018 р.) : у 2-х ч. Ч. 1. Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2018. С. 43-46. (особистий внесок аспіранта становить 60%)

які додатково відображають наукові результати дисертації:

12. Тищик Б., Гутів Б. Правові засади виникнення папських володінь в Італії (III-VI ст.). *Вроцлавсько-Львівський юридичний збірник* : Збірник наукових праць. Вип. 8. Львів : Видавництво Львівського національного університету ім. Івана Франка, 2017. С. 9-37.

Додаток Б

Схема державного апарату Ватикану

ПАПА РИМСЬКИЙ

Глава Ватикану. Обирається довічно

Колегією кардиналів на спеціальних зібраннях – конклавах – після смерті або зречення попередника.

Уся верховна законодавча, виконавча і судова влада належить Папі Римському. Водночас він є главою Католицької Церкви і Святого Престолу.

**ЗАКОНОДАВЧА
ВЛАДА**

Головним законодавцем виступає Папа Римський. Крім нього, на сучасному етапі законодавчою владою від його імені наділена **Папська комісія у справах Держави-міста Ватикан**. До її складу належать кардинали, призначені на п'ятирічний термін Верховним Понтифіком.

ВИКОНАВЧА ВЛАДА

Римська курія (лат. *Curia Romana*) – є вищим (після Папи) органом виконавчої влади Ватикану та здійснює

керівництво політичною, економічною і релігійною діяльністю Ватикану і Церкви. Вона складається з:

- **Державного секретаріату і Секретаріату у справах господарства,**
- **3 трибуналів** (Апостольська Пенітенціарія, Трибунал Римської Роти, Найвищий Трибунал Апостольської Сигнатури),
- **9 конгрегацій** (доктрини віри, у справах єпископів, Богослужіння і дисципліни Таїнств, Східних Церков, з канонізації святих, євангелізації народів, у справах духовенства, у справах Інститутів Богопосвяченого життя і Товариств Апостольського життя, католицької освіти),
- **9 папських комісій** (у справах Держави-міста Ватикан, у справах Латинської Америки, священної археології, катехизму, дисциплінарна, з перегляду Вульгати (латинського перекладу Біблії), Ecclesia Dei, Біблійна, теологічна),
- **12 папських рад** (міжрелігійного діалогу, інтерпретації законодавчих текстів, сприяння новій євангелізації, у справах мирян, культури, сприяння єдності християн, сім'ї, справедливості і миру, масових комунікацій, Cor Unum, душпастирської опіки мігрантів і подорожніх, душпастирської опіки працівників охорони здоров'я),
- **5 міжвідомчих комісій,**
- **Губернаторства** (і в його складі дирекцій та центральних управлінь (департаментів)),
- низки інших відомств, служб, історичних установ і закладів (у т. ч. Швейцарська гвардія як особиста охорона Папи Римського).

СУДОВА ВЛАДА

Судова влада реалізується від імені Римського Понтифіка. Її систему становлять:

- **одноособовий суддя** (Judice Unico) з обмеженою юрисдикцією,
- **Трибунал** (Tribunale) у складі чотирьох членів,
- **Апеляційний суд** (Corte d'Appello) у складі чотирьох членів,
- **Касаційний суд** (Corte di Cassazione) у складі чотирьох членів.

За Верховним Понтифіком у всіх випадках зберігається право помилування, амністії, звільнення від покарання.

Додаток В

Список Пап Римських

№ п/п	Ім'я	Понтифікат	Місце народ ження	Примітки
1	Петро (апостол) Святий Петро	30-67	Витсаї да, Га лілея	Один із дванадцяти апостолів Ісуса Христа, від якого, за Мт. 16:18-19, отримав ключі від Царства Небесного
2	Лін Святий Лін	64/67(?) - 76/79 (?)	Тоска на	Імовірно, загинув мученицькою смертю (немає історичних доказів); день вшанування в церковному календарі Римо-католицької церкви – 23 вересня
3	Анакліт (Кліт) Святий Анакліт	76/79(?) - 88	Рим	Імовірно, загинув мученицькою смертю; день вшанування в церковному календарі Римо-католицької церкви – 26 квітня
4	Климент I Святий Климент	88/92-97/101	Рим	Загинув мученицькою смертю; день вшанування в церковному календарі Римо-католицької церкви – 23 листопада, інших Церков (візантійського обряду) – 24 листопада/8 грудня
5	Еварист (Арист) Святий Еварист	97/99-105/107	–	Імовірно, загинув мученицькою смертю (немає історичних доказів); день вшанування в церковному календарі Римо-католицької церкви – 26 жовтня
6	Олександр I Святий Олександр	105/107-115/116	Рим	Немає відомостей
7	Сікст I Святий Сікст	115/116-125	Рим або Греція	Часто це ім'я латинською мовою подають в еллінізованому варіанті: Xystus
8	Телесфор Святий Телесфор	125-136/138	Греція	Немає відомостей
9	Гігін Святий Гігін	136/138-140/142	Греція	Імовірно, загинув мученицькою смертю (немає історичних доказів); день вшанування в церковному календарі Римо-католицької церкви – 11 січня
10	Пій I Святий Пій	140/142-155	Акві лея (те пер – Італія)	Мученик; день вшанування в церковному календарі Римо-католицької церкви – 11 липня
11	Анікет Святий Анікет	155-166	Емеса, Сирія	Імовірно, загинув мученицькою смертю (немає історичних доказів); день вшанування в церковному календарі Римо-католицької церкви – 17 квітня
12	Сотер Святий Сотер	бл. 166-174/175	Фонді, Лаціум (тепер – Італія)	Імовірно, загинув мученицькою смертю; день вшанування в церковному календарі Римо-католицької церкви – 22 квітня
13	Елевтерії Святий Елевтерії	174/175-189	Ніко поль,	Імовірно, загинув мученицькою смертю; день вшанування в церковному календарі

			Епір	Римо-католицької церкви – 6 травня
14	Віктор Святий Віктор	I 189-198/199	Північ на Афри ка	Немає відомостей
15	Зефирін Святий Зефирін	199-217	Рим	Немає відомостей
16	Калікст Святий Калікст	I бл. 217-222/223	–	Мученик; день вшанування в церковному календарі Римо-католицької церкви – 14 жовтня
17	Урбан Святий Урбан	I 222/223-230	Рим	Немає відомостей
18	Понтіан Святий Понтіан	21 липня 230 – 28 вересня 235	Рим	Немає відомостей
19	Антер Святий Антер	235 – 3 січня 236	Греція	Немає відомостей
20	Фабіан Святий Фабіан	10 січня 236 – 20 січня 250	Рим	Немає відомостей
21	Корнелій Святий Корнелій	березень/ квітень 251 – червень 253	–	Мученик; день вшанування в церковному календарі Римо-католицької церкви – 16 вересня
22	Луцій Святий Луцій	I 25 червня 253 – 5 березня 254	Рим	День вшанування в церковному календарі Римо-католицької церкви – 4 березня
23	Стефан Святий Стефан	I 12 травня 254 – 2 серпня 257	Рим	Мученик; день вшанування в церковному календарі Римо-католицької церкви – 2 серпня
24	Сікст Святий Сікст II	II 30/31 серпня 257 – 6 серпня 258	Греція	Мученик
25	Діонісій Святий Діонісій	22 липня 259 – 26 грудня 268	Греція	День вшанування в церковному календарі Римо-католицької церкви – 26 грудня
26	Фелікс Святий Фелікс	I 5 січня 269 – 30 грудня 274	Рим	Немає відомостей
27	Євтихій Святий Євтихій	4 січня 275 – грудень 283	Тоска на	Немає відомостей
28	Гай Святий Гай	17 грудня 283 – 22 квітня 296	–	Немає відомостей
29	Марцелін Святий Марцелін	296-304	–	Немає відомостей
30	Марцел Святий Марцел	I 308-309	–	Немає відомостей
31	Євсевій Святий Євсевій	бл. 309 – бл. 310	–	Немає відомостей
32	Мильтіад Святий Мильтіад	2 липня 311 – 11 січня 314	Афри ка	Перший Папа по завершенні переслідувань християн
33	Сільвестр Святий Сільвестр	I 31 січня 314 – 31 грудня 335	–	Немає відомостей
34	Марк Святий Марк	18 січня 336 – 7 жовтня 336	Рим	День вшанування в церковному календарі Римо-католицької церкви – 7 жовтня
35	Юлій Святий Юлій	I 6 лютого 337 – 12 квітня 352	Рим	Немає відомостей

36	Ліберій	17 травня 352 – 24 вересня 366	–	Найдавніший Папа, що досі не канонізований
37	Дамасій I Святий Дамасій	1 жовтня 366 – 11 грудня 384	Іданья Нова, Порту галія	Перший Папа-португалець
38	Сиріцій Святий Сиріцій	11 грудня 384 – 26 листопада 399	–	Перший єпископ Риму, який почав вживати титул «Рара» («Папа»)
39	Анастасій I Святий Анастасій	27 листопада 399 – 19 грудня 401	–	Немає відомостей
40	Іннокентій I Святий Іннокентій	22 грудня 401 – 12 березня 417	–	Немає відомостей
41	Зосима Святий Зосима	18 березня 417 – 26 грудня 418	–	Немає відомостей
42	Боніфацій I Святий Боніфацій	28/29 грудня 418 – 4 вересня 422	–	Немає відомостей
43	Целестін I Святий Целестін	10 вересня 422 – 27 липня 432	–	Немає відомостей
44	Сікст III Святий Сікст	31 липня 432 – березень/ серпень 440	–	Немає відомостей
45	Лев I Святий Лев Лев Великий	29 вересня 440 – 10 листопада 461	Рим	Переконав Аттілу, вождя гунів, припинити своє вторгнення до Італії
46	Гіларій Святий Гіларій	19 листопада 461 – 29 лютого 468	–	Немає відомостей
47	Сімпліцій Святий Сімпліцій	3 березня 468 – 10 березня 483	Тіволі, Італія	Немає відомостей
48	Фелікс III (II) Святий Фелікс	13 березня 483 – 1 березня 492	Рим	Інколи його називають Феліксом II
49	Геласій I Святий Геласій	1 березня 492 – 21 листопада 496	Афри ка	Немає відомостей
50	Анастасій II	24 листопада 496 – 19 листопада 498	Рим	Немає відомостей
51	Симах Святий Симах	22 листопада 498 – 19 липня 514	Сарди нія	Немає відомостей
52	Гормізд Святий Гормізд	20 липня 514 – 19 липня 523	Фрозі ноне Італія	Батько Папи Сільверія
53	Іоанн I Святий Іоанн	13 серпня 523 – 18 травня 526	Тоска на	Немає відомостей
54	Фелікс IV (III) Святий Фелікс	13 липня 526 – 22 вересня 530	Сам ніум	Інколи його називають Феліксом III
55	Боніфацій II	22 вересня 530 – 17 жовтня 532	Рим	Немає відомостей
56	Іоанн II	2 січня 533 – 8 травня 535	Рим	Перший Папа, який змінив своє світське ім'я (тому, що ім'я Меркурій було іменем римського бога)

57	Агапіт I Святий Агапіт	13 травня 535 – 22 квітня 536	Рим	День вшанування в церковному календарі Римо-католицької церкви – 22 квітня, 20 вересня
58	Сільверій Святий Сільверій	1 червня 536 – 11 листопада 537	–	День вшанування в церковному календарі Римо-католицької церкви – 20 червня; син Папи Гормізда
59	Вігілій	29 березня 537 – 7 червня 555	Рим	Немає відомостей
60	Пелагій I	16 квітня 556 – 4 березня 561	Рим	Немає відомостей
61	Іоанн III	17 липня 561 – 13 липня 574	–	Немає відомостей
62	Бенедикт I	2 червня 575 – 30 липня 579	–	Немає відомостей
63	Пелагій II	26 листопада 579 – 7 лютого 590	Рим	Немає відомостей
64	Григорій I, O.S.B. Святий Григорій Григорій Великий	3 вересня 590 – 12 березня 604	Рим	Перший Папа, який почав вживати титул «Servus servorum Dei» і «Pontifex Maximus»
65	Сабініан Святий Сабініан	13 вересня 604 – 22 лютого 606	Блера	Немає відомостей
66	Боніфаций III	19 лютого 607 – 12 листопада 607	Рим	Немає відомостей
67	Боніфаций IV, O.S.B. Святий Боніфаций	25 серпня 608 – 8 травня 615	Марсі	Перший Папа, який взяв те саме ім'я, що і його попередник
68	Адеодат I Святий Адеодат	19 жовтня 615 – 8 листопада 618	Рим	Інколи його ще називають Деодат або Деусдедіт
69	Боніфаций V	23 грудня 619 – 25 жовтня 625	Неа поль	Немає відомостей
70	Гонорій I	27 жовтня 625 – 12 жовтня 638	–	Немає відомостей
71	Северин	жовтень 638 – 2 серпня 640	Рим	Немає відомостей
72	Іоанн IV	24 грудня 640 – 12 жовтня 642	Задар (Далма тія)	Немає відомостей
73	Теодор I	24 листопада 642 – 14 травня 649	Палес тина	Немає відомостей
74	Мартин I Святий Мартин	липень 649 – 16 вересня 655	–	День вшанування в церковному календарі Римо-католицької церкви – 12 листопада
75	Євгеній I Святий Євгеній	10 серпня 654 – 2 червня 657	Рим	Немає відомостей
76	Віталій Святий Віталій (або Віталіан)	30 липня 657 – 27 січня 672	–	Немає відомостей
77	Адеодат II, O.S.B.	11 квітня 672 – 17 червня 676	–	Інколи його називають Папа Адеодат (без номера), у разі, якщо Папу Адеодата I називають Деодат або Деусдедіт

78	Домн	2 листопада 676 – 11 квітня 678	–	Немає відомостей
79	Агафон Святий Агафон	27 червня 678 – 10 січня 681	Сицилія	Немає відомостей
80	Лев II Святий Лев	грудень 681 – 3 липня 683	Сицилія	День вшанування в церковному календарі Римо-католицької церкви – 3 липня
81	Бенедикт II Святий Бенедикт	683/26 червня 684 – 8 травня 685	–	День вшанування в церковному календарі Римо-католицької церкви – 7 травня
82	Іоанн V	12 липня 685 – 2 серпня 686	Сирія	Немає відомостей
83	Конон	21 жовтня 686 – 22 вересня 687	–	Немає відомостей
84	Сергій I Святий Сергій	15 грудня 687 – 8 вересня 701	Сицилія	Немає відомостей
85	Іоанн VI	30 жовтня 701 – 11 січня 705	Греція	Немає відомостей
86	Іоанн VII	1 березня 705 – 18 жовтня 707	Греція	Другий Папа, який взяв те саме ім'я, що його попередник
87	Сизиній	15 січня 708 – 4 лютого 708	Сирія	Немає відомостей
88	Костянтин	25 березня 708 – 9 квітня 715	Сирія	Останній Папа, який відвідав Грецію, – перед тим, як це зробив Іоанн Павло II в 2001 р.
89	Григорій II Святий Григорій	19 травня 715 – 11 лютого 731	–	День вшанування в церковному календарі Римо-католицької церкви – 11 лютого
90	Григорій III	18 березня 731 – 28 листопада 741	Сирія	Третій Папа, який взяв те саме ім'я, що його попередник
91	Захарій Святий Захарій (або Захарія)	3 грудня 741 – 14 березня/22 березня 752	Греція	День вшанування в церковному календарі Римо-католицької церкви – 15 березня
92	Стефан II (III)	26 березня 752 – 26 квітня 757	–	Інколи його називають Стефаном III
93	Павло I Святий Павло	29 травня 757 – 28 червня 767	–	Немає відомостей
94	Стефан III (IV)	1 серпня 767 – 24 січня 772	–	Інколи його називають Стефаном IV
95	Адріан I	1 лютого 772 – 26 грудня 795	Рим	Немає відомостей
96	Лев III	26 грудня 795 – 12 червня 816	–	Немає відомостей
97	Стефан IV (V)	12 червня 816 – 24 січня 817	–	Інколи його називають Стефаном V
98	Пасхалій I Святий Пасхалій	25 січня 817 – 11 лютого 824	Рим	Немає відомостей
99	Євгеній II	8 травня 824 – серпень 827	Рим	Немає відомостей
100	Валентин	серпень 827 – вересень 827	Рим	Немає відомостей
101	Григорій IV	827 – січень 844	–	Немає відомостей
102	Сергій II	січень 844 –	Рим	Немає відомостей

		7 січня 847		
103	Лев IV, O.S.B. Святий Лев	січень 847 – 17 липня 855	Рим	Немає відомостей
104	Бенедикт III	855 – 7 квітня 858	–	Немає відомостей
105	Миколай I Святий Миколай Миколай Великий	24 квітня 858 – 13 листопада 867		Немає відомостей
106	Адріан II	14 грудня 867 – 14 грудня 872	Рим	Немає відомостей
107	Іоанн VIII	14 грудня 872 – 16 грудня 882	Рим	Немає відомостей
108	Марин I	16 грудня 882 – 15 травня 884	–	Немає відомостей
109	Адріан III Святий Адріан	17 травня 884 – бл. вересня 885	–	Немає відомостей
110	Стефан V (VI)	885 – 14 вересня 891	–	Інколи його називають Стефаном VI
111	Формоз	19 вересня 891 – 4 квітня 896	Остія	Посмертно засуджений на т. зв. «Трупному синоді», який скликав Стефан VI (VII) у 897 р. Суд відбувався над трупом Формоза
112	Боніфацій VI	4 квітня 896 – 19 квітня 896	Рим	Немає відомостей
113	Стефан VI (VII)	22 травня 896 – серпень 897	–	Інколи його називають Стефаном VII
114	Роман	серпень 897 – листопад 897	–	Немає відомостей
115	Теодор II	грудень 897	–	Немає відомостей
116	Іоанн IX, O.S.B.	січень 898 – січень 900	–	Немає відомостей
117	Бенедикт IV	900-903	Рим	Немає відомостей
118	Лев V	липень 903 – вересень 903	Ардеа	Немає відомостей
119	Сергій III	29 січня 904 – 14 квітня 911	Рим	Початок періоду порнокрадії
120	Анастасій III	квітень 911 – червень 913	Рим	Немає відомостей
121	Ландон	липень/серпень 913 – лютий/ березень 914	Сабіна, Італія	Немає відомостей
122	Іоанн X	березень 914 – травень 928	–	Немає відомостей
123	Лев VI	травень 928 – грудень 928	–	Немає відомостей
124	Стефан VII (VIII)	грудень 928 – лютий 931	–	Інколи його називають Стефаном VIII
125	Іоанн XI	лютий/березень 931 – грудень 935	–	Немає відомостей

126	Лев VII, O.S.B.	3 січня 936 – 13 липня 939	–	Немає відомостей
127	Стефан VIII (IX)	14 липня 939 – жовтень 942	–	Інколи його називають Стефаном IX
128	Марин II	30 жовтня 942 – травень 946	–	Немає відомостей
129	Агапіт II	10 травня 946 – грудень 955	–	Немає відомостей
130	Іоанн XII	16 грудня 955 – 14 травня 964	–	Кінець періоду порнократії
131	Бенедикт V	22 травня 964 – 23 червня 964	–	Немає відомостей
132	Лев VIII	липень 964 – 1 березня 965	Рим	Немає відомостей
133	Іоанн XIII	1 жовтня 965 – 6 вересня 972	–	Немає відомостей
134	Бенедикт VI	19 січня 973 – червень 974	–	Зміщений і вбитий
135	Бенедикт VII	жовтень 974 – 10 липня 983	–	Немає відомостей
136	Іоанн XIV	грудень 983 – 20 серпня 984	Павія	Немає відомостей
137	Іоанн XV	серпень 985 – березень 996	Рим	Немає відомостей
138	Григорій V	3 травня 996 – 18 лютого 999		Перший Папа-німець
139	Сильвестр II	2 квітня 999 – 12 травня 1003	Франція	Перший Папа-француз
140	Іоанн XVII	червень 1003 – грудень 1003	Рим	Немає відомостей
141	Іоанн XVIII	25 грудня 1003 – липень 1009	Рим	Немає відомостей
142	Сергій IV	31 липня 1009 – 12 травня 1012	Рим	Немає відомостей
143	Бенедикт VIII	18 травня 1012 – 9 квітня 1024	Рим	Немає відомостей
144	Іоанн XIX	квітень/травень 1024 – 20 жовтня 1032	Рим	Немає відомостей
145	Бенедикт IX	1032-1044	Рим	Перший термін
146	Сильвестр III	1045	Рим	Правочинність його вибору була поставлена під сумнів. Усунутий Сутрійським собором
147	Бенедикт IX	1045-1046	Рим	Другий термін. Усунутий Сутрійським собором
148	Григорій VI	квітень/травень 1045 – 20 грудня 1046	–	Усунутий Сутрійським собором
149	Климент II	24 грудня 1046 – 9 жовтня 1047	Саксонія	Немає відомостей
150	Бенедикт IX	листопад 1047 –	–	Третій термін; усунутий і

		1048		екскомунікований
151	Дамасій II	17 липня 1048 – 9 серпня 1048	Тіроль	Немає відомостей
152	Лев IX Святий Лев	12 лютого 1049 – 19 квітня 1054	Ельзас	Немає відомостей
153	Віктор II	13 квітня 1055 – 28 липня 1057	Німеччина	Немає відомостей
154	Стефан IX (X), O.S.V.	2 серпня 1057 – 29 березня 1058	–	Інколи його називають Стефаном X
155	Миколай II	6 грудня 1058 – 27 липня 1061	–	Немає відомостей
156	Олександр II	30 вересня 1061 – 21 квітня 1073	Баджо, Мілан, Італія	Немає відомостей
157	Григорій VII, O.S.V. Святий Григорій	22 квітня 1073 – 25 травня 1085	–	Немає відомостей
158	Віктор III, O.S.V. Блаженний Віктор	24 травня 1086 – 16 вересня 1087	Південна Італія	Немає відомостей
159	Урбан II, O.S.V. Блаженний Урбан	12 березня 1088 – 29 липня 1099	Франція	Розпочав Перший хрестовий похід
160	Пасхалій II, O.Cist.	13 серпня 1099 – 21 січня 1118	Романья, Італія	Немає відомостей
161	Геласій II, O.S.V.	24 січня 1118 – 28 січня 1119	Гаета, Лаціум Італія	Немає відомостей
162	Калікст II	2 лютого 1119 – 13 грудня 1124	Франція	Відкрив Перший Латеранський собор (1123)
163	Гонорій II	15 грудня 1124 – 13 лютого 1130	Імола, Італія	Немає відомостей
164	Іннокентій II	14 лютого 1130 – 24 вересня 1143	Рим, Італія	Скликав Другий Латеранський собор (1139)
165	Целестин II	26 вересня 1143 – 8 березня 1144	Чіттаді-Кастелло, Умбрія Італія	Немає відомостей
166	Луцій II	12 березня 1144 – 15 березня 1145	Болонья Італія	Немає відомостей
167	Євгеній III, O.Cist. Блаженний Євгеній	15 лютого 1145 – 8 липня 1153	Піза, Італія	Немає відомостей

168	Анастасій IV	8 липня 1153 – 3 грудня 1154	Рим	Немає відомостей
169	Адріан IV, O.S.A.	4 грудня 1154 – 1 вересня 1159	Англія	Єдиний Папа-англієць; віддав Ірландію Генріху II, королю Англії
170	Олександр III	7 вересня 1159 – 30 серпня 1181	Сієна, Італія	Скликав Третій Латеранський собор (1179)
171	Луцій III	1 вересня 1181 – 25 листопада 1185	Лукка, Тоскана, Італія	Немає відомостей
172	Урбан III	25 листопада 1185 – 19 жовтня 1187	Мілан, Італія	Немає відомостей
173	Григорій VIII	21 жовтня 1187 – 17 грудня 1187	Беневенто, Кампанія, Італія	Запропонував Третій хрестовий похід
174	Климент III	19 грудня 1187 – 27 березня 1191	Рим	Немає відомостей
175	Целестин III	30 березня 1191 – 8 січня 1198	Рим	Немає відомостей
176	Іннокентій III	8 січня 1198 – 16 липня 1216	Гавіньяно, Лаціум Італія	Скликав Четвертий Латеранський собор (1215)
177	Гонорій III	18 липня 1216 – 18 березня 1227	Рим	Немає відомостей
178	Григорій IX	19 березня 1227 – 22 серпня 1241	Ананьї, Лаціум Італія	Немає відомостей
179	Целестин IV, O.S.B.	25 жовтня 1241 – 10 листопада 1241	Мілан, Італія	Немає відомостей
180	Іннокентій IV	25 червня 1243 – 7 грудня 1254	Генуя, Італія	Скликав Перший Ліонський собор (1245)
181	Олександр IV	12 грудня 1254 – 25 травня 1261	Ананьї, Італія	Немає відомостей
182	Урбан IV	29 серпня 1261 – 2 жовтня 1264	Труа, Франція	Немає відомостей
183	Климент IV	5 лютого 1265 – 29 листопада 1268	Сен-Жиль, Франція	Немає відомостей
184	Григорій X, O.Cist. Блаженний Григорій	1 вересня 1271 – 10 січня 1276	П'яченца, Італія	Скликав Другий Ліонський собор (1274)
185	Іннокентій V, O.P. Блаженний	21 січня 1276 – 22 червня 1276	Савойя Фран	Немає відомостей

	Іннокентій		ція	
186	Адріан V	11 липня 1276 – 18 серпня 1276	Генуя, Італія	Немає відомостей
187	Іоанн XXI	8 вересня 1276 – 20 травня 1277	Ліса бон, Порту галія	Немає відомостей
188	Миколай III, O.S.B.	25 листопада 1277 – 22 серпня 1280	Рим, Італія	Немає відомостей
189	Мартин IV	22 лютого 1281 – 28 березня 1285	Турен, Фран ція	Немає відомостей
190	Гонорій IV	2 квітня 1285 – 3 квітня 1287	Рим, Італія	Немає відомостей
191	Миколай IV, O.F.M.	22 лютого 1288 – 4 квітня 1292	Асколі, Італія	Немає відомостей
192	Целестин V, O.S.B. Святий Целестин	5 липня 1294 – 13 грудня 1294	Моліне Італія	Один з трьох пап, які зреклися престолу
193	Боніфацій VIII	24 грудня 1294 – 11 жовтня 1303	Ананьї, Італія	Немає відомостей
194	Бенедикт XI, O.P. Блаженний Бенедикт	22 жовтня 1303 – 7 липня 1304	Тревизо Італія	Скликав В'єннський собор 1311–1312
195	Климент V	5 червня 1305 – 20 квітня 1314	Бордо, Фран ція	Авіньйонський полон. Скасував Орден Тамплієрів
196	Іоанн XXII	7 серпня 1316 – 4 грудня 1334	Кагор, Фран ція	Авіньйонський полон
197	Бенедикт XII, O.Cist.	20 грудня 1334 – 25 квітня 1342	Фран ція	Авіньйонський полон
198	Климент VI	7 травня 1342 – 6 грудня 1352	Ліможе Фран ція	Авіньйонський полон
199	Іннокентій VI	18 грудня 1352 – 12 вересня 1362	Фран ція	Авіньйонський полон
200	Урбан V, O.S.B. Блаженний Урбан	28 вересня 1362 – 19 грудня 1370	Фран ція	Авіньйонський полон
201	Григорій XI	30 грудня 1370 – 26 березня 1378	Ліможе Фран ція	Авіньйонський полон Повернення до Риму
202	Урбан VI	8 квітня 1378 – 15 жовтня 1389	Неа поль Італія	Західна схизма
203	Боніфацій IX	2 листопада 1389 – 1 жовтня 1404	Неа поль Італія	Західна схизма
204	Іннокентій VII	17 жовтня 1404	Абруц	Західна схизма

		6 листопада 1406	ці, Італія	
205	Григорій XII	30 листопада 1406 – 4 липня 1415	Вене ція Італія	Західна схизма; зрікся престолу під час Констанцького собору, який скликав його опонент антипапа Іван XXIII
206	Мартин V	11 листопада 1417 – 20 лютого 1431	Рим, Італія	Скликав Базельський собор (1431)
207	Євгеній IV, О.С.А.	3 березня 1431 – 23 лютого 1447	Вене ція Італія	у 1433 коронував у Римі Сигізмунда – імператора Священної Римської імперії
208	Миколай V, О.Р.	6 березня 1447 – 24 березня 1455	Сардза на, Лігурія Італія	Проголосив ювілейний рік –1450; у 1452 коронував у Римі Фрідріха III – імператора Священної Римської імперії
209	Каллікст III	8 квітня 1455 – 6 серпня 1458	Сатіва, Вален сія, Іспанія	Перший Папа-іспанець
210	Пій II	19 серпня 1458 – 15 серпня 1464	Сієна, Італія	Немає відомостей
211	Павло II	30 серпня 1464 – 26 липня 1471	Вене ція Італія	Племінник Євгенія IV
212	Сикст IV, О.Ф.М.	9 серпня 1471 – 12 серпня 1484	Савона Італія	Немає відомостей
213	Іннокентій VIII	29 серпня 1484 – 25 липня 1492	Генуя, Італія	Немає відомостей
214	Олександр VI	11 серпня 1492 – 18 серпня 1503	Сатіва, Вален сія, Іспанія	Племінник Каллікста III. Батько Чезаре Борджіа і Лукреції Борджіа. У 1493 буллою «Inter caetera» поділив позаєвропейський світ між Іспанією і Португалією
215	Пій III	22 вересня 1503 – 18 жовтня 1503	Сієна, Італія	Племінник Пія II
216	Юлій II, О.Ф.М.	31 жовтня 1503 – 21 лютого 1513	Альбі зола, Савона Італія	Племінник Сикста IV. Скликав П'ятий Латеранський собор (1512). Запропонував план перебудови базиліки св. Петра
217	Лев X	9 березня 1513 – 1 грудня 1521	Флоре нція, Італія	Син Лоренцо де Медічі. Екскomuнікував Мартіна Лютера
218	Адріан VI	9 січня 1522 – 14 вересня 1523	Утрехт Свяще нна Римсь ка імпе рія (сьо годні – Нідер	Єдиний Папа-голландець. Останній Папа-неіталієць перед Іоанном Павлом II

			ланди)	
219	Климент VII	26 листопада 1523 – 25 вересня 1534	Флоренція, Італія	Кузен Льва X. Заборонив розлучення Генриха VIII і коронував Карла V
220	Павло III	13 жовтня 1534 – 10 листопада 1549	Каніно, Вітербо, Італія	У 1545 відкрив Тридентський собор
221	Юлій III	29 листопада 1549 – 29 березня 1555	Рим, Італія	Немає відомостей
222	Марцел II	9 квітня 1555 – 30 квітня або 1 травня 1555	Монтефан, Мачерата, Італія	Останній Папа, що вживав своє світське ім'я як офіційне папське
223	Павло IV	23 травня 1555 – 18 серпня 1559	Капріля, Кампанія, Італія	Немає відомостей
224	Пій IV	26 грудня 1559 – 9 грудня 1565	Мілан, Італія	Наново відкрив Тридентський собор (1562) і завершив його у 1563
225	Пій V, О.Р. Святий Пій	7 січня 1566 – 1 травня 1572	Боско, Італія	Немає відомостей
226	Григорій XIII	13 травня 1572 – 10 квітня 1585	Болонья, Італія	Реформа календаря у 1582
227	Сикст V, О.Ф.М. Conv.	24 квітня 1585 – 27 серпня 1590	Гроттаммаре Італія	Немає відомостей
228	Урбан VII	15 вересня 1590 – 27 вересня 1590	Рим, Італія	Найкоротший понтифікат в історії; помер від малярії на 12 день після обрання
229	Григорій XIV	5 грудня 1590 – 15/16 жовтня 1591	Кремона, Італія	Немає відомостей
230	Іннокентій IX	29 жовтня 1591 – 30 грудня 1591	Болонья, Італія	Немає відомостей
231	Климент VIII	30 січня 1592 – 3 березня 1605	Фано, Італія	Немає відомостей
232	Лев XI	1 квітня 1605 – 27 квітня 1605	Флоренція, Італія	Немає відомостей
233	Павло V	16 травня 1605 – 28 січня 1621	Рим, Італія	Немає відомостей
234	Григорій XV	9 лютого 1621 – 8 липня 1623	Болонья, Італія	Немає відомостей
235	Урбан VIII	6 серпня 1623 –	Флоре	Немає відомостей

		29 липня 1644	нція, Італія	
236	Іннокентій X	15 вересня 1644 – 7 січня 1655	Рим, Італія	Немає відомостей
237	Олександр VII	7 квітня 1655 – 22 травня 1667	Сієна, Італія	Немає відомостей
238	Климент IX	20 червня 1667 – 9 грудня 1669	Пістоя, Італія	Немає відомостей
239	Климент X	29 квітня 1670 – 22 липня 1676	Рим, Італія	Немає відомостей
240	Іннокентій XI Блаженний Інокентій	21 вересня 1676 – 11/12 серпня 1689	Комо, Італія	Немає відомостей
241	Олександр VIII	6 жовтня 1689 – 1 лютого 1691	Падуя, Італія	Немає відомостей
242	Іннокентій XII	12 липня 1691 – 27 вересня 1700	Спінац цола, Італія	Немає відомостей
243	Климент XI	23 листопада 1700 – 19 березня 1721	Урбіно Італія	Немає відомостей
244	Іннокентій XIII	8 травня 1721 – 7 березня 1724	Полі, Італія	Немає відомостей
245	Бенедикт XIII, O.P.	29 травня 1724 – 21 лютого 1730	Граві на, Італія	Немає відомостей
246	Климент XII	12 липня 1730 – 6 лютого 1740	Флоре нція, Італія	Немає відомостей
247	Бенедикт XIV	17 серпня 1740 – 3 травня 1758	Боло нья, Італія	Немає відомостей
248	Климент XIII	6 липня 1758 – 2 лютого 1769	Вене ція, Італія	Немає відомостей
249	Климент XIV, O.F.M. Conv.	19 травня 1769 – 22 вересня 1774	Сант' Арканд желоді-Ро манья, Італія	Скасував орден єзуїтів
250	Пій VI	15 лютого 1775 – 29 серпня 1799	Чезена, Італія	Засудив Французьку революцію і був вигнаний з Папської держави французькими військами
251	Пій VII, O.S.B.	14 березня 1800 – 20 серпня 1823	Чезена, Італія	Присутній на коронації Наполеона
252	Лев XII	28 вересня 1823 – 10 лютого 1829	Фабріа но, Італія	Немає відомостей
253	Пій VIII	31 березня 1829	Чин	Немає відомостей

		– 1 грудня 1830	голі, Італія	
254	Григорій XVI, O.S.V. Cam.	2 лютого 1831 – 1 червня 1846	Беллуно, Італія	Останній неєпископ, обраний Папою
255	Пій IX Блаженний Пій IX	16 червня 1846 – 7 лютого 1878	Сенігалія, Італія	Відкрив Перший Ватиканський собор. Найдовше правлячий Папа в історії (після правління святого Петра)
256	Лев XIII	20 лютого 1878 – 20 липня 1903	Карпінето-Романо Італія	Немає відомостей
257	Пій X Святий Пій X	4 серпня 1903 – 20 серпня 1914	Різе, Італія	Немає відомостей
258	Бенедикт XV	3 вересня 1914 – 22 січня 1922	Генуя, Італія	Закликав до припинення Першої світової війни. Папа Бенедикт XVI назвав його «пророком миру»
259	Пій XI	6 лютого 1922 – 10 лютого 1939	Дезіо, Італія	Підписав Латеранські угоди з Італією, які визнавали Ватикан суверенною державою
260	Пій XII Слуга Божий Пій XII	2 березня 1939 – 9 жовтня 1958	Рим, Італія	Немає відомостей
261	Іоанн XXIII Святий Іоанн XXIII	28 жовтня 1958 – 3 червня 1963	Соттоіль-Монте, Бергамо, Італія	Відкрив Другий Ватиканський собор; інколи його називають «Добрим Папою Іоанном»
262	Павло VI Слуга Божий Павло VI	21 червня 1963 – 6 серпня 1978	Кончезіо, Брешія Італія	Останній Папа, коронований тіарою. Закрив Другий Ватиканський собор
263	Іоанн Павло I Слуга Божий Іоанн Павло I	26 серпня 1978 – 28 вересня 1978	Форноді-Канале (тепер Канале - д'Агордо), Венето Італія	Перший Папа, який вживав слово «Перший» в офіційному імені. Перший Папа з двома іменами – іменами двох своїх безпосередніх попередників
264	Іоанн Павло II Святий Іоанн Павло	16 жовтня 1978 – 2 квітня 2005	Вадовиці, Польща	Перший Папа-поляк і перший Папа-неіталієць за 455 років. Канонізував найбільше святих Його Понтифікат – другий за тривалістю після Пія IX (1846-1878). Канонізований у найкоротший термін після смерті
265	Бенедикт XVI	19 квітня 2005 – 28 лютого 2013	Марктль-ам-	Перший Папа-німець після Адріана VI (1523) або Стефана IX (1058).

			Інн, Баварія Німеч чина	Найстарший на момент вибору після Климента XII (1730). Перший Папа в Новітній час, що походить з держави, в якій католики є меншістю. Перший Папа за останні 598 років, який зрікся престолу
266	Франциск, S.J.	з 13 березня 2013	Буенос -Айрес, Арген тина	Перший в історії Папа з Нового світу. Перший із часів Григорія III (731) Папа з-за меж Європи. Перший із часів Ландона (913) Папа, який взяв собі нове ім'я, не скомпоноване з імен попередників

УКРАЇНА
 ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
 ДЕПАРТАМЕНТ З ПИТАНЬ КУЛЬТУРИ,
 НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ ТА РЕЛІГІЙ
 79008, Львів, вул. Винниченка, 14 Тел./факс (032) 261-25-93 uклviv@ukr.net

16.03.20 № 01/163

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Гутіва Богдана Ігоровича на тему:

«Становлення та розвиток Держави-міста Ватикан: історико-правове дослідження» на здобуття наукового ступеня доктора філософії права за спеціальністю 081 «Право» (галузь знань – 08 «Право»)

Результати наукового доробку Гутіва Б. І. прийняті до впровадження Департаментом з питань культури, національностей та релігій Львівської обласної державної адміністрації. А саме, сформульовані у роботі наукові положення та висновки про гуманістичне спрямування сучасної діяльності Держави-міста Ватикан і Святого Престолу та людиноцентристські тенденції у політиці сучасних Понтифіків й послідовно відстоювані ними ідеї основоположних прав і свобод людини, зокрема свободи світогляду і віросповідання, будуть використані при здійсненні Департаментом своїх повноважень у сфері прав католиків на свободу світогляду і віросповідання. Зокрема, при сприянні Департаментом реалізації міжнародних проектів та програм у сфері культури та релігії; наданні організаційно-методичної допомоги установам і організаціям у сфері релігії; здійсненні контролю за дотриманням законодавства щодо свободи світогляду і віросповідання та узагальненні практики його застосування.

Практичне значення мають також ті наукові положення та висновки автора, які можуть бути використані у діяльності Департаменту з узагальнення практики застосування законодавства та надання пропозицій щодо удосконалення законодавства у сфері релігії; з участі у розробці та погодженні

проектів нормативно-правових актів у визначених законом випадках з релігійних питань, що належать до його компетенції; з участі у розробці та погодженні проектів організаційно-розпорядчих документів обласної державної адміністрації, що стосуються сфери релігії; із забезпечення підготовки інформаційних та аналітичних матеріалів, що стосуються сфери релігії, для подання голові обласної державної адміністрації.

Крім того, з огляду на новітні екуменічні процеси, особливо в сучасних глобалізаційних умовах, наукові положення та висновки, сформульовані у дисертації, матимуть практичне значення при виконанні Департаментом одного із своїх основних завдань – гармонізації міжконфесійних відносин. Зокрема, при здійсненні Департаментом розробки поточних та довгострокових прогнозів розвитку міжконфесійних відносин; вжитті заходів щодо запобігання проявам розпалювання релігійної ворожнечі у регіоні; роз'ясненні через засоби масової інформації змісту міжконфесійних відносин; сприянні зміцненню взаєморозуміння і терпимості між релігійними організаціями різних віросповідань. А також одержані у ході здійсненого Гутівом Б. І. дослідження результати можуть бути враховані Департаментом при сприянні проведенню подальших науково-дослідних робіт у сфері міжконфесійних відносин.

Заступник директора департаменту
начальник управління культури

Ірина ГАВРИЛЮК